

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

С. В. Маркова

В. О. Парандій

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник

МАУП

Київ 2007

ББК 63.3(4УКР)я73
М26

Укладачі: С. В. Маркова, канд. іст. наук, доц.
В. О. Парандій, ст. викл.

Рецензенти: О. П. Григоренко, д-р іст. наук, проф.
М. П. Олійник, канд. іст. наук, доц.
С. В. Білошицький, канд. іст. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 4 від 26.04.06)*

Маркова С. В.

М26 Історія України: Навч.-метод. посіб. / С. В. Маркова,
В. О. Парандій. — К. : МАУП, 2007. — 266 с.: іл., [38] с. іл. —
Бібліогр. : С. 213–220.

ISBN 966-608-706-5

Пропонований навчально-методичний посібник складено з метою допомоги студентам денної, дистанційної, заочної форм навчання та усім, хто цікавиться історією України. Зроблено спробу систематизувати та зблокувати основні історичні події та факти. Зібрана велика кількість ілюстративного матеріалу, портретних рядів, витягів із нормативно-правових актів, схем і таблиць, що сприятиме кращому засвоєнню та запам'ятовуванню. Плани та завдання до семінарських занять розроблені за принципом закінченого навчально-методичного курсу, що дозволить студентам систематизувати отримані знання та доповнити їх новими.

Для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів.

ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 966-608-706-5

© С. В. Маркова, В. О. Парандій, 2007
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2007

ПЕРЕДМОВА

Історія України — це шлях боротьби українського народу за незалежність. Український досвід перемог і поразок гіркий, але водночас надзвичайно повчальний для нинішніх поколінь українців, які вже мають змогу жити у власній державі. У сучасних умовах, коли держава обрала демократичний шлях розвитку, шлях побудови громадянського суспільства, проблематика викладання та вивчення історії має особливе значення.

Нині вже змінено парадигму викладання історії України як історії меншовагтїсної нації. Проте залишається ще достатньо “білих плям”, які потребують подальшого дослідження й вивчення.

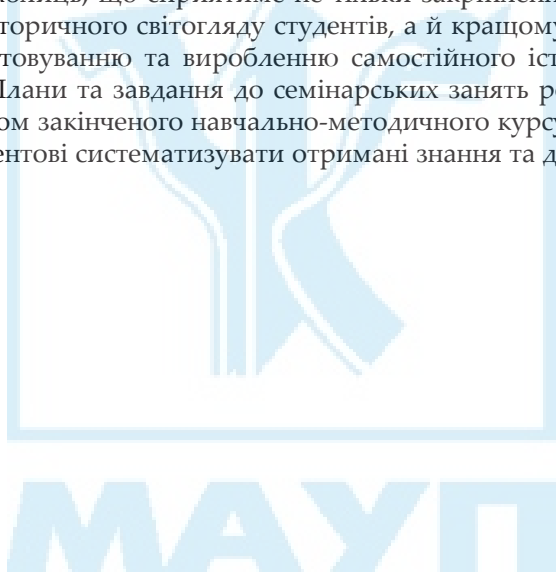
Історія спроможна відтворити соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Об’єктом і предметом досліджень історії є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Історія концентрує увагу на вивченні соціальних явищ, що виступають унікальними й неповторними в часі і просторі та впливають на подальший розвиток суспільства. Заперечення спадкоємності та історичного досвіду нерідко обертається великим лихом.

Українцям є що вивчати і є чим пишатися. За загальною кількістю пам’яток, наявністю шедеврів культури ми — країна з багатою історико-культурною спадщиною.

На території України зберігаються самотутні історичні реліквії різних часів і народів, які є невід’ємною складовою світової культурної скарбниці. Собор Св. Софії, ансамбль будівель Києво-Печерської лаври, історичний архітектурно-містобудівний комплекс Львова разом з горою Високий Замок і собором Св. Юра включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. На черзі пам’ятки Кам’янця-Подільського, Севастополя, Херсонес Таврійський.

Писемні й речові пам'ятки історії та культури, що зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях є незаперечними свідками української історії, об'єктивне викладення якої дасть змогу засвоїти історичні уроки нинішнім і майбутнім поколінням та прислужитися справі, за висловом Михайла Грушевського, “загального єднання в Україні”.

Це видання складено з метою допомоги студентам денної, дистанційної, заочної форм навчання та усім, хто цікавиться історією України. Упорядниками зроблено спробу систематизувати та зблокувати основні історичні події і факти у найбільш раціональному вигляді. Водночас наведено велику кількість ілюстративного матеріалу, портретних рядів, витягів із нормативно-правових актів, схем і таблиць, що сприятиме не тільки закріпленню та розширенню історичного світогляду студентів, а й кращому засвоєнню, запам'ятовуванню та виробленню самостійного історичного мислення. Плани та завдання до семінарських занять розроблені за принципом закінченого навчально-методичного курсу, що дозволить студентів систематизувати отримані знання та доповнити їх новими.

Модуль 1.

Прадавня історія та середні віки в Україні

Тема 1. Найдавніший період в історії України

1. Стародавня доба.
2. Бронзова доба. Скіфо-сарматський час.
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.

1. Стародавня доба

Людина з'явилася на Землі понад 2 млн років тому. Процес розселення первісних людей на території України розпочався близько 1,5 млн років тому, спочатку в Закарпатті і Подністрів'ї, а потім в інших регіонах. У саванах, що розкинулися на більшій частині сучасної України, бродили великі стада слонів і носорогів, у водоймах мешкали гіпопотами й численні пернаті.

Первісні люди використовували примітивні знаряддя праці, які виготовляли з найдоступніших матеріалів — дерева і каменю. Археологи виділяють перший щабель у розвитку людського суспільства — кам'яний вік, і поділяють його на *палеоліт* (давній кам'яний вік), *мезоліт* (середній кам'яний вік) і *неоліт* (новий кам'яний вік). Найдавнішим був палеоліт, що розпочався з появою людини і завершився в 11 тис. до н. е. Нині відомо про більш як 700 стоянок доби палеоліту. Серед них: Королеве (Закарпаття), Лука-Врублівецька в Середньому Подністрів'ї (Хмельницька обл.), Гзюмська (Харківщина) та ін.

Архантропи — первісні люди доби давнього кам'яного віку займалися збиранням рослинної їжі (плодів, їстівного коріння).

Внаслідок мандрівного способу життя колективи людей не були сталими (існування первісного людського стада). Зі зміною геологічних епох наприкінці раннього палеоліту розпочинається значне похолодання, товщина льоду на півночі України сягала 600 м. Нові природні умови змусили людей активніше боротися за існування, вони навчилися добувати вогонь і користуватися ним, шити одяг, споруджувати житла.

Творцями культури (мустьєрська епоха — середній палеоліт — 150–40–35 тис. років тому) були *палеонтропи* (давні люди), або *неандертальці* (вперше рештки людини цього типу було знайдено в Німеччині, в долині Неандерталь) — проміжна ланка між найдавнішими людьми і сучасною людиною. Головним їхнім заняттям було полювання на мамонтів і зубрів.

Досліджуючи пам'ятки епохи мустьє, окремі вчені дійшли висновку, що близько 100 тис. років тому на зміну людському стаду прийшов родовий лад. Інші вчені відносять появу роду до більш пізнього часу. Родовий лад був першою в історії завершеною системою суспільних відносин. Рід у цей час був матриархальним. Кілька родів склали плем'я.

Пізній палеоліт став новим великим кроком до розвитку людства. Формується близький до сучасного фізичний тип людини — кроманйонець (назва походить від гроту Кро-Маньйон у Франції), з'являються знаряддя праці з високоякісного кременю (вістря, різці, скребла, ножі).

У зв'язку з різким похолоданням близько 15 тис. року тому мамонти починають вимирати. Основною здобиччю стає північний олень. За даними археолога О. Черниша, середня чисельність людського колективу становила від 50 до 60 осіб. Відомий дослідник Л. Залізник вважає, що в Україні на цей час проживало близько 200 мисливських колективів (майже 6000 осіб). У цей період з'являються перші зображення на кістках тварин, а також, виготовлені з кісток північного оленя, музичні інструменти (флейти).

Ідеологія пізньопалеолітичних мисливців була сукупністю знань про навколишній світ, а також релігій, мистецтва, моралі.

Початок доби мезоліту (інколи його називають ще епіпалеоліт) збігається із закінченням льодовикового періоду (8213 років до н. е.). Саме тоді стався прорив вод холодного прильодовикового озера, що було на місці Балтійського моря, в Атлантику. Ландшафт набуває сучасних обрисів. Зникнення великих стадних тварин, які були головними об'єктами полювання, вимагало вироблення нових мисливських прийомів та нової зброї. Людина розпочала приручення, а можливо, й одомашнення тварин (першим приручили собаку). Надзвичайно важливим досягненням було винайдення лука і стріл. З'являються невеликі вироби з каменю (мікроліти) і великі знаряддя — сокири, тесла (макроліти). Великого значення набуло рибальство. Люди навчилися робити примітивні посудини (плетиво із лози, що обліплювалося глиною).

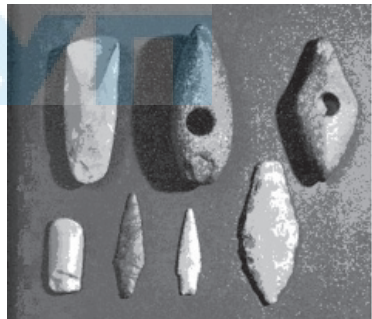
Сформувались три ареали розселення мезолітичних племен України:

- 1) південний (Крим, степове Подніпров'я, Приазов'я, Донбас);
- 2) північний Поліський;
- 3) середньоподністровський і Прикарпатський.

На території України відомо понад 300 пам'яток мезолітичної епохи: тимчасові пасовища, більш довготривалі поселення, поховання і могильники, культові місця. За етнографічними даними відомо, що щільність населення не перевищувала 3–5 осіб на 100 кв. км. Померлих завальовали камінням або зв'язували з метою недопущення повернення їхніх душ.

Однією з найцікавіших археологічних пам'яток в Україні є Кам'яна Могила на Запоріжжі. Гроти Кам'яної Могили містять понад 1000 зображень різних епох (від верхнього палеоліту до доби бронзи). Зображення зроблені червоними фарбами. Вчені вважають, що ці пам'ятки використовувались для здійснення культових церемоній, пов'язаних із мисливською магією.

У XI–V тис. до н. е. племена, які заселяли територію України, вступили в останню фазу кам'яного віку — новий кам'яний вік — неоліт (3–4 тис. до н. е.). Цю епоху, яка стала переломною в історії людства,

Знаряддя праці мезоліту

називають ще “неолітичною революцією”, коли суспільство перейшло від виключно привласнювальних форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворювальних (землеробство, скотарство).

Уже в ранній період неоліту люди вирощували городні культури (цибулю, часник тощо), але справжній розквіт у сільському господарстві осілих племен розпочався з освоєнням злакових культур, головні з яких — ячмінь та пшениця.

Докорінним зломом в історії людства стало винайдення кераміки, завдяки якій люди отримали можливість зберігати воду та варену їжу. Удосконалюються кам'яні знаряддя праці. У різних регіонах України виокремлюються певні особливості побуту та культури тогочасного населення. В Закарпатті оселяються землеробські племена, які прийшли туди з території сучасної Угорщини та Румунії. Тут знаходять чудові зразки кераміки культури Кріш та розписної кераміки.

У Північно-Східному регіоні (Придніпров'я, Полісся, Лівобережжя, Донбас) у господарстві важливе місце займали мисливство та рибальство і лише на заключному етапі неоліту — скотарство та землеробство. Тут проживали племена сурсько-дніпровської культури, дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки.

У Криму в гірській зоні археологами досліджено стоянки Аделі-Коба, Шан-Коба, Таш-Аїр та інші, що переважно пов'язані з природними скельними навісами і гротами.

Приблизно наприкінці 5 — на початку 4 тис. до н. е. племена, що населяли територію України, як і всієї Південно-Східної Європи, почали використовувати мідь для виготовлення різних виробів. Пізніше освоюються плавильна й ливарна техніки. Оскільки мідь надто м'який метал (надходив із Балкан та Південних Карпат у вигляді виробів і зливків), тому широко продовжували застосовуватись знаряддя праці з кременю та кістки.

Доба міді на території України насамперед представлена трипільською культурою, яка існувала наприкінці 5–3 тис. до н. е. Перші пам'ятки відкрив у 1893 р. видатний український археолог В. Хвойка поблизу села Трипілля на Київщині. На території України виявлено понад 1000 поселень.

Ранні поселення нараховували по кілька десятків жителі і господарських споруд. Забудова поселень здійснювалася рядами

або по колу на зручних для оборони місцях. Житла були як напівземлянковими, так і наземними зазвичай прямокутної форми, будували їх на дерев'яному каркасі й обмазували глиною. На Черкащині, поблизу сіл Майданецьке, Доброводи існували справжні “міста” з населенням не менш як 15–20 тис. жителів. Археологи виявили у трипільців унікальний в історії звичай — перше відоме спалювання своїх поселень (один раз в 50 років).

Трипільці культивували пшеницю, ячмінь, просо, жито, бобові, коноплю. Основним знаряддям обробітку землі була мотика. Трипільські племена мали високорозвинене керамічне виробництво. Посуд виготовляли різний за формою, оздоблювали орнаментом.

Багато гончарних печей виявлено на Наддністрянщині. Велика кількість знайдених глиняних жіночих фігурок свідчить про культ родючості. Крім домашніх вівтарів, трипільці мали й окремі храми, що споруджувались у центрі поселень на майдані і були родоплемінними культовими центрами. Інколи в храмах або поряд з ними на майданах поселень знаходять особливі жертвенні поховання людей, що здійснювались з метою збільшення родючості землі, збереження домашнього достатку, захисту від злих сил.

Археологи та антропологи встановили, що носії трипільської культури належали до середземноморської раси, поширеної у Південно-Східній Європі.

Трипільське суспільство було конфедерацією племінних союзів, а гігантські протоміста — їх столицями. В основі суспільного устрою трипільських племен лежали матриархальні, а згодом і патріархальні родові відносини.

Трипільська культура була провідною серед енеолітичних племен Східної Європи і прискорила розвиток відсталих племен, що населяли Північну та Північно-Східну Україну.

2. Бронзова доба. Скіфо-сарматський час

Наступний після енеоліту період історії людства тривав понад тисячу років (від 2 до 1 тис. до н. е.) і отримав назву бронзової доби від нового матеріалу — бронзи, з якого почали виробляти знаряддя і зброю.

Бронза — це перший штучно створений людиною сплав (міди й олова), який має великі переваги над міддю — більшу твердість і нижчу температуру плавлення. Отже, виплавляти бронзу можна було в примітивних печах і на відкритих вогнищах. Ці властивості металу дали змогу вдосконалити й розширити виробництво та асортимент знарядь і їхню якість. Праця давніх металургів була складною і вимагала спеціальних знань і досвіду. З'являються окремі майстри-ливарники і бронзолivarні майстерні. Археологи знаходять сліди великих майстерень, де бронзолivarним виробництвом займалися цілі роди, а то й селища. Спочатку бронзою почали користуватися в Південному Ірані та Месопотамії в 4 тис. до н. е., протягом 3 тис. — в Малій Азії та Середземномор'ї, а в 2 тис. до н. е. бронза поширилась у Європі. На теренах України перші бронзові вироби з'явилися на початку 2 тис. до н. е. і походили з Балкан і Кавказу, де на той час існували потужні металургійні центри, звідти ж надходила і сировина — мідна руда. Місцеве бронзолivarне виробництво виникло за доби середньої та пізньої бронзи (XV–IX ст. до н. е.). У цей час існувало кілька металургійних осередків: на Закарпатті та Прикарпатті, у Північному Причорномор'ї. Проте, витіснивши з ужитку мідні знаряддя, бронза не замінила повністю кам'яних і крем'яних виробів. Якраз за доби бронзи техніка виготовлення кам'яних знарядь сягає найвищого рівня розвитку. Люди продовжують широко користуватись цим доступним, дешевим і простим в обробці матеріалом. У північній частині України, зокрема на Західній Волині, виявлено давні копальні дуже якісного кременю, а неподалік — сліди майстерень, де цей кремень обробляли.

Перехід до доби металів мав велике значення в історії людства. Проте поява бронзових виробів не була найважливішою ознакою цього часу. Вдосконалювалось землеробство і скотарство, розвивалось ремесло. Збільшувалась кількість населення, великі племена розпадалися, менші об'єднувались, заселяли нові землі, завойовуючи або мирно співіснуючи з давнішими поселенцями.

Племена і народи, які жили в 2 тис. до н. е. на землях України, зналися між собою та сусідами із заходу, півдня чи сходу, з якими часто були споріднені. Вивчаючи поселення, поховання, скарби цих людей, вчені дійшли висновку, що на території теперішньої України за доби бронзи існували три "світи" — три етнічно-куль-

турні зони, що відрізнялися походженням населення, господарством, віруванням — це Полісся, Степ та Лісостеп.

У північно-східній частині України та на Поліссі жили нащадки давніх місцевих ще мезолітичних палеоевропейських племен, а також племена, які належали до південної групи величезного прауро-фінського етнічного масиву. Культурний розвиток у цих лісистих краях відбувався повільніше, вони зазнали менше культурних та етнічних впливів.

У степах від Дону і до Дунаю жили кочові та напівкочові племена. Їхнє походження пов'язують з індоєвропейськими енеолітичними місцевими племенами та частиною населення, що прийшло сюди зі східних степів та Кавказу. Із цих племен між Дніпром та Південною Волгою сформувався великий індо-іранський етнос, до якого належали арійці та іранські племена, скіфи і сармати. З цими народами в різні часи пов'язані важливі, часто вирішальні події не лише української, а й світової історії. На правобережній лісостеповій частині України — в Наддністрянщині, на Волині та Поділлі — жили індоєвропейські племена з давніми традиціями землеробської культури, предки праслов'ян.

Могутнє об'єднання степових племен під назвою “скіфи” охоплювало величезні обшири Євразії від Карпат до Монголії. Скіфи (скити) буквально означає “блукачі”. Їхні предки, які колись населяли українські степи, рушили в далекі походи в Азію. Частина цих воїнів, повернувшись назад, згодом опанувала значну частину території України.

Скіфська доба в Україні тривала понад тисячу років (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.). Відомості про скіфів містяться у творах грецьких і латинських авторів, а також в асиро-вавилонських документах. Найповніше скіфів описав Геродот, який присвятив їм цілий розділ своєї “Історії” (книга IV “Мельпомена”).

За свідченням письмових джерел, на території України жили різні племена. Степові простори заселяли скіфи-кочовики, очолювані царськими скіфами. З'явившись уперше в степах Причорномор'я, скіфи деякий час співіснували там із кіммерійцями. У VII–VI ст. до н. е. скіфи здійснили ряд походів на Близький Схід, де брали участь в асиро-вавилонській війні як третя (часто вирішальна) сила, діючи то на одному, то на іншому боці. У захопленій Мідії скіфи створили свою державу Ішкуза, яка існувала протягом 625–585 рр. до н. е.

Скіфи пройшли через Месопотамію, Сирію, Палестину до Єгипту і в 612 р. взяли участь у розгромі Ніневії. Наслідки скіфського вторгнення знайшли відображення у книгах біблійних пророків.

Тривале перебування в країнах Передньої Азії вплинуло на культуру скіфів: їхні вожді навчилися цінувати розкіш і владу, а мистецтво увібрало в себе східні елементи і засоби їх вираження.

Повернувшись з Азії, скіфи виграли боротьбу з кіммерійцями за панування в Північному Причорномор'ї. Тоді ж завершився процес оформлення скіфської держави, яка почала називатися Великою Скіфією. Держава складалася з об'єднаних племен, кожне з яких мало свого царя. Проте керівна роль у скіфському союзі племен належала царським скіфам.

Основою господарства степових скіфів було кочове скотарство — розведення коней, великої рогатої худоби, овець, кіз. Скотарство давало все необхідне для життя — коней, м'ясо і молоко для харчування, вовну та повсть для одягу. Скіфи пересувалися на конях без стремен, використовуючи повстяні сідла. Упряж прикрашали численними бляшками, розетками. Кожен кочівник був кінним воїном. Із появою у Північному Причорномор'ї грецьких колоністів скіфи налагодили з ними обмінну торгівлю. Грекам продавали пшеницю, сіль, м'ясо, молоко, сир, шкури, хутра, мед, рибу, рабів. Скіфська військова знать, яка контролювала вивіз, взамін отримувала вироби з дорогоцінних металів та різноманітні предмети розкоші. Центр степової Скіфії у V–III ст. до н. е. знаходився у Кам'янському городищі, поблизу сучасного Нікополя Запорізької області (більша частина пам'ятки затоплена Каховським водосховищем). У VII ст. до н. е. столиця Скіфії була перенесена до Криму — городище Керменчик (окраїна Сімферополя).

Землеробські племена античних полісів відомі під збіркою назвою “скіфи-орачі”. Скіфська держава була насамперед військовою організацією. Скіфи створили сильне, добре озброєне і дисципліноване військо. Воїнами були всі дорослі чоловіки і частина жінок. Скіфська зброя (короткий меч-акінак, спис, лук і стріли) в тодішньому світі вважалася найдосконалішою, а скіфські вершники — непереможними. Скіфів охоче наймали на військову службу за кордон.

Наприкінці VI ст. до н. е. (514 або 512 рр. до н. е.) скіфи вели війну з перським царем Дарієм, військо якого вдерлося до Північ-

ного Причорномор'я. Успіх скіфів, які не скорилися могутньому повелителю найбільшої у світі військової сили, надзвичайно підніс їхній військово-політичний авторитет і сприяв консолідації скіфських племен та зміцненню їх політичного об'єднання.

Найвищою піднесення скіфська держава досягла в IV ст. до н. е., коли її очолював цар Атей. Розквіт Великої Скіфії за Атея збігся у часі з піднесенням Македонії за Філіппа II. Між володарями двох держав деякий час існували союзницькі відносини. У 342 р. до н. е. вони разом перемогли Фракію і поділили між собою її територію. Однак спроба Атея поширити свій вплив на Балкани зумовила скіфо-македонський конфлікт 339 р. до н. е. Під час невдалої битви на Дунаї 90-річний Атей загинув. Проте македонці навіть не намагалися розвинути свій успіх. Філіпп повернув війська проти грецьких міст-держав. Син Філіппа Олександр Македонський завоював величезну територію в Малій Азії, Єгипті, Ірані, Індії, а спроба його полководця Зопіріона з 30-тисячним загоном вдертися на скіфські терени в 331 р. до н. е. обернулася цілковитою катастрофою: на зворотному шляху від Ольвії македонське військо було знищене.

Після бурхливого піднесення першого Скіфського царства в середині III ст. до н. е. настає раптовий спад. Однак скіфи залишилися на політичній арені. У II ст. до н. е. рештки скіфського населення створили державу Мала Скіфія, що займала Нижнє Подніпров'я, степи Криму і землі в нижній течії Дніпра та Бугу. Для пізніх скіфів характерний осілий землеробський спосіб життя.

Смертельного удару по скіфській державі в III ст. н. е. завдали готи, а в IV ст. — гунни. Після цього скіфи перестали існувати як етнічне утворення, рештки якого розчинилися серед інших етносів епохи Великого переселення народів.

Упродовж II ст. до н. е. — IV ст. н. е. більшу частину території сучасної України населяли численні іранські племена сарматів, які створили тут сильне державне об'єднання. На початку своєї історії сармати займали степову територію від Приуралля до Дону. З III ст. до н. е. вони почали масово переселятися на Північний Кавказ і Північне Причорномор'я. Перші хвилі сарматської міграції в Україну пов'язані з племенами роксоланів, наступні — з племенами аорсів і аланів.

Опанувавши степову та лісостепову Україну, сармати під проводом Фарзоя й Інісмея створили на Правобережжі політичне

об'єднання, відоме під назвою Аорсія. Коли в Причорномор'ї встановили своє панування готи, частина сарматів змішалася з прибульцями, увійшовши до складу держави Германаріха. Після поразки у війні з гунами сармати разом з готами відійшли за Дунай. Ті, хто залишився, підкорилися гунським зверхникам.

Як і всі кочовики, сармати були знаними воїнами. Сучасники змальовують їх як сильних, жорстоких і неблаганних ворогів. У сарматських кінних дружинах нарівні з чоловіками воювали жінки, які нерідко очолювали військові підрозділи і були навіть царицями.

Поряд із періодичними військовими набігами на сусідів з метою грабунку та встановлення данницьких відносин головним заняттям сарматів було кочове скотарство. Сармати займалися традиційними для скотарів ремеслами: зброярством, лимарством, ткацтвом, гончарством та виготовленням культових речей. Важливе місце в економіці посідала торгівля з античними містами.

Суспільство скіфо-сарматського часу зберігало поділ на три стани: воєнну аристократію, жерців, рядових общинників — землеробів і скотарів. Окрему групу становили раби.

Верхівку скіфського й сарматського суспільств складала могутня військова знать на чолі з царями. Царська влада була спадкоємною, сильною і деспотичною. Основу релігії скіфо-сарматського населення становили культ померлих і віра в потойбічне життя. Вшановувалися божества, які символізували сили природи. Скіфи зберігали курганний поховальний обряд, який утвердився в українських степах ще в епоху бронзи.

Із зникненням скіфо-сарматської культури епоха раннього заліза в Україні закінчилася. Надалі центр проживання перемістився до землеробського Лісостепу. Духовна культура скіфів і сарматів стала своєрідним містком між Азією і Європою, зберігши для сучасності чимало рис сивої давнини.

3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря була складовою Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. Колонії розміщувалися лише на незайнятих місцевим населенням берегах морів та лиманів, не заходячи вглиб материка. Завдяки цьому не

виникало значних конфліктів з місцевими племенами, які ніколи не опинялися в залежності від прибульців. Разом вони утворювали взаємовигідний симбіоз, що, звичайно, не виключало військових сутичок та інших загострень, особливо в часи дестабілізації обстановки. В Україні греків приваблювали родючі землі уздовж узбережжя, багаті на рибу річки, можливість товарообміну з місцевими племенами кочовиків і землеробів. Греки підтримували контакти з місцевим населенням також для того, щоб отримувати від них рабів. Головний переселенський потік у Північне Причорномор'я йшов з іонійського Мілету. Колонізація мала переважно аграрний характер.

Найзначнішими грецькими колоніями були Борисфеніда (на острові Березань біля Очакова), Ольвія (в місці злиття Бузького та Дніпровського лиманів), Ніконій (на лівому березі Дністровського лиману біля села Роксолани Овідіопольського району Одеської області), Боспор Кіммерійський з центром у Пантікапеї (нині Керч), Херсонес Таврійський (територія сучасного Севастополя), Керкінітіда (нині Євпаторія). Засновані греками міста та сільські поселення проіснували понад тисячоліття — від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Усі причорноморські поліси, за винятком монархічного Боспору, були рабовласницькими демократичними або аристократичними республіками, де раби, жінки та іноземці не мали права громадянства. Найвищим органом законодавчої влади були народні збори. Виконавча влада перебувала в руках колегій і чиновників. Окремо існувала судова влада. Найбільші міста карбували власні монети. Кожне місто мало сільську округу — хору, яка становила економічну основу поліса. Укріплення поселення склалися з окремих садиб, мешканці яких вирощували злаки, овочі, фрукти, розводили худобу, ловили рибу. Продукти продавали в місті, а також експортували.

Побут і культура причорноморських грецьких держав мали багато спільного із способом життя і культурою античного світу. Жителі міст вважали себе греками. Фізичне й інтелектуальне виховання молоді здійснювалося в гімнасіях. Населення міст суцільно було письменним. У суспільному й культурному житті важливе місце посідав театр. Дуже популярним був спорт. У містах творили вчені-філософи та історики.

Основу релігійних вірувань колоністів становило язичництво. Поряд із культурами божеств існували культу героїв. Культіві дії відправлялися у святилищах, храмах та на вівтарях. На честь богів і героїв проводили свята й спортивні ігри.

У мистецтві переважали еллінські художні традиції. Митці використовували переважно міфологічні сюжети, створювали статуї, писали портрети. Інтер'єри будинків, гробниці розписували фресками. Підлоги в багатьох будинках вимощували мозаїкою. Пламінна верхівка скіфської і сарматської знаті купувала у греків коштовні прикраси, керамічні вироби, оливкове масло. Архітектура міст мала типовий для античної Греції вигляд.

Боспор Кіммерійський — найбільша антична греко-варварська держава у Північному Причорномор'ї. Виникла близько 480 р. до н. е. по обидва боки Керченської протоки, яка в давнину називалася Боспор Кіммерійський. Центром його був Пантікапей — поліс, заснований у 580–570 рр. до н. е. на Керченському півострові (залишки міста лежать під сучасними будівлями Керчі). У 480–438/437 рр. до н. е. Боспором правили Археанактиди, в 438/437–109 рр. до н. е. — Спартокиди. Держава набула рис територіальної монархії з інститутом співправління. Найбільший розквіт Боспору пов'язаний з діяльністю царів Спартока, Сатира, Левкона і Перисада. Територія держави охоплювала Керченський і Таманський півострови, пониззя Кубані та східне Приазов'я. Спартокиди офіційно називали себе архонтами Боспору й Феодосії і базиливами (царями) місцевих племен (скіфів, меотів, сіндів, торитів).

У часи свого найвищого розквіту (IV ст. до н. е.) Боспор належав до найбільших держав античного світу. Основними галузями економіки були землеробство, рибальство, ремесло і торгівля. Пріоритетного значення надавалося відносинам з Афіною державою. За постійний притік хліба Афіни гарантували Спартокида політичну і військову підтримку.

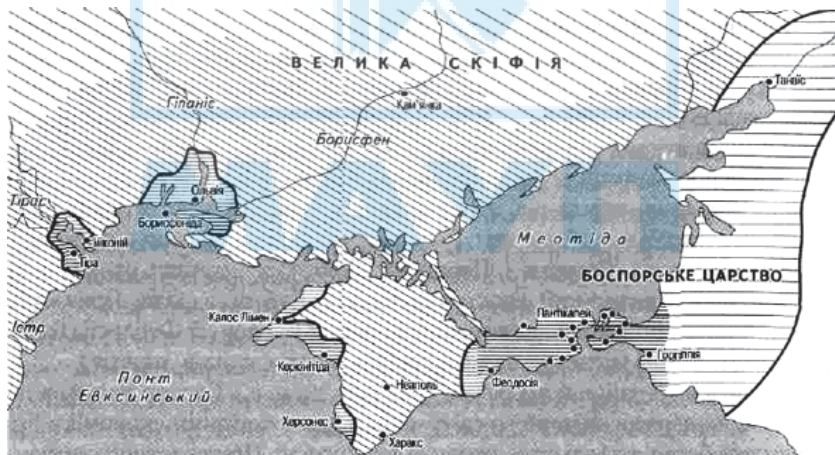
У VIII ст. до н. е. розпочався повільний, але неухильний економічний спад і зменшення територіальних володінь Боспорської держави. Найбільша загроза царству йшла з боку войовничих сарматів, які, на відміну від скіфів, були налаштовані на воєнну конфронтацію з античними державами.

Шукаючи сильних союзників, правителі Боспору зміцнювали зв'язки з Кримською Скіфією і Понтійським царством. У 107 р. до н. е. цар Перисад V, в якого не було прямих спадкоємців, добровільно передав владу понтійському цареві Мітрідату VI Євпато-

ру. Це призвело до повстання скіфського царевича Савмака, який мав права на престол. На чолі великого війська Савмак захопив столицю. Під час цих подій Перисад V був убитий, а Савмак проголошений царем. Однак наступного року понтійський стратег Діофант відновив на Боспорі владу Мітрідата VI, полонивши Савмака, якого згодом було страчено.

У складі Понтійського царства Боспор, так само як Кримська Скіфія та решта грецьких полісів, був втягнутий Мітрідатом VI у війни проти Риму. Після багатьох поразок войовничий володар перебирається до Пантікапея, і перетворює Боспор на головну базу підготовки до нового походу. Масові мобілізації й нескінченні побори викликали незадоволення боспорців і призвели до відкритого виступу проти царя. Покинутий усіма, володар у 63 р. до н. е. покінчив життя самогубством, заколовшись мечем.

Відтоді долю правителів Боспору вирішували римські імператори, затверджуючи на престолі вигідних для себе кандидатів або нав'язуючи свої кандидатури. У 49 р. н. е. цар Котіс I започаткував боспоро-фракійську династію, в якій утвердилося римське родове ім'я Тиберій Юлій. Упродовж I–II ст. Боспорська держава сплачувала Риму данину, постачала продовольство, посилала військові контингенти для армії. Боспорські солдати брали участь у війнах Риму з даками та аланами, несли гарнізонну службу в містах Причорномор'я.

Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я

Переломним в історії Боспорського царства стали III–IV ст. На шістьа готів спричинило загибель сільських поселень та викликало загальну економічну і соціально-політичну кризу. У 234 р. влада перейшла до боспоро-сарматської лінії Тиберіїв–Юліїв. Цар Рескупорид IV уклав ганебну угоду з готським плем'ям боранів, надавши їм кораблі для грабунжницьких нападів на причорноморські й середземноморські міста.

У 70-х роках IV ст. держава зазнала сильного удару від гунів, після чого майже два століття перебувала в складі Гунської імперії, сплачуючи гунській верхівці данину. Після розпаду держави Аттіли боспорські землі проголосили своєю вотчиною утигури. Хоча боспорські царі продовжували називати себе Тиберіями–Юліями і друзями римлян, однак це була лише звичайна данина традиції. Близько 522 р. Боспор визнав себе залежним від Візантійської імперії. Ще в IV ст. в містах Боспору поширилося християнство. Життя в Пантікапеї продовжувалося і в часи раннього та пізнього середньовіччя.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте заняття та побут первісних людей.
2. Які ви знаєте поселення трипільської культури на території України?
3. Схарактеризуйте звичаї та побут скіфо-сарматського державного утворення.
4. Зробіть порівняльний аналіз державного та суспільного устроїв античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Бажан О., Білоусько О., Власов В. та ін.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2006.
2. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
3. *Грушевський М.* Історія України. — К., 1992. — Т. 1.
4. *Історія України / За ред. В. Смолія.* — К., 1998.
5. *Єфименко А.* Історія українського народу. — К., 2002.
6. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України: Навч. посіб. — Л., 2005.
7. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1995. — Т. 1.

Тема 2. Слов'яни в європейській історії

1. Походження та розселення слов'ян.
2. Заняття, побут та звичаї слов'ян. Племінні союзи.

1. Походження та розселення слов'ян

Слов'яни — одна з найчисельніших груп давньоєвропейського населення. Донині їхнє походження та етногенез остаточно не з'ясовані. Про походження слов'ян упродовж багатьох років точаться різні дискусії, існує кілька теорій, з яких найпоширенішими є такі:

- 1) походження слов'ян від інших, відомих у минулому етносів, які проживали на території України чи проходили через неї;
- 2) висхідний розвиток слов'ян на власній основі з невеликого локального етнічного об'єднання.

Основне завдання теорій, які витікають із фактів та джерел, — це вірне розуміння витоків, першооснов та рушійних сил. Розглянемо деякі з них.

1. *Слов'яни — прями спадкоємці трипільської культури.* Аргументом “за” є те, що в українців така сама агротехніка, орнамент, типи будівель, як і в трипільців. Аргумент “проти” — між зникненням трипільців і появою на історичній арені слов'ян проміжок часу становить понад тисячу років. Крім того, подібні з трипільцями риси в житті слов'янського населення підтверджуються лише з XVII ст.

2. *Слов'яни — переселенці з Індії.* Аргумент “за” — українська мова у своєму прадавньому ядрі (назви родичів, стихій, основних занять) найближча до санскриту — мертвої давньоіндійської мови, якою написані священні книги індуїзму; схожість давньослов'янських богів і богів індуїзму; дохристиянський звичай самоспалення жінки після смерті чоловіка, що ще зберігся в Індії. Аргумент “проти” — немає даних археології про таке переселення, у народній пам'яті, письмових джерелах не збереглося нічого про це.

3. *Скіфо-сарматська теорія.* Аргументом “за” є деяка подібність у звичаях: побратимство (скіфи), високе становище жінки (сармати); на середньовічних картах територія України іменується Скіфією або Сарматією; у XVI–XVII ст. польська шляхта мотивува-

**Скіфська пектораль
(жіноча прикраса)**

ла своє право на українські землі тим, що вона походить від сарматів, тоді як українці — від підкорених скіфів. “Проти” — скіфи і сармати — це кочові іраномовні народи, які мали монархічну форму правління. Для слов’ян характерний осілий спосіб життя. Вони довго жили за народоправства, нові землі захоплювали не з метою пограбувань, а залишалися там для господарського їх освоєння. Подібність звичаїв пояснюється тим, що слов’яни тривалий

час залежали від скіфів і сарматів.

4. *Вісло-одерська теорія* — створена польськими науковцями Ю. Костишевським, М. Рудницьким і підтримана Т. Лер-Сплавинським. Зокрема В. Седов та І. Русанова пов’язують походження слов’янських ранньосередньовічних старожитностей празької культури з пам’ятками поморсько-підкльошової й пшеворської культур з доби латену і перших століть н. е., які існували на території Польщі.

5. Має своїх прихильників теорія проживання давніх слов’ян між Дніпром і Віслою у північному лісовому або південному лісостеповому регіонах. За даними археологічних розкопок останніх десятиліть доведена слов’янська належність низці культур цього регіону, але не раніше рубежу I тис. н. е.

6. *Прабатьківщина слов’ян — нижній Дунай*. Аргументом “за” є свідчення “Повісті временних літ”, карти IV ст. “Певтінгерові таблиці”, які вказують на те, що на Балканах проживали слов’яни; археологічні знахідки слов’янських старожитностей, датованих починаючи з IV ст.; вперте намагання князя Святослава відвоювати Балкани і перенести туди столицю своєї держави. “Проти” — за даними археологічних розкопок наявність слов’ян в інших районах простежується набагато раніше, ніж IV ст. Балкани були одним із напрямів їхньої колоніальної експансії починаючи з IV ст. і закінчуючи війнами Святослава. А “Повість” таким чином намагалася виправдати його військові походи.

7. Новий погляд на історію слов’янства представлений працями Ю. Шилова, зокрема “Витоки слов’янської цивілізації”, в якій

автор наголошує, що первісним ядром формування слов'ян були українські терени. Місцеві корені українців простежуються із сивої давнини, починаючи з мізинської археологічної культури 23–15-тисячоліття. На території сучасної України знаходиться Кам'яна Могила (Запорізька обл.), літопис якої, на думку Ю. Шилова, поклав початок земній цивілізації.

Спираючись на археологічні дані, можна упевнено стверджувати, що слов'яни (праслов'яни), принаймні з часу виділення їх у II тис. до н. е. з індоєвропейської спільноти й до раннього середньовіччя (коли їхнє існування зафіксоване письмовими джерелами та однозначно підтверджене археологією), змінювали місця свого проживання. Тому кожна з наведених концепцій стосовно того чи того етапу переселення або розселення слов'ян відповідає дійсності.

Зуважимо, що деякі лінгвісти та археологи вважають, що вже на рубежі III–II тис. до н. е. разом з іншими етнічними групами з індоєвропейської спільноти виокремилася *германо-балто-слов'янська група*, для якої характерна культура кулястих амфор і шнурової кераміки. Праслов'янська спільнота, на думку багатьох археологів, репрезентована тшинецько-комарівською культурою, що в II тис. до н. е. обіймала територію в межиріччі Одри та Дніпра. Б. Рибakov пов'язує диференційовані групи праслов'ян I тис. до н. е. зі східною частиною лужицької і поморсько-підкляшовою культурами в Середній Європі та зі скіфськими землеробськими культурами лісостепової частини України.

Археологи, звісно, усвідомлюють майже цілковиту неможливість визначити етнічну належність археологічних культур глибокої давнини без ретроспективного погодження їх з пізнішими етнічно визначеними культурами, без зіставлення з письмовими джерелами або результатами інших наук (лінгвістики, антропології тощо), а тому історичні реконструкції науковців-археологів сформульовані у вигляді гіпотез та більш-менш вірогідних припу-

**Скульптурний портрет
жінки з племені
в'ятичів**

У другій половині I тис. н. е. східнослов'янські племена охоплюють величезні території від Закарпаття до Дону і від Надпоріжжя до Волхова.

Східнослов'янські племена переважно були осілим населенням. Вони займалися хліборобством, приселищним скотарством, мисливством, рибальством, володіли ремеслами — ткацтвом, гончарством, металообробкою, що добре засвідчено численними археологічними знахідками: прялиця, рибальські гачки, металеві застібки-фібули, пряжки до поясів, вістря до стріл і списів, браслети, сережки, колти, різноманітний глиняний посуд. Існувала й досить жвава торгівля з грецькими містами-державами та сходом, свідченням чого є різноманітні археологічні знахідки: амфори, прикраси, монети.

2. Заняття, побут та звичаї слов'ян. Племінні союзи

Східнослов'янські племена поділялися на три гілки: західну, південну і східну. *Східна гілка* — корінне населення, яке проживало на території сучасної України, Білорусі та європейської частини Росії. Готський історик Йордан та візантійські автори другої половини VI ст. вказують на існування двох груп слов'ян — склавинів і антів. Анти займали територію від Дунаю до гирла Дону і Азовського моря.

Східні слов'яни вели осілий спосіб життя. Основу їхнього економічного життя становило землеробство. Серед зернових культур переважали жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, гречка, льон, ріпа, цибуля, капуста. Землю обробляли за допомогою дерев'яного рала, але вже тоді з'являються і перші залізні наральники, які в

Слов'янська піч

удосконаленому вигляді дійшли до давньоруських часів. Урожай збирали серпами і косами. Чільна роль відводилася скотарству

(велика рогата худоба, свині, коні). Люди жили в напівземлянках або землянках із плетеними із хмизу або зведеними у зруб стінами. Житла обігрівалися вогнищами.

Візантійський автор Прокопій Кесарійський так описує їхнє життя: “Племена ці не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді і тому в них вигідні й невідні справи завжди ведуться разом. Вони вважають, що один із богів — творець блискавок — єдиний володар всього і йому приносять у жертву биків і всяких жертовних тварин... Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества, приносять жертви їм усім, і при цих жертвах чинять ворожіння”.

У IV ст. слов'янське населення черняхівської культури почало використовувати плуг із череслом. Урожай збирали серпами та косами, зерно молоти на жорнах, хоча в першій половині I тис. у вжитку ще були й зернотерки.

У слов'янських племенах великого поширення набувають ливарне, залізообробне, косторізне, гончарне та інші ремесла, які, починаючи з VI — VII ст., концентруються в городищах. Найдавнішими економічними і політичними центрами у згаданий час були Зимнівське городище поблизу Володимира-Волинського, а в Подніпров'ї — Київ.

Соціальні структури розвивалися в напрямі від *первісної общини* в перших століттях н. е. до *сусідської общини*. Очевидно, в період великого розселення слов'ян та їхніх походів на Візантію значно розвинулися суспільні інститути, притаманні стадії воєнної демократії.

Кількісне зростання міст як економічних і політичних центрів, якісний прогрес різноманітних ремесел і торгівлі, воєнні походи, в яких брали участь воїни з усіх слов'янських земель, — усе це сприяло створенню східнослов'янської держави — Київської Русі.

Отже, слід зауважити, що в письмових джерелах I тис. зафіксовано відомості про проживання слов'ян на порубіжжі Лісу і Лісостепу в межиріччі Дніпра і Верхньої Вісли. Це підтверджують і нові археологічні матеріали, які засвідчують спадкоємність матеріальних пам'яток у вказаному регіоні, а також дані лінгвістики, зокрема гідронімії. Згідно з археологічними матеріалами, починаючи із середини I тис., слов'яни поділяються на східних і західних. У цей період формується і південна група слов'ян.

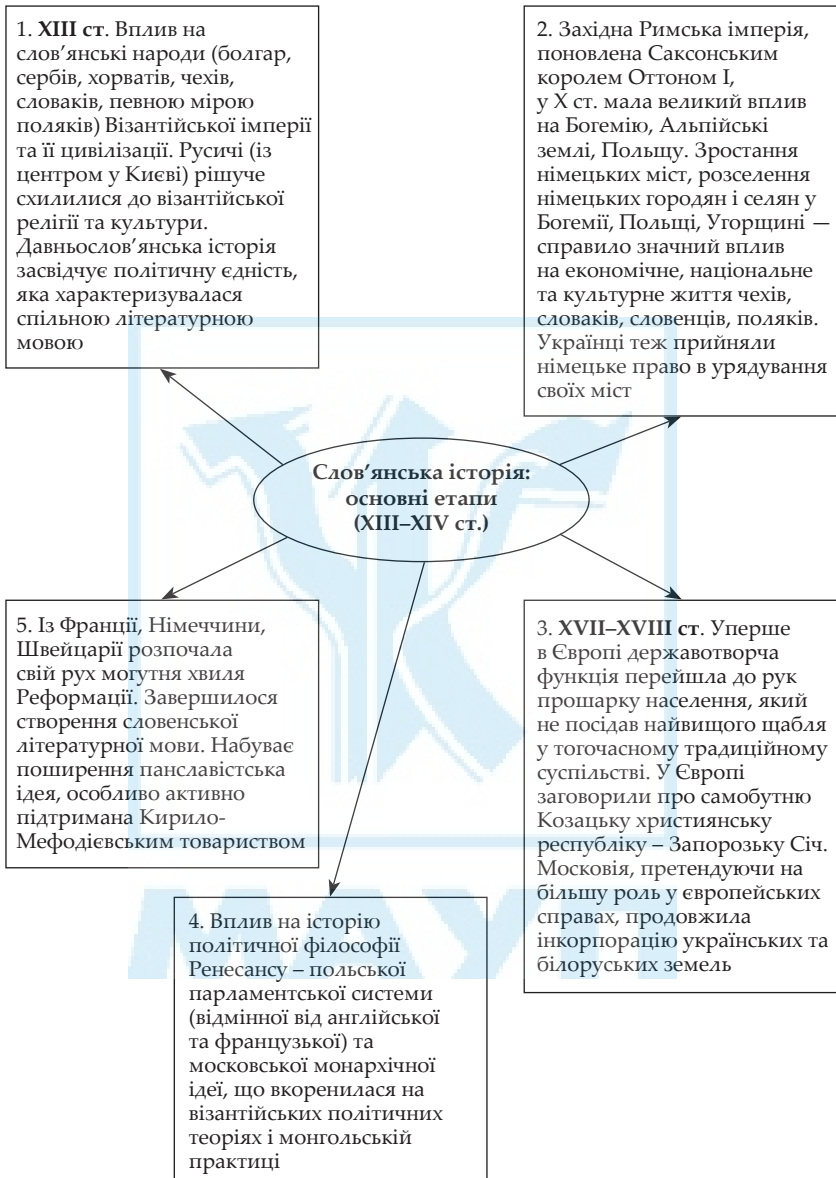

Рис. 1.

У першій половині I тис. південні райони Східної Європи, крім слов'ян, населяли пізні скіфи, сармати, готи, фракійці, які в IV — V ст. або відійшли на південь та південний захід, або ж асимілювалися із слов'янським населенням. У процесі поступального соціально-економічного розвитку — від первісної общини до великих племінних союзів (княжінь) і зародження феодальних відносин — східні слов'яни досягли своєї державності.

За даними інших археологічних досліджень у IV — V ст. анти заселяли землі між Дніпром і Дністром, а в VI — VII ст. розселилися на великих просторах між Дунаєм і Сіверським Дінцем. За свідченням візантійських письменників VI ст. н. е., анти були “високі, дуже сильні, тілом та волоссям не дуже світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти... Спосіб життя [іх] грубий і невибагливий... А втім, вони менше всього підступні і каверзні, але й у простоті вони зберігають гунський норів. Та й ім'я за старих часів у склавинів і антів було одне”.

У VII — VIII ст. східні слов'яни створили 14 великих племінних союзів, які заселяли землі України, Росії, Білорусі — це поляни, древяни, кривичі, сіверці, уличі, тиверці, радимичі, в'ятичі, дреговичі, волохи, дуліби, волиняни, словени, білі хорвати. Найважливішу роль серед них відігравали поляни.

Саме на основі цих союзів і було створено перші держави у Східній Європі (рис. 1).

За даними літературних джерел, арабські мандрівники тих часів називають три протодержави: Куявію — ймовірно, Київську землю; Славію — майбутню Новгородську землю і Артанію — Ростово-Суздальську землю.

Найбільшим об'єднанням східних слов'ян був полянський союз із центром у Києві. Саме вони стали ядром давньоруської держави — Київської Русі. Слов'янські народи в подальшій світовій історії посіли гідне місце. Саме вони відіграли вирішальну роль у боротьбі з монголо-татарами, уповільнили і, зрештою, зупинили турецьке просування до центру Європи. Зробили значний внесок у європейську цивілізацію в епоху гуманізму, ренесансу, а також за доби Реформації. Проте поділ християнства на римо-католицьку і православну церкви виявився фатальним для слов'янської культурної єдності.

Контрольні запитання і завдання

1. Чому серед істориків і науковців не існує єдиної версії щодо походження та місця початкового проживання слов'ян?
2. Які союзи племен виникли у східних слов'ян на території України у VIII–IX ст.?
3. Схарактеризуйте звичаї та побут слов'ян.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
2. *Грушевський М.* Історія України. — К., 1992. — Т.1.
3. *Гурський А.* Ще раз про роль нормандців у формуванні Київської Русі // Укр. іст. журн. — 1994. — № 1.
4. *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. — К., 2000.
5. *Єфименко А.* Історія українського народу. — К., 2002.
6. *Історія України / За ред. В. Смолія.* — К., 1998.
7. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України: Навч. посіб. — Л., 2005.
8. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1995. — Т. 1.
9. *Шилов Ю.* Истоки славянской цивилизации. — К., 2004.

МАУП

Тема 3. Київська Русь у період зародження і становлення феодальних відносин

1. Народження та розбудова Київської Русі.
2. Економічне життя та побут Київської держави.
3. Християнізація Русі.
4. Культура Київської Русі.

1. Народження та розбудова Київської Русі

Піднесення рівня господарювання стало економічним підґрунтям для створення Київської держави. Становлення Руської держави відбувалося в жорстких умовах протистояння із зовнішніми ворогами. Розвиток суспільно-економічних відносин, соціальна розшарованість у межах Полянського союзу на рубежі VIII–IX ст. виявилися сприятливими для створення Київського князівства як державного об'єднання кількох племінних князівств, відомого під назвою Куявії.

Передумови виникнення держави у східних слов'ян:

- зручне географічне розташування;
- значні природні багатства;
- боротьба слов'ян за свою територію, економічні та політичні інтереси;
- утворення союзів племен і їхнього спільного кордону;
- перетворення Подніпров'я в економічний центр Руської землі;
- урбанізація, виникнення та розбудова міст;
- утворення ранньокласового суспільства, загострення соціальних суперечностей.

Навколо Києва об'єднуються значні території. З'являється і нова назва — Київська Русь.

Походження назви “Русь” було об'єктом численних наукових досліджень в Україні, Росії та за її межами протягом століть. Існує безліч наукових припущень щодо етимології цього терміна. Науковці намагалися локалізувати русів у північній, південній та середньонадніпрянській частині східнослов'янського світу, і назва “кочувала” разом з її носіями. На з'ясуванні походження терміна “Русь” інколи менше відбивалися об'єктивні реалії, ніж власна ін-

туїція, точка зору, політична орієнтація дослідника. Деякі науковці схильні вважати етимологію цього слова не слов'янською (Б. Рибаків, В. Завітневич, М. Брайчевський); дехто гадає, що термін з'явився раніше, ніж слов'яни, на Північному Заході Східної Європи (О. Мельникова, В. Петрухін та ін.). Пояснення семантики назви "Русь" виявилось також багатоваріантним: історико-географічна назва, політична, ознака кольору, етнічна, юридична і соціальна.

У 860 р. для морського походу на Константинополь Аскольд зібрав близько 8 тис. вояків. Семиденна облога столиці Візантії була першим серйозним свідченням могутності Київської держави, що мала намір утвердитися на Чорному морі.

У 882 р. після смерті Рюрика (879 р.) до Києва із Новгороду на чолі дружини прибув князь Олег. Заманивши на зустріч Аскольда, він підступно убив його і захопив владу.

Кінець династії Києвичів пояснюють змовою знаті з воєначальниками дружини варягів, які підтримували стосунки з князем Рюриком. Рюрик був нормандцем, якого запросили на князювання до Ладоги. У 879 р. Рюрик помер, залишивши малолітнього сина Ігоря на опіку своєму родичеві Олегу.

Невдоволення знаті Аскольдом пояснюється його наполегливістю у проведенні християнізації русичів, що викликало спротив язичників. Київське князівство стало етнокультурним, політичним і соціальним підґрунтям, навколо якого наприкінці IX ст. формувалася Давньоруська держава.

Утвердження Олега у Києві знаменувало початок нового етапу — формування загальноруської держави.

Об'єднавши Північ і Південь, Олег оголосив Київ столицею новоствореної держави: "Хай буде Київ матір'ю градам руським".

Слов'янське середовище, високий стан матеріальної і духовної культури сприяли швидкій асиміляції прийшлого етносу (варягів). З іншого боку, в них запозичувалися певні досягнення, наприклад рівень військової організації норманів.

Військова вправність дружин була вирішальною у швидких приєднаннях навколишніх земель до володінь київського князя. У сферу його впливу потрапили й неслов'янські племена. Так формувалася державна територія Давньої Русі, однією з особливостей якої був її поліетнічний характер.

Князь Ігор (народився 875 р.) продовжив об'єднання Київської держави, започатковане Олегом: приєднав до Києва велику територію між Дністром і Дунаєм. Загинув Ігор безславно. Восени 945 р. він з дружиною вирушив на підвладні землі. Стягнувши данину з древлян і вже повертаючись до Києва, він заявив своїм воїнам, що хоче повернутися і назбирати ще. Нові побори викликали обурення древлян, і під Іскоростенем вони вбили Ігоря та його воїнів.

Правління княгині Ольги (945–964 рр.), “наймудрішої серед усіх людей”, як характеризує її літописець, позначене відносним спокоєм у внутрішньому житті держави. Придушивши повстання древлян, які вбили її чоловіка, вона першою з князів спробувала впорядкувати збирання данини, ввівши норми податку — “устави”, “уроки”, “дані”. 946 р. княгиня відвідала Константинополь, активізувавши дипломатичні відносини із західноєвропейськими державами.

Князь Святослав

“Запорожцем на престолі” називав М. Грушевський Святослава, який княжив на Русі з 964 р. до 972 р. Мужній воїн і талановитий полководець, він усі роки свого правління провів у походах і битвах, віддаючи сили та набутий досвід на утвердження Русі на міжнародній арені. Ім'я його гриміло по всій Східній Європі і Західній Азії, про нього писали історики Візантії та арабського світу.

За князювання Володимира (980–1015 рр.) завершилося об'єднання території Київської Русі, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. Його було обрано на престол великого київського князя.

Час князювання Володимира називають богатирською добою в історії Київської Русі. Він шукав слави не у воєнних походах, а в мирній розбудові держави. Володимир продовжив справу батька у зміцненні влади. Близько 988 р. на місця племінних вождів він посадив 12 своїх синів. Діяльність Володимира об'єднувала дві доби: пізню родоплемінну й ранню феодальну. В результаті цієї реформи Київська Русь стає об'єднаною державою зі зміцненою системою державної влади на місцях.

Державне, суспільне, економічне, культурне життя зосереджується у Києві. Невдовзі після сходження на престол Володимир розпочинає будівництво міського укріплення, відомого як дитинець “міста Володимира”. Багато зусиль докладає князь для захисту своїх земель від набігів кочовиків. За нього почалося укріплення прикордонних територій. Крім адміністративної, Володимир здійснив і судову реформу.

Однак вжиті заходи для зміцнення влади не запобігли боротьбі за престол. Наприкінці правління Володимира Святославича виникає реальна загроза єдності держави. Загострилися стосунки великого князя з кількома його синами.

Посівши у 1019 р. батьківській престол, Ярослав виявив себе мудрим політиком, енергійним і сміливим полководцем.

Головним засобом зміцнення держави на той час була військова сила. Саме за допомогою війська Ярославу вдалося здолати міжусобиці братів, припинити набіги печенігів, відкинути домагання польських феодалів і литовських загарбників.

У 1036 р. відбулася вирішальна битва з печенігами, після якої вони вже ніколи на Русь не нападали. На честь цієї перемоги у Києві було закладено Софійський собор.

Часи Ярослава Мудрого позначені інтенсивним розвитком ремесел, землеробства, торгівлі, будівництва. Він багато уваги приділяв написанню книг, створенню бібліотек. Саме за його правління з'явився перший письмовий збірник “Руська правда”, в якому звичаєві правові норми об'єднувалися у звід законів.

В останні роки життя Ярослав Мудрий докладав багато зусиль, аби запобігти міжусобицям, боротьбі за владу між своїми нащадками.

Отже, Київська Русь вирізнялася високорозвиненою суспільною організацією. Державне правління здійснювалося князівською владою. З виникненням державності князі спиралися на раду старійшин, а згодом — на князівську раду, до складу якої входили

Ярослав Мудрий

найавторитетніші бояри, єпископи, дружинники. Важливу роль у політичному житті Київської Русі відігравали князівські з'їзди та народні віча.

2. Економічне життя та побут Київської Русі

Утвердженню на широких просторах Східної Європи могутньої держави — Київської Русі, крім політичної згуртованості та військової сили, безперечно, сприяло і стрімке економічне піднесення. Продукція землеробства, скотарства, бортництва повністю задовольняла потреби населення. Вона становила й основу торгівлі з іншими державами. Наряду з виробами ремісників, які мешкали переважно у містах, сировина і продукти харчування продавалися на багатьох ринках Європи та Азії. У Київській Русі спостерігалася спеціалізація торгівлі. З держави найбільше виво-

зилася сільськогосподарська продукція: хутро, мед, віск, шкіра, та ремісничі, гончарні й ювелірні вироби. Завозилися тканини, посуд, зброя, прикраси. Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний. Грецький шлях вів до Візантії, а залозний — до країн Кавказу та Арабського Сходу. Велика торгівля провадилася і з країнами Поволжя: Хозарським каганатом і Волзькою Болгарією. Постійними торговельні контакти Русі були з Германією, Угорщиною, Чехією, Польщею. Головним осередком торгівлі з країнами Півдня і Заходу був Київ.

Основним заняттям народів Київської Русі в X–XIII ст. залишалося хліборобство, коріння якого сягає аж до неоліту. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку. Сільськогосподарським знаряддям були: рало, соха, плуг. Сіяли руками. Врожай збирали металевими серпами, а потім молотили ціпами. Збіжжя зберігали в глибоких ямах, обмазаних глиною. Крім зернових рослин, сіяли коноплі та льон, який вивозили за кордон. У садах вирощували яблуні, груші, сливи, черешні, вишні. На Волині, Київщині та Чернігівщині розводили виноград.

Незмінним заняттям для багатьох слов'ян було скотарство: розведення великої рогатої худоби, овець, свиней, а також коней, яких потребувало військо. Про розмір скотарства свідчать такі дані: у Чернігівському господарстві налічувалося 4000 голів коней, що належали князю Святославу. У Рафельштетенському митному уставі згадується, що в IX ст. продавали руських коней у Баварії.

Значне місце в економіці Київської Русі належало мисливству. Полювання було не розвагою, з давніх-давен хутро було головною статтею прибутку держави, також ними сплачували данину підкорені народи.

Велике значення мало бджільництво, переважно бортне. Воно давало великі прибутки без затрати коштів. На мед та віск завжди був великий попит як в Україні, так і в Західній Європі, оскільки в ті часи мед заміняв цукор.

Джерела свідчать про значний розвиток ремісництва. В XI ст. види ремесла вже об'єднувалися в корпорації під проводом "старійшин". У X–XII ст. відбувається спеціалізація, деталізація ремесла. Дослідники нараховують близько 64 його видів.

Широкого розвитку набула деревообробна справа. Більшість будівель були дерев'яними, що потребувало кваліфікованих теслярів. З дерева будували житлові будинки, церкви, укріплення у

формі “клітей”, які обкладали опаленою або неопаленою цеглою, будували мости. Столяри виробляли меблі, різьбили дерево. Донині залишилися чимало дерев’яного посуду, виготовленого токарями. До окремої групи ремісників треба віднести тих, хто виробляв човни.

Високого рівня досягло гончарство — з глини виробляли не лише різноманітний посуд, прикрашений орнаментом, а й глиняні плитки для оздоблювання підлоги та стін. Відомі спеціальні майстерні у Києві, Білгороді, Володимирі, Вишгороді.

Для будівництва церков потрібен був мозаїчний матеріал — кубики із смальти. Учені припускають, що мозаїки Десятинної церкви, Св. Софії та Св. Димитрія у Києві місцевого виробництва.

Мозаїчна композиція Деїсус. Храм Св. Софії Київської (XI ст.)

З давніх часів в Україні залізо продукували з так званої багонної (болотяної) руди. У X–XII ст. металургія досягла високого рівня. Від найпростіших цвяхів вона дійшла до сільськогосподарського реманенту та замків, слава яких ширилася по всій Європі.

Кольчуга (X–XI ст.)

Із заліза виготовляли різного роду зброю — стріли, списи, щити, мечі, сокири, а також панцери, шоломи, кольчуги та ін. Серед них, зокрема, цікаві речі з інкрустацією золотом.

Високого рівня досягло ливарство та золотникарство. Серед литих з металу речей слід згадати славнозвісні арки XII ст., які довгий час вважали за французькі пам’ятки романського стилю. На початку XX ст. на них виявили на-

писи слов'янськими літерами з іменем майстра. У різних місцях України знаходять дорогоцінні прикраси: діадеми, намиста, більшість з яких прикрашені емаллю, яка не поступалася якістю перед візантійською.

Розкішні прикраси, що їх виробляли у Києві, для князів та бояр, імітували для широких народних мас на Подолі, замінюючи золото міддю і латунню. Центром виробництва різних прикрас для широкого вжитку був Туров.

Основним заняттям жителів міст, де проживало близько 15 відсотків населення Київської Русі, була ремісничка діяльність та торгівля.

Київська Русь вирізнялася високорозвинутою суспільною організацією. Відзначалася держава і цивілізованими сімейними відносинами, що надто швидко склалися у вигляді моногамних сімей. На чолі сім'ї стояв чоловік, який користувався найвищим авторитетом.

3. Християнізація Русі

Провідну роль в “одержавленні” руських земель, і становленні нової системи вартостей відіграла універсальна інституція середньовіччя — християнська церква. Адже саме на неї, крім душпастирства, лягала відповідальність за політичну та соціальну сфери життя держави.

У 60-х роках IX ст. відбулося “перше” (Аскольдове) хрещення Русі. Охрещення Аскольдової дружини ще не перетворило язичницької Русі на християнську державу, а тим більше остаточно не визначило, яке саме християнство обере Київ. У другій половині X ст., напередодні Володимирового хрещення, фіксуються контакти київської княгині Ольги та її онука Ярополка Святославича з

**Князь Володимир обирає віру.
Пам'ятник на території МАУП.
м. Київ**

місіонерськими осередками Римської курії, а за деякими джерелами, і самого Ярополка охрестив посланець папи.

Проте “вибір віри” на користь Константинополя, що його зробив 988 р. князь Володимир Святославич, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду руську державу підштовхувало традиційне географічне розташування, економічно-торговельні інтереси, здавна поєднані “Путтю з варяг у греки”, і політичні розрахунки. За літописною легендою, охрещенню передувало вдумливий вибір віри: вислухавши місіонерів — болгар-магометан, “німців з Риму”, “жидів хозарських”, тобто юдеїв та “філософа-грека” з Візантії, князь розіслав “мужів добрих тямущих числом десять” по різних країнах, приглядаючись до їхньої віри. На думку Н. Яковенко, навряд чи могло постати питання про “вибір віри” у країні, серед мешканців якої вже близько ста років побутовало християнство. Від Аскольдових часів число прибічників нової релігії поволі зростало, охоплюючи дружинне воїнство і купецький прошарок.

Оскільки християнство все-таки стало панівною релігією, то це означає, що дружинне воїнство і купці були вельми сильним і чисельним класом, в руках якого була міцна влада. Якщо б тут були зацікавлені тільки одиниці, тоді прийняття християнства в загальнодержавному масштабі стало б неможливим.

На початку свого княжіння Володимир відавав перевагу язичницькій релігії. Літописи оповідають, що відразу після вокняжіння Володимир створив святилище, тобто облаштував поруч зі своїм двором у Києві капище, розмістив фігури шести ідолів — найповажніших божеств східних слов'ян: полян, древлян, сіверян, дреговичів, кривичів та ільменських слов'янів. Це Перун — бог-громовержець, покровитель війни і зброї, бог воїнства; Дажбог і Хоре — божества сонця; Стрибог — повелитель стихій, бог вітрів; Сімаргл — бог рослинності, землі й підземного царства; Мокош (Макош) — жіноче божество плодovitості й хатнього господарювання. Місце “головного бога” у “пантеоні Володимира” посів Перун, якому приносили пожертви. “Богам Володимира” присвячено величезну й суперечливу наукову літературу, де витлумачується етимологія та семантика імен язичницьких божеств, їхня племінна прив'язка, типологічне місце порівняно з германськими, балтськими, іранськими, угро-фінськими і тюркськими культурами. Існує також вельми скептичний погляд на цю

літописну оповідь, бо частина дослідників вважає її пізнішою вставкою, де просто зібрано до купи імена відомих за різними згадками поганських ідолів. Навпроти княжого двору на Старокиївській горі, як свідчать археологічні розкопи, стояв храмакипище — уособлення “державного” язичництва.

Володимир був надто мудрим правителем, щоб не зрозуміти, що язичницька релігія не могла об’єднати його державу та відіграти ту важливу роль, яку християнізація відіграла для всіх держав Європи.

Оточена сусідами-християнами — візантійцями, поляками, чехами, болгарами, — Русь немовби застигла на зламі, що мав остаточно вивести її на християнську орбіту. До рішучого кроку її підштовхнули війна та політика. Восени 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором Візантії. Невдовзі узурпатора визнали Мала Азія, Вірменія та Грузія. Законному імператорові Василю II Македонянину (976–1025) загрожувала катастрофа, і він узимку 987–988 рр. звернувся по допомогу до київського князя. Той пообіцяв, але за умови, що Василь II віддасть йому свою сестру Анну, зобов’язавшись, зі свого боку, охреститися разом з усім народом своєї країни.

Для Константинополя це був, як на тодішні погляди, принизливий мезальянс. Натомість для руського князя, який, охрещуючись, не лише ставав членом “християнської сім’ї” правителів, а й одразу посідав у ній почесне місце завдяки “багрянородній” (тобто царственій від народження) дружині, — велика честь, якої навіть німецькі імператори домагалися роками. Тож, коли навесні 988 р. шеститисячне військо русів та армія імператора, розбивши Фоку, врятували трон, Василь II віддавати сестру за Володимира не квапився. Тоді Володимир здійснив збройний похід на Херсонес (Корсунь), здобув і сплюндрував місто, а до Константинополя надіслав погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливішим, і Володимир, отримавши обіцяну “багрянородну” Анну, відбув із нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу, літопис упевнено датує 988 р., описуючи його так: “І коли прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив’язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох

мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з’явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде...” А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду..., а попи, стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається...”

На думку Б. Грекова, запровадження християнства відіграло важливу роль в історії Русі:

по-перше, християнство як релігія, загальноприйнята в Європі, ще більше зблизила Київську державу з Європою;

по-друге, церковна організація, створення якої взяли на себе греки (візантійці), посіла досить певне місце в історії київського суспільства і стала новою і сильною зброєю впливу на маси з метою подальшого їх підкорення державній владі;

по-третє, християнська церква значно підняла статус князівської влади у Києві і зміцнила зв’язок між частинами держави;

по-четверте, візантійська церква, прагнучи приєднати Русь до вікової візантійської культури, сприяла піднесенню культури в нашій країні.

Собор Св. Софії

З прийняттям християнської релігії розпочалося будівництво храмів, на спорудження яких князь Володимир виділяв десятю частину данини та оброків зі своїх володінь. Процес сакрального будівництва в Україні досяг свого апогею у XVII–XVIII ст. (див. вклейку “Храми України”).

Ярослав Мудрий продовжив релігійну політику батька. До збудованої Володимиром Десятинної церкви, невдовзі додався величний Софійський собор. Засновується Печерський монастир — майбутній центр утвердження християн-

ства і культури. Загалом на той час у Києві діяло близько 40 церков. Із розвитком християнства Ярослав Мудрий у 1051 р. запроваджує Київську митрополію на чолі з Іларіоном, що значно послаблювало залежність у цій сфері від Візантійського імператора.

4. Культура Київської Русі

Одночасно з політичним піднесенням України-Русі відбувалося піднесення її культури та духовності. Неповторної величі, мудрості й краси сповнені зразки усної народної творчості: легенди, казки, билини, перекази, пісні, які віддзеркалюють всю широту й глибину народної душі.

Про характер, устремління, ідеали народу говорять мовою архітектури собори Києва, Чернігова, Галича. І нині вражають своєю вишуканою високохудожністю ювелірні вироби тих часів.

Особливістю писемної творчості Київської Русі цього часу є зводи записів про значні події в хронологічній послідовності — літописання. Особи духовного стану, як єдиний письменний прошарок населення, концентрували у своїх руках вище адміністративне управління, а як люди, наділені правом “учити іменем Бога”, прищеплювали нові погляди на владу, родину, шлюб, добродієність тощо.

Хрещення Русі стало поштовхом до розповсюдження тут слов'янської версії писемної культури, що наприкінці X ст. уже мала столітню “біографію”. Появу кириличної абетки пов'язують із так званою моравською місією Костянтина (в чернецтві Кирила) і Мефодія, братів із македонського міста Солуня (Салонік). Проповідуючи в 60-х роках IX ст. як візантійські місіонери у Моравії, брати на основі грецького алфавіту створили слов'янську буквену систему й записали зроблені ними перші переклади з грецької мови на слов'янську Євангелія та Псалтиря.

Утвердження нової релігії диктувало потребу в книгах церковного обігу, а “золотий вік” македонсько-болгарської культури на зламі IX–X ст. зумовив появу осередків книжності, звідки кирилична абетка проникла до Києва разом із перекладеними слов'янською мовою церковними текстами. Поступово книжка опановує й інші, позацерковні, сфери життя, а відтак — перестає бути монополією духівництва.

За літописом, початок шкільній (“книжній”) освіті поклав Володимир, який відразу після хрещення киян “став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне”. Так було покладено початок вишколу “книжних людей”, які створювали перші пам’ятки руської “книжності”, що їх переписували в монастирях. Водночас графіті на стінах Софійського собору в Києві, новгородські берестяні грамоти, написи та клейма на будівельних плитах і зброї свідчать, що в XI ст. письменність поступово ширилася й поза стінами монастирських келій. Визначною подією у XII ст. став Київський літопис. Його продовжує Галицько-Волинський літопис, доведений до 90-х років XIII ст. Найдавнішим літописом є “Повість временних літ”, датований початком XII ст. Зберігався він у Лаврентійському (1377 р.) та Іпатіївському (початок XV ст.) списках. Автор літопису, Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря описав історію східних слов’ян на тлі всесвітньої історії, пронизавши її високою духовністю та патріотизмом.

Крім літописів до визначних пам’яток писемності належать філософська проповідь Іларіона “Слово про закон і благодать”, перший звід давньоруського права “Руська правда”, виданий за часів князювання Ярослава Мудрого, “Повчання дітям” Володимира Мономаха та ін. Перлиною писемності до світової культури увійшло “Слово о полку Ігоревім”.

За часів Київської Русі значного поширення набуває освітній процес, створюються бібліотеки.

Центрами культури і духовності стають монастирі, де розвивається писемність, іконопис, ювелірне ремесло. Культура Київської Русі яскраво свідчить про високий духовний розвиток наших предків.

Отже, в умовах Київської Русі завершився розпочатий у глибині віків процес формування української спільноти, її території, економіки, культури, побуту, рис характе-

Нестор Літописець. Ікона

ру. З часом назва “Україна” замінила назву “Русь” і поширилася на всю державу. Руська земля була форпостом християнського світу на Сході, захищала його моральні цінності і спосіб життя, виконувала роль сполучної ланки між народами Європи і кавказькими країнами, арабським Сходом.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть особливості розвитку феодалізму в Київській Русі.
2. Які теорії походження давньоруської держави ви знаєте?
3. Схарактеризуйте історичне значення Київської Русі.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
2. *Грушевський М.* Історія України. — К., 1992. — Т.1.
3. *Гурський А.* Ще раз про роль нормандців у формуванні Київської Русі // Укр. іст. журн. — 1994. — № 1.
4. *Єфименко А.* Історія українського народу. — К., 2002.
5. *Історія України / За ред. В. Смолія.* — К., 1998.
6. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України: Навч. посіб. — Л., 2005.
7. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1995. — Т.1.
8. *Шип Н.* Дискусія про термін “Русь” // Укр. іст. журн. — № 6. — 2002. — С. 105.
9. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 2005.

МАУП

Тема 4. Початок доби удільних князівств

1. Причини розпаду Київської Русі. Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства.
2. Боротьба з монголо-татарською навалою та її світове явище.

1. Причини розпаду Київської Русі. Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства

Київська держава, подібно до інших ранньосередньовічних держав, існувала недовгий час. Упродовж двох століть відокремлювався Полоцьке князівство. У середині XII ст. відійшли, під проводом своїх правлячих династій, останні землі, що були складовими Київської держави.

До середини XII ст. на обширах Русі сформувалося близько 15 великих князівств, кожне з яких практично жило самостійним політичним життям, визнаючи “старійшинство” київського князя лише номінально. На початку XIII ст. поняття “старійшинства” взагалі зникає зі сторінок літописів, що опосередковано підтверджує занепад політичного інституту першості київського престолу над удільними князями. Парадоксом було те, що чим далі відходили один від одного родові уділи, тим гучніше пропагувалася ідея загальнородового володіння й братерства Рюриковичів. Завдяки цьому тогочасна еліта не сприймала так звану “феодалну роздробленість” (як називають події XII–XIII ст. в історіографії), як остаточний розпад Київської держави. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організмів, в уяві князів і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе “одного діда онуками”. Особлива роль у цьому надавалася Києву — “яко то єсть старійший город в землі у всій”.

У цей період відбувалася боротьба за Київський престол, яка нерідко супроводжувалася братовбивством, спустошенням “передлів братніх” та нищівними війнами, які практично безперервно потрясли Русь: у 1068–1069, 1078–1079, 1094–1097, 1116–1119, 1132–1139, 1146–1157, 1169–1174, 1199, 1202–1203, 1211, 1234 роках. Як зазначає Степан Томашівський, у Києві за період з 1146 до 1246 р. змінилося 47 володарів. Взагалі тут правило 24 князя, причому 35 княжінь тривало менш як рік. Київ залишався об’єктом полі-

тичних амбіцій аж до монгольського нападу, а криваві зусилля княжих кланів зосереджувалися на захопленні київського престолу — ефемерного символу єдності.

Володимир Мономах

До середини XII ст. київські правителі намагалися втримувати політичний контроль над усіма землями Русі, зокрема — в періоди князів таких авторитетних князів, як Володимир Мономах (1113–1125 рр.) та його син Мстислав Великий (1125–1132 рр.). Однак із часом стара ідея колективного володарювання Рюриковичів звужується до території київського уділу, що обіймав історичне ядро Русі — “Руську землю”, тобто в стислому значенні — Київщину і Переяславщину.

Зі зміцненням удільних князівств, незалежних від Києва, їхні правителі з першої половини середини XII ст. почали самі здійснювати роздачу волостей у межах власної юрисдикції на тих самих засадах, як досі це робив київський князь. Саме це й призвело до виокремлення кількох цілком самостійних регіональних політичних утворень — Володимиро-Суздальського, Новгородського, Смоленського, Полоцького та Галицько-Волинського князівств. Акцією, яка стала свого роду підсумком “київської” доби в руській історії, вважають похід на Київ володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 р., коли його силами місто було здобуте й сплюндроване. Як оповідає літописець: “І грабували вони два дні увесь город — Подоля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в’язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали...”

Деякі історики, щоправда, зі скепсисом ставляться до надто емоційного опису літописцем-киянином масштабів спустошень, адже Київ грабували та палили й інші князі, здобуваючи “золотий стіл”. Однак промовистим є сам характер акції Андрія Боголюбсь-

кого: заради зміцнення власного авторитету він уже не утверджувався у Києві, а плюндрував його.

Історики називають багато причин роздробленості і феодальних воєн на Русі. Перша з них — надто великі розміри держави: вона була найбільшою в Європі. Поки на чолі держави стояли могутні князі, такі, як Володимир та Ярослав, які тримали в покорі своїх синів, державне правління було організованим.

Міцність династії розхитувала численність нащадків Ярослава та відсутність певних законів щодо престолонаслідування — чи то по лінії брата за братом, чи то від батька до сина. Кожна зміна Великого князя викликала непорозуміння, боротьбу претендентів.

Водночас із послабленням влади князя міцніло віче, яке складалося переважно з боярства та міського купецтва. Віче міг скликати як сам князь, так воно могло збиратися і за власною ініціативою. Віче втручалось у всі справи, ламало спадкові права князя, обирало прийнятних для нього осіб.

Ще однією з головних причин занепаду Київської держави було роздроблення її земель. Почалося воно відокремленням Полоцького князівства. В той час спостерігалось два процеси: намагання Великого князя київського об'єднати всі землі під своєю владою і прагнення окремих земель відділитися і створити власні держави. Цю тенденцію скріпив Любецький з'їзд (1097 р.), внаслідок чого велике князівство поділилося на численні маленькі князівства, нездатні до державного життя. Отже, перемагав династичний інтерес, переконання, що кожен нащадок має право на спадщину.

Причини роздробленості Київської Русі:

- зміцнення власності феодалів на землю;
- відособлення князівств та їх прагнення до незалежності;
- ослаблення великокнязівської влади;
- князівські міжусобиці, боротьба за київський стіл.

Послаблення Київської держави викликало її економічний занепад: припинилося надходження данини, що її отримувала Русь з різних частин; значення війська, яке держава могла використовувати для підтримки авторитету Великого князя і для захисту кордонів, залежало вже від тих князівств, на які вона розпалася.

Водночас із послабленням держави загострювалися міжусобні війни князів за великокнязівський стіл і між окремими князівствами — за Київ та інші міста.

Отже, внаслідок боротьби окремих князівств за політичне лідерство Київська Русь розпалася на самостійні землі-князівства: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Смоленське, Рязанське, між якими виникали гострі суперечності і незгоди, не було єдності в обстоюванні єдності Руської землі.

Іноді існувала навіть колективна форма правління, коли на Київському престолі утверджувалися два князі.

Послаблення централізації державної влади і єдності князівств підірвало міць Київської Русі, виникла загроза нападів з боку половців, монголо-татар, Литви, Польщі, Угорщини.

2. Боротьба з монголо-татарською навалою та її світове явище

На початку XIII ст. (1206 р.) на підступах до Русі-України з Азії та Далекого Сходу з'явилися войовничі племена монголо-татар, на чолі яких стояв володар Монгольської держави Чингісхан (великий хан). На цей час він підкорив народи Північного Китаю, Південного Сибіру, Середньої Азії і Північного Кавказу. Чингісхан вирізнявся непересічними військовими та дипломатичними здібностями, а вміння навести залізну дисципліну у військо й привернути на свій бік переможеного противника швидко принесли йому славу харизматичного вождя. Винищуючи чи розселяючи непокірних, а покірних завдяки шлюбом адаптуючи в середовище монгольської знаті, Чингісхан протягом першого двадцятиліття XIII ст. став правителем усіх кочовиків Великого Степу — від Маньчжурії до Середньої Азії.

Останнім завоюванням Чингісхана стала Середня Азія. Протягом 1219 р. одне за одним під ударами монголів упали казково багаті, квітучі міста Хорезму — Бухара, Самарканд, Ходжент та ін. 25-тисячне військо вирушило на південне узбережжя Каспію. Перейшовши звідти в Грузію, воно захопило Тбілісі й вступило в степові передгір'я Північного Кавказу, а далі рушило в бік Дону. Саме тут, понад Доном, у 1222 р. сталася перша битва монголів із половцями, в якій з'єднані половецькі сили під проводом хана Кобяка зазнали поразки.

Смертельна небезпека змусила русів і половців об'єднатися. На київському з'їзді руських князів у 1223 р. було ухвалено рішення

Монгольські воїни в бою. Арабський малюнок початку XIV ст.

ня допомогти південним сусідам половцям у боротьбі з монголо-татарами. Навесні 1223 р. на острів Хортицю привели свої дружини галицький, волинський, київський, чернігівський, смоленський, путивльський і курський князі. Русі і половці розгромили монголо-татар. Легка перемога приспала пильність князів. На річці Калка їхні дружини вдруге зіткнулися з монголо-татарами. Однак через неузгодженість дій руських князів битва закінчилася поразкою слов'янських дружин. Князі не хотіли поступитися першістю, ко-

Данило Галицький

жен жадав здобути славу переможця сильного ворога. 16 червня 1223 р., не чекаючи інших князів, Мстислав Удалий та Данило Галицький вступили в бій з монголо-татарами і зазнали поразки. Переможці з тріумфом оточили військо київського князя Мстислава Романовича й три дні штурмували його табір. Піддавшись на пропозицію ханів залишити табір і повернутися додому, князь був одурений ворогом. Щойно він з дружинниками виїхав із табору, монголо-татари напали на них і майже всіх перебили. За наказом татарських ханів полонених поклали під дошки, а потім вони всілися на них бенкетувати, і так задушили їх. Переслідуючи русів, монголо-татари дійшли до Дніпра, спустошили південні околиці Київської землі.

Після смерті Чингісхана землі Монгольської держави були поділені між його синами. Не завойовані західні території дістав

онук великого хана Джучі-Батий. Незважаючи на героїчний опір населення, нападники захопили й зруйнували Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста.

Однак князі продовжували ворогувати один з одним і навіть не робили спроб об'єднатися для відсічі ворогові.

Навесні 1239 р. монголо-татари вдерлися на порубіжні руські землі. Перший удар прийняв на себе Переяслав. Його мужні захисники на чолі з єпископом Симеоном були перебиті, а місто захоплене й спалене. У жовтні 1239 р. військо монголо-татар вдерлося до Чернігова, перебило мешканців міста і доценту спалило будівлі. Наприкінці року монголо-татарська кіннота вдерлася до Криму й заволоділа майже всім півостровом.

Новий 1240 р. розпочався нападами монголо-татар на ще не зруйновані південні міста. Восени цього самого року майже вся армія Батия стояла на підступах до Києва. Скрипіння возів, ревіння худоби, іржання коней і людський гамір заглушали голоси стривожених киян. Поставивши дерев'яні пороки (стінобитні машини), нападники день і ніч били ними в стіни й штурмували фортецю. Приблизно за чотири тижні їм вдалося зробити в стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності). Татари прорвалися до Києва біля Софійських воріт. Останні захисники замкнулися в Десятинній церкві. Вони намагалися прокопати підземний хід до Дніпра, однак під ударами монгольських таранів стіни храму обвалилися, поховавши під собою людей. З розграбованого Києва головні Батиеві сили, змітаючи все на своєму шляху, рушили на Волинь і Галичину.

Населення Київської держави мужньо обороняло свої оселі, але розрізнені острівці народного опору не могли її врятувати. Наштовхнувшись на опір південних слов'ян, ослаблена армія монголо-татар у 1242 р. відійшла на схід. У пониззі річки Волги монголо-татари утворили державу — *Золоту Орду* зі столицею в місті Сарай.

Паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне — однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Угорщині та Чехії упродовж XIII–XIV ст. вдосконалювалися політичні інститути, творилися перші університети, усталювалися самоврядні форми організації суспільства й підносилися роль міста, Київ та Чернігів котилися

назад. Київ перетворився на такий собі “перехідний кубок”: у колишній столиці Русі за ярликами золотоординських ханів “правили” князі, що ніколи й ногою сюди не ступали. Морально деградувала тероризована монголами княжа еліта, занепадало міське життя, інтенсифікувалося безупинне дроблення князівств (наприклад, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх уже було не менш як десять). На протигагу цьому, галицько-волинській княжій гілці, яка вийшла переможцем із війни “за галицьку спадщину”, вдалося на ціле століття затримати зникнення з історичної арени останніх уламків Київської Русі.

Мине понад два століття, аж поки Південна Русь звільниться від ординського панування, щоб знову потрапити під владу інших чужинців: польських королів і литовських князів.

Контрольні запитання і завдання

1. Які причини зумовили феодальну роздробленість на Русі?
2. У чому полягає світове значення боротьби Русі з монголо-татарами?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку XX ст. Курс лекцій. — К., 2005.
2. *Єфименко А.* Історія українського народу. — К., 2002.
3. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — Л., 1984.
4. *Малик Я., Вол Б.* Історія української державності. — К., 1995.
5. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — Л., 2005.

Тема 5. Зародження козацтва та становлення Запорозької Січі (кінець XV — перша половина XVII ст.)

1. Походження козацтва.
2. Виникнення та устрій Запорозької Січі. Реєстрове козацтво.
3. Морські походи.

1. Походження козацтва

Слово *козак* уперше зафіксоване в латино-персидсько-кипчацькому рукописі “Codex cumanicus”. Цей рукопис містить словник і переклади християнських текстів, укладених наприкінці XIII ст. (виникнення кодексу пов’язують із Кафою (сучасна Феодосія), де у 80-х роках XIII ст. існувала місіонерська школа ченців-францисканців). Згідно з Куманським кодексом слово *козак* означало сторож, вартовий, а в документах 1308 р. у Сугдеї (сучасний Судак) воно трактується як розбійник. Пізніше це слово фіксується у цілій низці тюркських мов і позначає вільних найманців, вояків, які покинули свої улуси, степових розбійників, а в ширшому значенні — вигнанців, бездомних людей, авантюристів, нежонатих молодиків. Згадує про татарських козаків і тогочасний польський хроніст Ян Длугош, визначаючи їх як: “Втікачі, розбійники і вигнанці, що їхньою мовою...звуться козаками”.

Витоки української козаччини стали предметом однієї з найдовших дискусій, яка точиться між істориками з XVIII ст. і донині. Коротко схарактеризуємо деякі гіпотези: 1) *хозарська теорія*, популярна у XVIII ст., ототожнювала козаків з давньою степовою людністю — козарами, або хозарами; 2) *чорно-клубуцька теорія* вважає їх нащадками “чорних клубуків” — тюркського племені, що в давньоруські часи жило в пограничному зі степом Пороссі; 3) *черкаська теорія* пов’язує появу козаків із переселенням у Подніпров’я черкесів, або черкасів — гілки чорних клубуків, які заселяли Тмуторокань, а згодом мігрували з Передкавказзя до

Дніпра, нібито заснувавши тут місто Черкаси; 4) *за татарською теорією* початки козацтва бачаться в татарських колоніях, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича і Вітовта, де татари перемішувалися з місцевою бродячою людністю; 5) *автохтонна теорія* проводить паралель між козацькою спільнотою і вічовими громадами Київської Русі, які в литовські часи нібито перетворилися на військово-службові колективи, підлеглі великому князю литовському, зберігаючи свій вічовий устрій; 6) *болохівська теорія* вбачає корені козащини в давньоруських автономних громадах болохівців, які після монголо-татарського завоювання вийшли з-під влади місцевих князів і добровільно прийняли протекторат Орди; 7) *бродницька теорія* пов'язує козащину зі слов'янською степовою людністю княжої доби — “бродниками”, які проживали в пониззях Дунаю; 8) *уходницька теорія* ототожнювала козаків з промисловими ватагами, які в певну пору року спускалися для риболовського і мисливського промислів у Дніпровий Низ; 9) *утікацька* або *класова теорія* пояснює появу козацького прикордонного населення загостренням соціальних суперечностей, які штовхали феодально залежне селянство до масових втеч на вільні землі.

На окраїні суспільного життя з рухливих, не конформних елементів поступово сформувався прошарок населення — козацтво. Термін “козак” починає вживатись у документах з кінця XV ст. (1489, 1491 рр.). Завдячуючи своєю появою сусідству з “Татарією”, воно органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів — у назвах, побуті, звичаях.

Правлячі кола Польщі й Литви вважали козацтво дестабілізуючим чинником внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин. Прагнучи приборкати козацтво, шляхта водночас вважала за можливе спрямовувати його енергію у річище загальнодержавних інтересів, тобто, за висловом Сигізмунда I, використати прикордонне населення для “послуги й оборони”.

Україною котилися чутки про величезні простори благодатних земель, про високі на них врожаї зернових, про трави, що заввишки з людину, про ріки, багаті рибою і переповнені бортними деревами з медом.

Проте життя у цьому краї було дуже небезпечним. Майже щорічні вторгнення татар завдавали шкоди господарству і життю мешканців. Тому вони й займалися такими видами господарської

діяльності, які не страждали від ворожих нападів, — мисливством, рибальством, бортництвом, бджільництвом.

Заселивши степ, козаки об'єднувались у загоны, обираючи своїми ватажками найбільш досвідчених, сміливих і винахідливих. Згодом у степу вони заснували укріплені табори (січі) з невеликими цілорічними військовими залогами. Для більшості козакування перетворилося на постійне заняття.

2. Виникнення та устрій Запорозької Січі.

Реєстрове козацтво

Зміни, які нагромаджувалися впродовж першої половини XVI ст. і в способі життя і в загальному образі степового здобичника козака, логікою власного розвитку підштовхували до організаційного оформлення козацтва у спільноту, яка сприяла виживанню людини в умовах постійної небезпеки.

Мінливий ритм буття, де щомиті належало бути готовим до ризику, покладаючись лише на власну мужність та Божу ласку, вимагав інших форм соціального групування, інакшого внутрішнього закону й порядку, ніж той, що його пропонували інституції стабільного світу. Тож фундаментальні “закони” козацької спільноти, що склалися в середині XVI ст. і є достатньо відомі з пізніших прикладів, просто не могли бути іншими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше — це мала бути група рівних, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Далі — козацька спільнота не могла розділятися на “своїх” і “чужих” за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки її членів єднала вища спільність “Ми”, протиставлена загрози ззовні. Врешті, почуття “Ми” мусило абсолютно приглушати кожне конкретне “Я”, бо тільки це забезпечувало колективну захищеність. Відтак авторитет ватажків залежав насамперед від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети.

Поштовхом до об'єднання розпорошених ватаг і громадок у згуртований колектив стала поява яскравого лідера, наділеного неабиякою харизмою та великими матеріальними статками. Цим

Князь Дмитро
Вишневецький

плацдарм для подальшого відвоювання південних українських земель. За часів діяльності Вишневецького Запорозька Січ виходить на міжнародну арену й перетворюється на авангард боротьби східного слов'янства проти Кримського ханства і Туреччини.

Після Хортиці Запорозька Січ знаходилася на острові Томаківка (60-ті роки XVI ст. — 1593 р.), річці Базавлук (1593–1638 рр.), Микитиному Розі (1638–1652 рр.), річках Чортомлику (1652–1709 рр.) і Підпільній (1734–1775 рр.). Майже завжди вона розташовувалася на ідеально

укріплених самою природою місцях — на річкових островах, які важко було знайти серед безлічі їм подібних у прибережній лісовій гущавині плавнів. Сама Січ завжди була оточена ровом і десятиметровим валом, на якому стояв дерев'яний частокіл. Серед фортечних укріплень вирізнялися високі башти з бійницями для гармат. Особливо укріплювався вихід до річки.

вимогам ідеально відповідав авантюрний християнський герой-лицар, князь Дмитро Вишневецький, який увійшов в історію під козацьким прізвиськом Байда (з татарської — безтурботний чоловік). Серед представників суспільної еліти, яких штовхала в Поле жадоба пригод і лицарської слави чи особисті честолюбні прагнення, князь Вишневецький, за образом висловом Михайла Грушевського, пролетів особливо “блискучим, променистим метеором по українському небосхилу”. **Перша велика Січ із кам'яним замком з'явилася на о. Хортиця між 1552–1556 рр., її спорудили козаки за ініціативою Дмитра Вишневецького.** Він створив на Хортицькій Січі

Герб Дмитра
Вишневецького

Усередині фортеці знаходився майдан, на якому розташовувалися церква і стовп, біля якого карали винних. Навколо майдану стояли великі довгі хати — курені, в яких жили січовики, будинки старшини, канцелярія, а далі — склади, арсенали, ремісничі майстерні, торговельні лавки. Слово “курінь” означало і хату, в якій проживали козаки (і де була їхня кухня), і військову, а пізніше й територіальну одиницю. Всього в Січі налічувалося близько 38 куренів, у яких зазвичай гуртувалися козаки-земляки. Не випадково більшість куренів носила назви українських міст, наприклад: Батуринський, Браїлівський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Переяславський та ін.

Запорозьке козацтво виробило власну суспільну організацію, що мала форму демократичної республіки. Верховна влада належала Козацькій раді, яка вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин, обирала кошового отамана або гетьмана, якому надавалася вся повнота влади, що поєднувалася з відповідальністю. Поступово формувалася командно-управлінський апарат Запорозької Січі. Вводилися різні військові посади: суддя, писар, осавул, обозний, курінні отамани. Усі командні посади були виборними, що забезпечувало високу військову вправність командного складу козацтва. Примусових робіт та панщини на Січі не було.

Чисельність січовиків змінювалася залежно від пори року: взимку на Січі перебував невеликий гарнізон, який охороняв майно, припаси, а навесні склад січовиків значно збільшувався. До козацького гурту приймали всіх бажаючих. Після ствердної відповіді на запитання “У Бога віруєш?” і накладання хреста новак ішов до будь-якого куреня.

Основну частину війська становила піхота. До складу війська входила кіннота, яка була не такою численною, але добре озброєною і дуже рухливою. На озброєнні війська також були важкі гармати. Рядовий козак був озброєний рушницею (мушкетом), пістолем, шаблею, ножом, списом; використовувалися лук і стріли. Січовики славилися як добрі гармаші, влучні стрільці, вправні рубаки.

Під час походів діяла сувора дисципліна. Влада гетьмана і старшин була необмеженою. Зрада та інші злочини каралися смертю. Суворо пильнувалася тверезість. Загони, що вирушали в похід, обов’язково брали із собою сурмачів.

За адміністративно-територіальним устроєм Січ поділялася на полки і сотні. Військо складалося із куренів, якими керували курінні отамани.

У середині XVII ст. козацтво поширилося вглиб Дикого поля на Правобережжі, а на Лівобережжі доходило до Сіверського Дінця.

Розуміючи значення козацтва як у воєнному, так і в суспільно-державному плані, литовські великі князі і польські королі намагалися використовувати його у власних інтересах. Для цього польський король Сигізмунд у 1572 р. видав універсал про формування найманого загону з 300 осіб, які мали перебувати на державному утриманні. Зараховані на службу козаки заносилися до реєстру (списку), звідки й отримали назву реєстрових. Польський уряд визнавав козаками лише тих, хто був внесений до реєстру, а інші потрапили в становище невизнаної маси, поставленої поза законом. Реєстровці, на відміну від інших, користувалися певними привілеями. Так, їх звільняли від податків і повинностей, вони мали право власності на землю, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Військо Запорозьке реєстрове займало територію вище Січі, від Чигирина до Тахтемирова включно. У 1582 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій видав спеціальний універсал, відповідно до якого заборонялося порушувати основні права реєстрового козацтва. Під час правління короля Баторія козакам уперше було передано клейноди — хоругви (прапор), бунчук, печатку, інші атрибути влади, а також кілька гармат, сурми, литаври тощо. Офіційно їхнє військо йменувалося “Низовим” або “Запорозьким військом”. Воно було зобов’язане тримати на Січі постійну залого, чисельність якої чітко не визначалася. Поза тим реєстрове військо опинилося в скрутному становищі. З одного боку, воно мало коритися уряду й виконувати його накази, а з другого, оскільки до його складу входили місцеві жителі, — не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися як невизнаного властями козацтва, так і всього українського народу.

Король Стефан Баторій

реєстрове військо опинилося в скрутному становищі. З одного боку, воно мало коритися уряду й виконувати його накази, а з другого, оскільки до його складу входили місцеві жителі, — не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися як невизнаного властями козацтва, так і всього українського народу.

Зазнаючи утисків від можновладців, реєстровці повинні були утримувати в покорі запорожців і широкі селянські маси. Для цього польський уряд у 1590 р. збільшив реєстр до тисячі осіб. Уряд Речі Посполитої прагнув утримувати реєстровців на своєму боці й використовувати у власних військових і політичних цілях.

3. Морські походи

З початку свого існування Запорозька Січ перебрала на себе державну функцію захисту України.

У 70-х роках XVI ст. Запорозька Січ боролася за визволення Молдови від турецького поневолення. Всупереч урядовій забороні Кіш Запорозький у березні 1574 р. спорядив на допомогу повсталому молдавському народу 12 сотень козаків на чолі з гетьманом Іваном Свидриговським (Сверчевським).

З другої половини 70-х років XVI ст. активізуються морські походи козаків проти Кримського ханства і Туреччини. *Запорозька Січ створила власний флот, який успішно протистояв флоту наймогутнішої на Чорному морі держави. Умілі майстри за два тижні видобували з колод човен завдовжки приблизно 45 стоп і завширшки 10–12 стоп і наרוшували борти. З обох кінців човна прилаштовували стерна, завдяки чому він міг рухатися назад і вперед не розвертаючись, а щоб човен добре тримався на плаву, з обох боків прикріплювали в'язки очерету. Кожен такий човен, який називався "чайка", вмщував 50–70 осіб, які навперемінно веслували. Човен завантажували сухарями, борошном, в'яленим м'ясом, салом, боеприпасами й невеличкими гарматами. Козацькі "чайки" легко маневрували й могли вільно долати морський простір.*

Запорозька чайка

Січовики на чолі з відважними поводитирями здійснювали успішні комбіновані походи сушею і морем у татарські та турецькі володіння.

У 1576 р. козаки разом з ратниками А. Верьовкіна штурмували Іслам-Кермен, самостійно промишляли під Козловом (нині Євпаторія) і Кафою, ходили до Трапезунда і Синопа. 1586 р. січовики розгромили татарські чамбули в пониззі Дніпра, наблизилися до Очакова й захопили місто. Потім, добравшись морем до Козлова, спалили фортецю й чимало турецьких галер. Витримавши запеклий бій з татарами, попливли до Білгорода, де знищили турецький загін і з тріумфом повернулися на Томаківську Січ. Успішні дії заporожців на півдні привернули увагу російського уряду і на початку 90-х років він неодноразово робить спроби залучити козаків на службу цареві.

Військове мистецтво українського козацтва істотно вплинуло на формування війська Московського царства кінця XVII ст. та російську армію XVIII — початку XIX ст. Це стосується як побудови та структури російської армії, так і її стратегії і тактики.

Козацтво відіграло важливу роль в історії українського народу, ставши могутньою опорою в його боротьбі за визволення з-під гніту Речі Посполитої.

Контрольні запитання і завдання

1. Коли з'явилися перші документальні згадки про українських козаків?
2. Доведіть, що в Запорозькій Січі існував демократичний устрій.
3. Яке значення мали походи запорожців проти турків і татар?

Розкажіть про кого йдеться у наведеному тексті:

“Син чигиринського сотника, він отримав освіту в єзуїтському колегіумі у Львові. В молоді роки служив у сотні свого батька. Брав участь у війні Франції проти Іспанії разом із загоном запорозьких козаків. Був обраний гетьманом запорозьких козаків”.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
2. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
3. Гончарук П. Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
4. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992.

5. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України: Навч. посіб. — Л., 2005.
6. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1679). — К., 1999.
7. *Шевчук В.* Українська козацька держава. — К., 1996.
8. *Юрій М.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2004.
9. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990.
10. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997.

Тема 6. Українська Козацька держава у період формування та поступового руйнування

1. Українська Козацька держава в період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.
2. Двозначність Переяславської угоди.
3. Етапи руйнування козацької держави.

1. Українська Козацька держава в період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького

Події 1648 р., розпочавшись як черговий спалах козацької непокори, невдовзі переросли в грандіозну війну, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекраяла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи, де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита. Історики називають

війну 1648–1654 рр. по-різному: великою козацькою війною, козацькою революцією, національно-визвольною війною, Хмельниччиною. *По-перше*, ці події втягнули в свою орбіту не лише всі стани та соціальні групи, а й кожну окрему людину. *По-друге*, змінилася конфігурація політичного докілья, де пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства. *По-третє*, у створеній козацькій державі постала інша соціальна ієрархія, тобто замість родової — князівської та шляхетської еліти до влади прийшла козацька старшина, яка здобула її “правом шаблі”.

По-четверте, війни середини XVII ст. на багато століть уперед визначили український національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура — постать героя-козака, борця “за волю України”.

Жорстока завзятість селянського бунту, битва за національну незалежність, священна війна “за віру”, зіткнення польського та українського культурних світів, боротьба за “возз’єднання з брат-

нім російським народом”, повстання черні — усе це створювало передумови національно-визвольної війни в Україні.

1648–1676 рр. в історії України характеризуються активною боротьбою українського народу за визволення українських земель з-під іноземного панування з метою утвердження на них національної еліти, розбудови національної економіки, культури. На першому її етапі (1648–1657) головним завданням було звільнення України з-під влади польських магнатів та шляхти.

У травні 1648 р. над Польщею з’явилася комета, яку дехто розцінив як могутній знак небес про майбутнє лихо. Справді, війна підірвала сили Речі Посполитої, а період з 1648 до 1657 р. був найактивнішим в історії українського визвольного руху. Слід зауважити, що не було жодного свідомого українця, який стояв би осторонь цих подій, чи не розумів необхідності розв’язання війни. Проте для поляків це була насамперед громадянська війна, оскільки більшість території України, охопленої війною, входила до складу Речі Посполитої. Не дивно, що для них усі учасники війни — представники протилежного табору — були “холопами і розбійниками”, а сам Хмельницький — “син антихриста”, “бич Божий”, посланий за “бунти і зради поляків”.

Головними причинами, що призвели до розв’язання національно-визвольної війни, стали: 1) *політична* — невизнання рівних з польською шляхтою прав козацтва і православного духовенства; 2) *соціальна* — утиски українських міщан і селян, їхнє тяжке матеріальне становище; 3) *релігійна* — насадження католицизму і уніатства, дискримінація православ’я. Крім того, потрібні були сприятливі умови, які й створив сам польський король. Таємно від шляхти і магнатів, він вів із козаками переговори про війну з Туреччиною. Підготовчу роботу було доручено Хмельницькому. Однак Хмельницький разом із впливовою козацькою старшиною почав готувати повстання. Наявність королівського привілею на морській похід давала йому змогу збирати під свої знамена козаків, які вважали, що дії проти властей були дозволені самим королем.

Національно-визвольна війна розпочалася низкою великих битв і повстань. Результатом першого етапу війни стало здобуття Україною незалежності та утворення союзу з Московією.

На висхідному етапі виникли труднощі, пов’язані з національним утиском українського народу. Вони негативно вплинули на

**Гетьман Богдан
Хмельницький**

усі сфери життя українського суспільства. Так, селянство обмежувалося в розширенні власних посівних площ, панщина збільшувалася до 3–5, а то й 6 днів на тиждень. У містах православних українців позбавляли права працювати в цехах. Нерезестрові козаки опинилися під загрозою кріпацтва. Зазнала утисків і українська мова. Початком процесу подолання труднощів стало захоплення у лютому 1648 р. повсталими козаками Запорозької Січі й проголошення Б. Хмельницького гетьманом.

Основний етап війни розпочався навесні 1648 р. перемогами під Жовтими Водами (квітень), Корсунем (травень), Пилявцями (вересень) і Зборовим (серпень 1649). Ці події позитивно вплинули на суспільно-політичну сферу життя і дещо сприяли подоланню труднощів. У серпні 1649 р. відбулися переговори гетьмана з польським королем Яном Казимиром, які завершилися підписанням Зборівського договору. За його умовами передбачалася обмежена автономія Козацької України — Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства.

Після поразки під Берестечком на Волині (1651), гетьман підписав нову принизливу угоду з поляками у Білій Церкві, за якою значно обмежувалася автономія України.

Унаслідок перемоги під Батогом, Козацька Україна фактично здобула незалежність. Земля перейшла у власність Скарбу Війська Запорозького. Невирішеними залишилися політичні питання. У 1654 р. через нестачу сил козацький уряд склав присягу на вірність союзу із Московією. На Переяславській раді 8 січня 1654 р. Гетьман зробив нову спробу об'єднати всі українські землі, але це йому не вдалося.

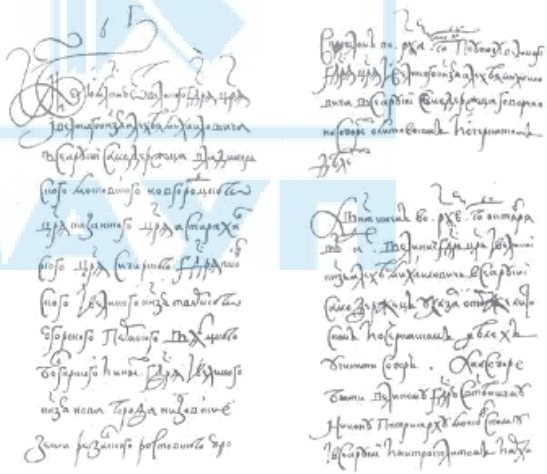
Історичне значення війни полягало у створенні могутнього імпульсу для формування української нації, розвитку національної культури, традицій збройної боротьби за незалежність.

2. Двозначність Переяславської угоди

Переяславсько-московські домовленості 1654 р. не були схвалені на Генеральній раді. Тож, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, вони не були ратифіковані найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави.

Двозначність Переяславської угоди 1654 р. про союз з Москвою (оригінал якого “загубився”, а “копії” виглядають доволі сумнівними) нині ніхто не заперечує.

Після переяславської історії російсько-українські взаємини пояснюються тим, що Москва й Чигирин вкладали різний зміст у суть укладеного в Переяславі договору. Так, гетьман і його оточення вбачали в цьому акті насамперед вигідну політичну комбінацію, що гарантувала оборону на тлі збереження внутрішнього миру. Адже безумовна більшість населення сприйняла прихильно союз із царем-одновірцем, тоді як багатовікова упередженість до “бусурманів” робила аналогічний союз із Туреччиною непопулярним, а можливість польсько-українського порозуміння вже перекреслив рахунок взаємно пролитої крові. Натомість у Москві, погоджуючись прийняти гетьмана “під високу царську руку”, завжди розуміли протекторат як поглинання, і саме з цього погляду було використано неясність чи непродуманість формулювань Переяславської угоди і внутрішні чвари (яких після смерті Богдана Хмельницького не бракувало). За висловом Миколи Костомарова, Московська політика не допускала федеративного ідеалу, і приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як у значенні

Фрагмент ухвали Помісного собору 1653 р.

перетворення вільних козаків на царських холопів. Це не лише рефлексії ліберального інтелектуала XIX ст. У російському “Літописі о многих мятежах” (1658 р.) сповіщалося, що цар з Божою поміччю “попленил Литву, Білу Русь і Малу Русь”.

Чимало істориків, коментуючи входження козацької України до складу Московської держави, послуговувалися метафорою “возз’єднання”, що сформувалася під впливом кількох історіографічних традицій. Головний вклад у розповсюдження погляду на переяславський акт як на “возз’єднання” належав церковній історії: починаючи від київського письменства кінця XVII ст. і до праць початку XX ст. історики церковного кола оцінювали минуле в поняттях суцільного, російсько-українсько-білоруського, православного простору, якому смертельно загрожує “латинство”, а рятує від загибелі “возз’єднання” під берлом православного царя

Олексія Михайловича. Для істориків XIX ст., над якими домінували так звані “державно-юридичні” підходи в інтерпретації подій, не останню роль відіграла магія термінів “милості” й “пожалування”, якими оперує Переяславська угода (хоча насправді обидві формули — це тільки елемент дипломатичного етикету, а російські урядовці сприймали взаємини з Україною як договірні ще за часів Петра I). Врешті, за радянських часів проблема набула ідеологічної актуальності, оскільки формула “возз’єднання двох братніх народів” санкціонувала монолітність радянської імперії — з наголошенням на ролі її організаційного ядра, Росії, що “визволяла від чужоземних загарбників” уведені до свого складу (“возз’єднані”) сусідні терени.

Відомий історик М. Брайчевський ще в 60-х роках XX ст. аргументовано довів, що з історичного погляду застосування визначення “возз’єднання” України з Росією до ухвали Переяславської ради “є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об’єднані...”

Цар Олексій Михайлович

Конфлікт між двома політичними системами був неминучий — козацька республіка не могла співіснувати з автократією, засади римського права — з азійською деспотією.

При підписанні угоди “кожна сторона по-своєму розуміла наміри протилежної і не мала повної уяви про її державні інститути”. По суті, **козаки вірили в те, що вони просто замінять польського короля московським царем. Однак московські наміри були зовсім іншими. Їхнє розуміння влади визначало не договірні взаємини між царем та його суб’єктами, а лише одностороннє підпорядкування.**

Від самого початку Росія прагнула “забезпечити свою присутність в Україні, встановивши контроль над двома основними органами влади: урядом гетьмана й урядом київського митрополита”. Слід зауважити, що уряд київського митрополита вдалося перепідпорядкувати Москві ще в 1686 р.

Хоч як парадоксально, але найрішучіший наступ на український автономізм припадає на періоди правління двох найбільш “європейських”, “освічених” російських монархів — Петра I (1689–1725 рр.) та Катерини II (1762–1796 рр.). Обоє вважаються чи не найбільшими реформаторами й модернізаторами імперії, які сприяли її уніфікації та “інституціональній русифікації” регіонів (за Марком Раєвим), тобто до інтеграції, що “мала привести до однорідності: передусім — адміністративно-економічної, потім — інституціонально-соціальної і, нарешті, — культурної”.

Цікаво, що ще в 1841 р., заїжджий німець Йоганн Коль помітив те, в що, здається й нині не можуть повірити мільйони наших ближчих і дальших сусідів: “Колись Малоросія була республікою під протекторатом Польщі, і дворяни зберігають багато ознак свого золотого віку незалежності. У багатьох будинках можна побачити портрети Хмельницького, Мазепи, Скоропадського і Розумовського, які в різні часи були гетьманами, а рукописи, що розповідають про тамтешні дні, старанно зберігаються у скринях... Якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент, можна не сумніватися, що малоросіяни утворять окрему державу”.

Це писалося за півтора століття до того, як “колосальна Російська імперія” пішла туди, куди рано чи пізно йдуть усі імперії світу, стаючи такими самими об’єктами історіографічного аналізу, як і козацько-шляхетська Атлантида XVIII ст.

3. Етапи руйнування козацької держави

У середині та другій половині XVII ст. територія України була ареною зіткнення політичних інтересів одразу кількох великих країн: Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії. Походи кримських татар, а пізніше султанських військ супроводжувалися розоренням і знищенням багатьох українських міст і сіл. Принципові, безкомпромісні позиції Речі Посполитої та Росії унеможлилювали вирішення територіальних суперечок мирним шляхом. Потрібно було кілька десятиліть, щоб підписати Вічний мир (1686 р.) і розділити Україну на дві частини. Колись єдина територія Війська Запорозького, яку Богдан Хмельницький приєднав до Московської держави на Переяславській раді 1654 р., втратила свою цілісність.

Звичайно, витоки Вічного миру потрібно шукати в Хмельниччині, і наївно було б сподіватись якихось інших результатів, коли йшлося про боротьбу за життя на карті світу. Тож зрозуміло, що не ідея братерства слов'янських народів була і є визначальною для Росії в її політиці стосовно України, а власний інтерес, прихований за розмовами про спільність історичних традицій. І не дивно, що тенденція Росії до зближення з Польщею у 1656 р. (всього лише через два роки після Переяслава!) йшла всупереч позиції українського гетьмана. Віденське перемир'я стало першим кроком у цілій серії московсько-польських зустрічей другої половини XVII ст., в результаті яких утворився новий кордон між Річчю Посполитою і Московською державою по Дніпру. Як влучно зауважив Олександр Оглоблін, "...московський уряд узяв курс... на інкорпорацію козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства". Це позначилося не одразу, але рано чи пізно мусило звести нанівець Переяславську угоду. Найбільшим ударом для українсько-московського союзу і безперечним порушенням Переяславської угоди була "союзна угода Московії з Польщею 1656 р. у Вільні..." Зайвим було б нині говорити, які наслідки для історії України наступних кількох століть мав її поділ на Правобережну та Лівобережну частини.

Батьки ідеї Переяслава 1654 р. — Б. Хмельницький та його найближче оточення — мали на своє дітище зовсім інші види, ніж остаточні наслідки її втілення.

Упродовж 1648–1657 рр. український гетьманат завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості

остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів цього регіону.

Висхідний етап руйнування козацької держави розпочався зі смертю Б. Хмельницького у 1657 р. В той час виникли певні труднощі у внутрішньополітичному (соціальні конфлікти, анархічні настрої тощо) та зовнішньополітичному (агресія Польщі і Росії) житті Української козацької держави. Вони негативно позначилися на житті держави і що, в свою чергу, призвело до виникнення процесу їх подолання. Однак вже на початку цього процесу намітився конфлікт між Юрієм Хмельниченком та Іваном Виговським, які змагалися за гетьманську булаву, між козацькою *старшиною* та *золотою*. Тому процес розгортався не в напрямі покращення, а, навпаки, погіршення існуючого стану в суспільстві.

У 1658 р. процес руйнування держави стає активним. Загроза російського втручання з одночасним обмеженням автономії України змусили І. Виговського укласти в 1658 р. з Польщею *Гадяцький договір*, за яким Україна поверталася до Речі Посполитої. Невдоволене козацтво примусило І. Виговського повернути владу Юрію Хмельниченку, перебуваючи між двох вогнів, підписує спочатку Переяславські статті з Москвою (1659 р.), а потім угоду з Польщею (1660 р.). Після Чорної Ради у 1663 р. в Україні по обидва боки Дніпра посіли два гетьмани, а Андрусівське перемир'я 1667 р. сприяло закріпленню поділу України. Отже, події не сприяли подоланню труднощів.

У 1668 р. гетьман П. Дорошенко домігся возз'єднання України, але воно було нетривалим. У 1669 р. внаслідок російських інтриг Лівобережжя відокремилося в осібну *Гетьманщину*, що свідчило про закінчення процесу. Спочатку державність втратило Правобережжя. На Лівобережжі держава проіснувала ще майже 100 років у складі Російської імперії. Вічний мир між Московією та Польщею від 1686 р. юридично зафіксував поразку у визвольній

Прапор
Б. Хмельницького

війні і підтвердив умови Андрусівського договору. На цьому процес завершився.

Руйнування української державності призвело до втрати Україною більшості надбань, здобутих на першому етапі Визвольної війни.

Головною рушійною силою в наступі на права України було російське дворянство на чолі з такими імператорами Росії, як Петро I, Анна Іоанівна, Єлизавета (частково), Катерина II. До наших днів дійшли слова Катерини II: “Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам’яті їх та їхню добу”. Жорстока імперська політика негативно впливала на всі сфери життя українського народу. Розглянемо це більш детально.

Суспільна сфера. 1709 р. за наказом Петра було зруйновано Запорозьку Січ, яка надавала підтримку Мазепі. Щоправда, 1734 р. у зв’язку з наближенням російсько-турецької війни козаки отримали дозвіл на заснування у межах козацьких володінь ще однієї Січі, яка отримала назву Нової Січі. Однак такі дії були продиктовані виключно імперськими інтересами у цій війні.

Ще за часів правління Петра I розпочалася нещадна експлуатація людських ресурсів Гетьманщини, що засвідчують численні факти. Так, 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, з яких 30 % загинуло. 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло або загинуло 5182 особи. У роки російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) Україна стала основною базою для російських військ; під час бойових дій загинуло 35 тис. українців. Нескінченні мобілізації (тобто приведення у готовність до війни) селян для обозів спричинили обезлюднення, спустошення краю. Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв уряду: “Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогородувати самий край”.

Іван Мазепа

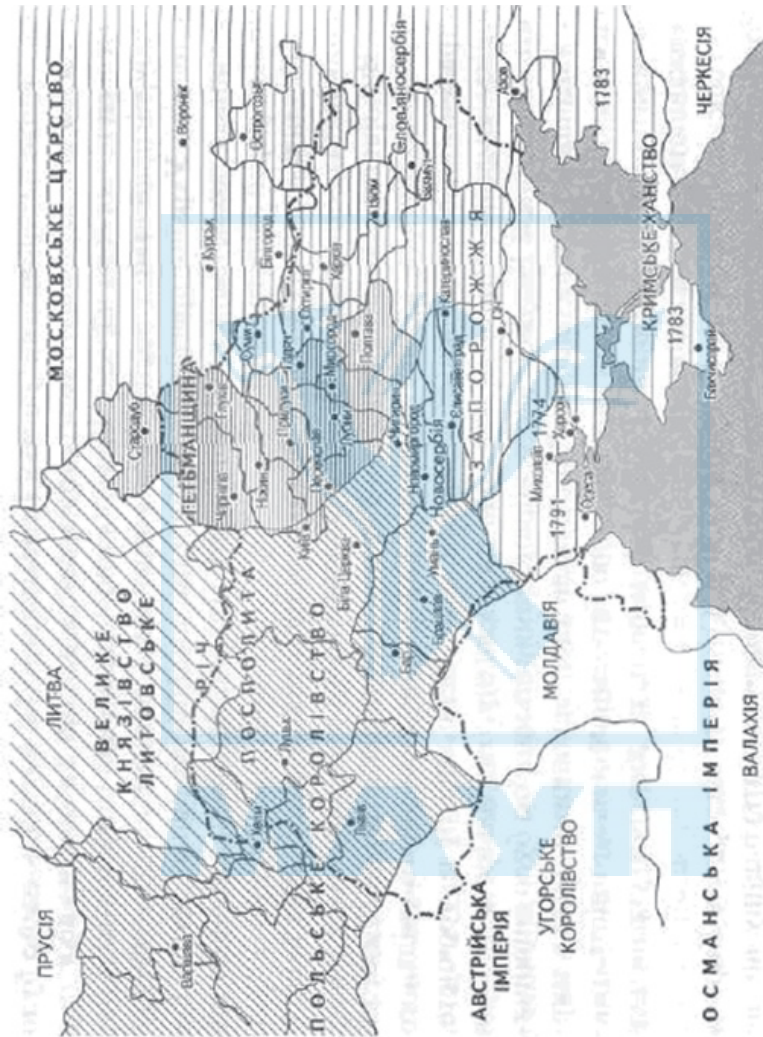
Економічна сфера. Росія впровадила жорсткий контроль за вивозом українських товарів. Прядиво, шкіру,

сало, олію тощо дозволялося вивозити лише до російських портів. Показовим є факт, що знеслені російсько-турецькою війною українські землі повинні були утримувати від 50 до 75 російських полків. Лише в результаті цієї війни Україна зазнала збитків на 1,5 млн крб. (Для порівняння: один віл тоді коштував близько 8 крб.)

Культурна сфера. Розпочався наступ на українську мову. 1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні "...книг ніяких, окрім церковних видань, не друкувати", а в тих, що друкуються, "щоб ніякої різниці і осібного нарiччя не було". Як бачимо, процес носив насильницький характер.

Отже, після Переяслава розпочався процес згасання порядків, народжених козацькою революцією 1648 р. Варто зазначити, що реакція на це в трьох осередках започаткованих нею автономій була неоднаковою. Зокрема, символічним здається те, що втрату вольностей Гетьманської України підсумувала гостро публіцистична "Історія Русів", тоді як для Слобожанщини цей своєрідний завершальний акорд можна пов'язати з особою Григорія Сковороди (1722–1794 рр.), козацького сина із с. Чорнухи Лубенського полку. Дивне життя мандрівного філософа впродовж 24 останніх років протікало саме тут. Автор "Історії Русів", нащадок старшини, яка дорогою ціною і здобувала, і втрачала незалежність, гордо проголошує, що "всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу", і з пафосом запитує сучасників: "Яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?"

Натомість Сковорода, який ще наприкінці 50-х років XVIII ст., живучи в гетьманаті, писав: "Будь славен вовік, о муже избранне, вольности отче, герою Богдане", після глибокої кризи, персоніфікованої у його містичному сні 1758 р. з видінням "различных охот жития человеческого", знаходить духовну рівновагу у Слобожанщині, обравши шлях мандрівного "старчика". Села й хутори Слобідської України, яка ніколи не знала катаклізмів, пережитих Гетьманатом, стануть його Аркадією поза часом і простором. Саме їх, своїх вдячних учнів-слобожан, далеких від політичних амбіцій гетьманської старшини, Сковорода закликає: "Да не равняем нас со превзошедшими нас!.. Всяк жребіем своим да будет доволен!.. Всяк имиет свое зло и добро, и всякому свое дано..."

Українські землі в другій половині XVIII ст.

Так, наприкінці XVIII ст. інтелектуальне українство ніби роздвоїлося на енергійно-діяльну парость і прекраснодушно-замріяну, що втікає від реалій життя у сховок тихого хутірного раю “милої серцю Малоросії”. Причому, свій край всі люблять однаково.

Слід зауважити, що Запорозькій Січі належали головні симпатії простолюду. І для старшинських нащадків, і для простих людей ліквідація низової козаччини перетворилася на пронизливий символ втрати Україною себе самої — занпащення “степу широкого, краю веселого”: “Гей ви, запорожці, гей ви, молодці. Та де ж ваші рушниці?” “Ой наші рушниці у пана в світлиці, самі ми в темниці”.

Такі, значною мірою ще імпульсивні, переживання й душевні тривоги невдовзі об’єднуються у романтичній національній ідеї, яка поєднає міф запорозької героїки з науковим дослідженням історії козацтва, любов до “милої Малоросії” — з усвідомленою потребою культивувати її мову, звичаї, самобутність, врешті — служити їй.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте соціально-економічні зміни в структурі суспільства після ліквідації польського панування.
2. Проаналізуйте внутрішні та зовнішні обставини, що спонукали Б. Хмельницького до підписання Переяславської угоди 1654 р.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. — К., 2005.
2. *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.
3. *Мищик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995.
4. *Плохій С.* Переяслав 1654: православний чи політична культура // Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження). — К., 2003.
5. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1996.
6. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005.

Модуль 2

Національне відродження на українських землях

Тема 7. Суспільно-політичний лад України в період утвердження та розвитку капіталізму (друга половина XIX — початок XX ст.)

1. Приєднання українських земель до складу Російської та Австрійської імперій.
2. Реформи в Російській імперії у другій половині XIX ст. та соціально-економічний розвиток України в пореформений період.
3. Український національно-культурний та суспільно-політичний рух. Антиукраїнська політика царизму. Виникнення українських політичних товариств і партій.

1. Приєднання українських земель до складу Російської та Австрійської імперій

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої між Російською, Пруською та Австрійською імперіями, а також перемоги Російської імперії над Оттоманською Портою відбувся черговий поділ етнічних українських земель, який супроводжувався нищенням решток української державної автономії. Отже, в XIX ст. Україна вступила як колонія насамперед Росії та Австрії, правителями яких були Олександр I (1801–1825 рр.) та Франц II (1792–1835 рр.). Незначні українські території утримували за собою Пруссія (Холмщина і Підляшшя) й Туреччина (частина північно-західного узбережжя Чорного моря), які на початку XIX ст. втратили ці землі.

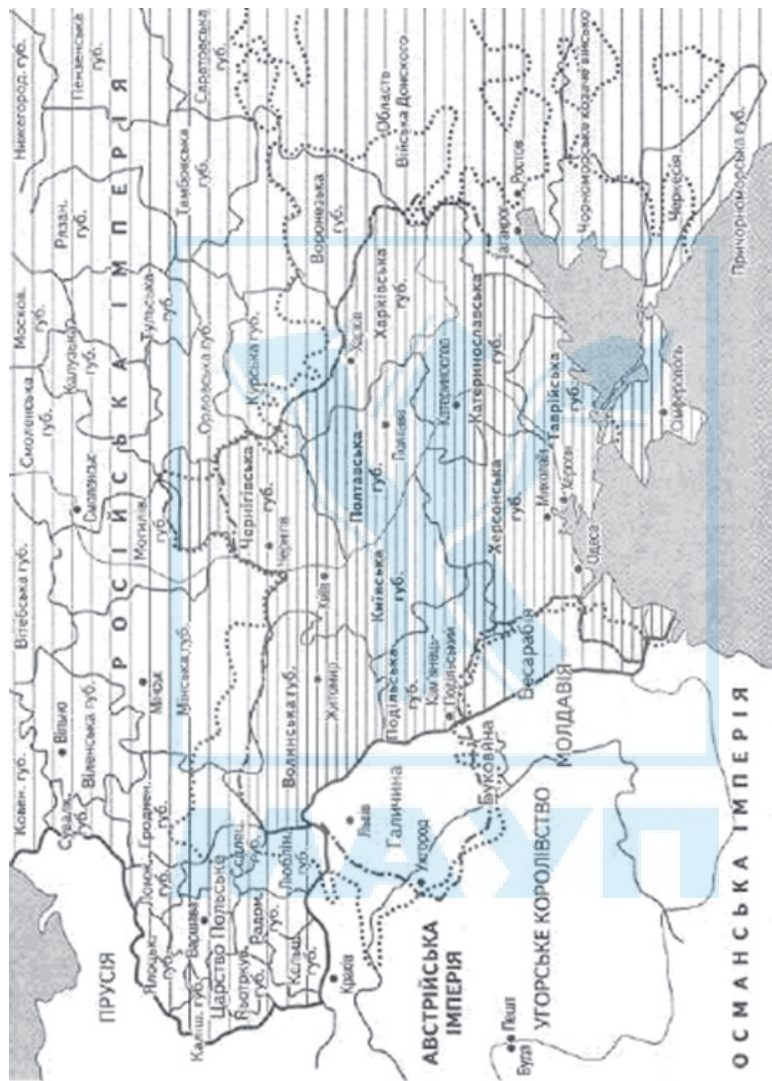
Росія на початку XIX ст. приєднала до свого складу Грузію, частково Азербайджан. Зі свого боку султан Османської імперії скинув проросійськи налаштованих господарів Молдавії і Валахії, що, у свою чергу, призвело до війни Росії з Іраном (1804–1813 рр.) і Туреччиною (1806–1812 рр.). Оскільки Туреччині належали землі,

що знаходилися і в Північному Причорномор'ї, російські війська сконцентрованою були на суміжних з ними українських землях. Українці мусили нести на собі тягар військових дій, беручи безпосередню участь у походах або утримуючи армію. Здобувши низку перемог у Молдавії (1811 р.), Росія змусила Туреччину укласти Бухарестський мирний договір (1812 р.). Згідно з його умовами, до Російської імперії приєднувалася Бессарабія до річки Прут і гирло Дунаю (лівий берег). Після підписання договору посилювалося заселення цих теренів українцями.

Водночас Російська імперія продовжувала антифранцузьку політику, прагнучи не допустити поширення революційних і республіканських настроїв. Цим були викликані свого часу походи Суворова до Італії та Швейцарії, участь у антифранцузьких коаліціях. Однак наполеонівська Франція продовжувала зміцнюватися і вже від оборони перейшла до наступальних дій. Тим часом Російська імперія після кількох тяжких поразок, насамперед під Фридландом (1807 р.), уклала перемир'я з Францією (Тільзитський мир 1807 р.).

На території центральної Польщі, що перебувала під пруським та австрійським пануванням, за сприяння Франції "Варшавське герцогство" ("Варшавське князівство") було створено автономну провінцію Французької імперії, куди увійшла й забрана в Австрії Наполеоном I частина Підляшшя та Холмщина. Інша частина Підляшшя (Білостоцька округа), населена українцями і білорусами, яка перебувала під владою Пруссії, перейшла під російське панування. Внаслідок успішних дій наполеонівської армії, Австрія зазнала нових поразок. Польські війська князя Юзефа Понятовського, союзники Наполеона, зайняли Львів. Після поразки в генеральній битві під Ваграмом (1809) Австрія погодилася на перемир'я. Це зміцнило Варшавське герцогство, а Росія отримала частину Галичини (Тернопільщина). Проте становище місцевих українців від цього тільки погіршилося.

Після Віденського конгресу 1814–1815 рр. відбувся черговий поділ земель колишньої Речі Посполитої. "Варшавське герцогство" разом із Холмщиною та Підляшшям ставало автономним "Царством Польським" й передавалося під російське панування. За Австрійською імперією закріплювалася Східна Галичина і Тернопільщина. Віденський конгрес легітимізував також окупацію російськими військами Бессарабії. Таким чином, було закріплено

Наддніпрянська Україна в середині XIX ст.

поділ етнічних українських земель між Російською та Австрійською імперіями, який проіснував до Першої світової війни (1914–1918 рр.).

Відтак понад 85 % етнічних українських земель опинилося під владою Російської імперії. Царський уряд, незважаючи на регіональні кордони України, що історично склалися, часто експериментував над створенням і перетворенням як великих адміністративних одиниць (намісництв, губерній), так і менших (повітів). Врешті на початку XIX ст. встановився більш-менш чіткий адміністративно-територіальний поділ підросійських земель України, які поділялися на 3 генерал-губернаторства (Київське, Малоросійське та Новоросійсько-Бессарабське), а ті, у свою чергу, — на 9 губерній (Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську) і на землі Чорноморського Кубанського Війська. Частина етнічних українських земель увійшли до складу Бессарабської, Воронежської, Курської губерній та області Війська Донського, а також Царства Польського (Холмщина і Підляшшя). З межами губерніального поділу узгоджувався церковно-адміністративний поділ на єпархії. Однак царат офіційно не вживав назв земель-регіонів України, навпаки, став активно змінювати історичні топоніми з метою деформування історичної пам'яті українського народу. Кодак було перейменовано у Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Самару — в Новомосковськ, що за 25 км від сучасного Дніпропетровська, Звягель — у Новоград-Волинський і т. ін. Знищувалися старі козацькі герби й нав'язувалися нові, царські. Так, на козацькому гербі Самари (вже Новомосковська) лева замінили на зламану козацьку шаблю, тим самим промовисто натякаючи на кінець козацьких “вольностей” і на нове життя під владою царату у так званій “Новоросії” (офіційна імперська назва краю). Царат прагнув добитися для українців таких демографічних змін, за яких вони використовувалися як матеріал для освоєння прикордонних земель Російської імперії, а також велетенських просторів Сибіру та Далекого Сходу. На українські землі, особливо південні, що колись належали Війську Запорозькому, царський уряд переселяв росіян, білорусів, німців, вихідців із Балканського півострова (сербів, хорватів, болгарів, албанців та ін.), Закавказзя (грузинів, вірменів) тощо. Внаслідок такої політики перемішування народів, яку вперше у світовій історії застосувала Ассирійська

імперія, полегшувалося завдання їх денационалізації та обмосковщення. Однак спочатку ця політика не мала значного успіху. Прибулі в Україну переселенці з часом українізувались, і це при тому, що українська мова та культура дискримінувалися в Російській імперії. На усіх етнічних українських землях упродовж ХІХ–ХХ ст. продовжували виразно домінувати саме українці. З національних меншин найпомітнішими були росіяни, особливо у південній Україні (9 %), а на півдавстрійських землях — поляки, особливо у Східній Галичині (20 %). У містах і містечках України високою була концентрація єврейського населення, якому царський уряд приписував жити у так званій “черте оседлости”, що охоплювала півросійські землі колишньої Речі Посполитої.

Імператор персонально призначав перших осіб в адміністративній ієрархії, причому генерал-губернатори відали переважно військовими справами, а губернатори — цивільними. Губернії поділялися на повіти, якими керували капітани-ісправники. Демократичні начала в управлінні згаданими землями ліквідувалися, і тільки у вільних селах та козацьких станицях громада могла обирати собі місцевий уряд. Суд залишався становим.

Основну масу населення України, як і переважної більшості країн тогочасного світу, становили селяни. Вони були переважно кріпаками, власністю поміщиків і підлягали їхньому суду.

Адміністративно-територіальний поділ півдавстрійських земель України був логічнішим і не порушував кордони історичних регіонів. Галичина й Буковина зберегли свою цілісність у складі Австрійської імперії, так само, як і Закарпаття та Пряшівщина, що залишилися в угорській сфері впливу держави Габсбургів. Коли вона трансформувалася в дуалістичну Австро-Угорщину, ситуація на Закарпатті та Пряшівщині погіршилася. Слід зауважити, що Галичина історично поділяється на дві частини: Східну, де беззаперечно домінували українці, й Західну, де переважали поляки, а українці становили етнічну меншість, живучи на своїх споконвічних землях. Однак цісарський уряд створив з Галичини одну адміністративну одиницю — “коронний край” або “Королівство Галиції і Лодомерії”, тобто Галичини й Володимирщини. Це надавало переваги полякам, які зберегли свої економічні та політичні позиції і після падіння Речі Посполитої. “Королівство” поділялося на 12 округів (дистриктів), а Буковина до 1861 р. входила до нього на правах особливої округи. Закарпат-

тя поділялося на 4 округи (жупи), які підпорядковувалися царському наміснику в Пожоні (нині — Братислава). Характерною особливістю західноукраїнських міст була висока питома вага в них неукраїнського (польського, єврейського, німецького) населення.

2. Реформи в Російській імперії у другій половині XIX ст. та соціально-економічний розвиток України в пореформений період

Державна рада 28 січня — 17 лютого 1861 р. розглядала проектні матеріали селянської реформи, а 19 лютого Олександр II підписав відповідний Маніфест та Положення. 5 березня ці документи були опубліковані.

Основоположними документами для проведення реформи були: Царський Маніфест 19 лютого 1861 р.; Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності; Положення про викуп селянами їхніх садиб та польових наділів; “Додаткові правила”; Чотири Положення для окремих місцевостей.

Законодавчо підтверджувалося надання селянам-кріпакам, що були власністю поміщиків, особистої свободи. За землю і садиби вони повинні були вносити викуп. Селянам дозволялося без сплати мита торгувати, відкривати фабрики, промисли, підприємства, займатися ремеслом.

Причини реформи:

- поразка Росії в Кримській війні;
- безсилля феодально-кріпосницької системи;
- невдоволення селянства, назрівання революційної ситуації.

Однак здійснення реформи ускладнювалося тим, що поміщики забирали у селян землі та приєднували до своїх володінь. Унаслідок обмеженості реформи та її непослідовного запровадження майже 94 % селянських сімей отримували наділи менш як 5 десятин, що було значно менше норми, потрібної для рентабельного господарства.

У листопаді 1866 р. усі землі та угіддя державних селян, які становили в Україні 50 % селянства, закріплювалися за ними в безстрокове обцинне чи подвірне користування, за що вони щорічно

Олександр II

вносили до державної скарбниці подушний податок.

Слід зауважити, що земельна реформа 1861 р. пограбувала селян. Вони потрапили під арендно-капіталістичний гніт поміщиків, у кредитну неволю до банків, дискримінаційне господарське становище. Проте, водночас, реформи були і “кроком по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію”.

Крім того, щоб пристосувати самодержавний лад до нових умов соціально-економічного розвитку, царський уряд провів у 1864 р. *земську реформу*. Сутність цієї реформи полягала в тому, щоб створити місцеве (земське) самоврядування, але так, щоб керівництво в ньому належало дворянам (опорі самодержавства) і щоб це самоврядування не мало повноцінних управлінських функцій. Зокрема, земства повинні були турбуватися про утримання доріг, будівництво шкіл, лікарень, закладів культури, при цьому їх діяльність підлягала контролю з боку царської адміністрації. Голову губернської земської ради затверджував міністр внутрішніх справ, повітової — губернатор. Вони мали право на власний розсуд припиняти виконання або скасовувати будь-яке рішення земських зборів.

На території Лівобережної та Південної України було створено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. У Правобережній Україні вони були введені лише в 1911 р.

У 1870 р. було вдосконалено систему міського самоврядування. Створені в результаті виборів міські думи відповідали за розвиток інфраструктури і підпорядковувалися безпосередньо губернаторові та підлягали контролю з боку міністра внутрішніх справ.

Реформу судової системи, карного та цивільного судочинства було здійснено в 1864 р. Замість закритого станового суду, що мав антидемократичний характер, запроваджувався новий публічний суд, незалежний від царської адміністрації. Засідання у суді проводилися відкрито за участю обвинувачення і захисту, вершилося присяжними засідателями і суддею, які обиралися населенням. Усе це було значним кроком до розбудови державних правових основ і позитивно впливало на формування громадянської самосвідомості.

Розвиток промислового виробництва вимагав поліпшення освіти і підготовки кваліфікованих кадрів. З 1864 р. в країні запроваджується єдина система початкової школи. Створюють класичні і реальні чоловічі та жіночі гімназії, де за плату могла навчатися молодь усіх соціальних станів. Відновлюється академічна автономія університетів, навчальним процесом керують ради професорів.

Протягом 1864–1874 рр. відбувалася військова реформа. Відповідно до Статуту 1874 р. було скасовано рекрутчину й запроваджено загальну військову повинність для чоловіків, які досягли 20-річного віку. Термін служби в сухопутних військах скорочувався з 25 років до 6, на флоті — до 7. Значних змін зазнала і структура царської армії. Територія Росії поділялася на 10 військових округів. Зокрема в Україні їх створили три — Київський, Одеський і Харківський. У губерніях і повітах створювались управління військового начальника. Підготовкою офіцерських кадрів займалися військові гімназії та училища.

Реформи спричинили промисловий переворот і бурхливий розвиток капіталістичних відносин. Земельні реформи прискорили розпад натуральних селянських і поміщицьких господарств, а також розшарування селянства, що, у свою чергу, призвело до великого надлишку робочої сили. У пошуках землі й кращого життя українські селяни переселялися у віддалені куточки Росії. Наявність дешевої робочої сили сприяла нещадній експлуатації і притоку іноземного капіталу. Це підштовхнуло до бурхливого розвитку промисловості. Швидко розвивалися машинобудування і залізниця, харчова промисловість. Наприкінці XIX ст. Україна стала головною базою важкої індустрії і найважливішим центром харчової промисловості.

Слід зауважити, що російські реформи, які стосувалися й України, носили незавершений, непослідовний та обмежений характер. Вони не створили парламенту, не проголосили конституцію, не запровадили системні форми управління на новій капіталістичній основі. Саме цим російське реформування відрізняється від австрійського, яке під тиском революції 1848 р. запропонувало західноукраїнському суспільству оновлені реалії.

Не дивлячись на це, реформи 60–70-х років сприяли формуванню нестанової приватної власності на землю і створенню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, ринкових

відносин, становлення громадянського суспільства. Усе це позитивно позначилося на розвитку історичних подій, процесів і явищ, що відбувалися в Росії та Україні в її складі, у другій половині XIX ст.

3. Український національно-культурний та суспільно-політичний рух. Антиукраїнська політика царизму. Виникнення українських політичних товариств і партій

У XIX ст. капіталістичні відносини, що розвивалися в надрах феодално-кріпосницької системи, дали поштовх зростанню національної свідомості народів, в тому числі й на українських землях, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Значний вплив на культуру України мали загострення соціальних конфліктів у цих країнах та національно-визвольна боротьба українського народу.

Іван Котляревський

Початок українського відродження умовно пов'язують з виходом у світ першої частини "Енеїди" Івана Котляревського (1798 р.) — першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. "Енеїда" була новим явищем української культури, глибоко вкоріненим у минулу епоху — козацьку добу. Колишня козацька еліта Лівобережної України і Слобожанщини стала головним джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження наприкінці XVIII — на початку XX ст.

Наприкінці 50-х років XIX ст. у Києві, Харкові, Полтаві, Чернівці, Одесі виникають напівлегальні суспільно-політичні організації — *громади*. В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко згуртовують навколо себе патріотично налаштовану інтелігенцію і студентську молодь, розгортають культурно-просвітницьку роботу серед народу. *Перша громада* виникла в Київському університеті з таємного гуртка "хлопоманів", учасниками якого були В. Антоно-

Тарас Шевченко

вич, Т. Рильський, В. Познанський. Члени цієї організації поширювали серед селян ідеї соціального і національного визволення.

До громад російський режим ставився спочатку толерантно, вважаючи, що їх діяльність має виключно культурно-просвітницький характер. Ставлення до українського руху змінилося після польського повстання 1863 р., яке охопило й Правобережну Україну. Однак повстання не знайшло відгуку серед українського селянства й інтелігенції. Навпаки, повстанці нерідко зустрічалися з ворожим ставленням з боку місцевого населення. Слід зауважити, що внаслідок цих подій ро-

сійський уряд організував постійне цькування українського руху з боку офіційної преси, було розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти у Києві та Харкові, припинено видання "Чернігівського листка" та закрито усі недільні школи.

Найбільшої шкоди українському рухові завдав указ міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 р.), який проголошував, що окремого "малоросійського язика не было, нет и быть не может". Відповідно до цього указу заборонялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Однак заборона не торкалася художньої літератури. Така вибірковість не була випадковою. Російський уряд не мав на меті заборонити писати і видавати твори українською мовою. Його наміром було не допустити поширення україномовних видань серед широких верств населення, а шкільні та релігійні видання призначалися саме для цього. Валуєвський указ спрямовувався на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися із заняття вузького кола інтелектуалів у масове явище. Російський уряд продемон-

Володимир Антонович

стрував свою політичну далекоглядність, оскільки розвиток масового українського руху становив серйозну загрозу для територіальної цілісності імперії.

У національному відродженні настала перерва, яка тривала аж до початку 70-х років XIX ст. Значна частина молоді української інтелігенції (Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Желяб'єв) вступала у російські революційні організації, її приваблювала революційна ідеологія російського народництва, порівняно з яким український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько обмеженим.

У другій половині XIX ст. український національний рух зазнав великих змін, перейшовши від “дворянського” до “народницького” етапу. Цей процес був помітним уже в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, але на повну силу розгорнувся лише у пореформенні десятиліття.

Зневага до поміщицького класу була настільки сильною, що змусила деяких українських діячів зректися належності до нього. Серед них слід виокремити одного з лідерів київської громади — Володимира Антоновича, навколо якого зібралася невелика група “хлопоманів” — вихідців із сполячених поміщицьких родин, які після січневого повстання 1863 р. порвали зі своїм аристократичним світом й ідентифікували себе з простолюдом. Вони перейшли із римо-католицької віри у православну і свідомо дотримувалися народних звичаїв. Членом цієї групи був Тадей Рильський — батько відомого українського поета Максима Рильського.

Михайло Драгоманов

На початку 70-х років активізувала свою діяльність *Київська громада*, яка виступила з ініціативою створення у Києві Південно-Західного імперського географічного товариства (1873 р.). Під егідою цього товариства у 1874–1875 рр. були підготовлені й видані “Історичні пісні українського народу” Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова. Послаблення цензури сприяло виходу цілої серії українських популярних книжок. Київська громада придбала газету

“Киевский телеграф”, яка на короткий час стала органом української думки.

У 1873 р. Київська громада виступила зі своєю політичною програмою, головним положенням якої була вимога федеративного ладу Росії з наданням широкій автономії Україні. Активізацію діяльності Київської громади царський уряд сприйняв як новий вияв українського сепаратизму. Наприкінці 1874 р. із Києва до Петербурга було направлено меморандум, у якому повідомлялося про прагнення українців “вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі”. Меморандум вимагав закриття Південно-західного імперського географічного товариства. За рекомендацією спеціальної комісії було закрито київську філію географічного товариства, припинено видання “Киевского телеграфа” і вжито репресії проти окремих українських діячів. Вінцем антиукраїнських акцій став виданий Олександром II 18 травня 1876 р. Емський акт, який забороняв не лише друкування українських книжок у Російській імперії, а й ввіз їх із-за кордону.

Українському рухові було завдано тяжкого удару — зведено нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади, які виїхали в еміграцію, активно діяли за кордоном. Однак після вбивства Олександра II царський уряд розпочав репресії. За таких умов більшість членів Київської громади, зневірившись у політичних перспективах українського руху, звели свою діяльність до науково-культурної роботи. Погляди громадівців найточніше передають слова одного з їхніх лідерів — Павла Житецького. Молоді українські студенти, які звернулися до нього із запитанням “що робити?”, почули у відповідь: “Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українськи. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями”.

80-ті роки XIX ст. увійшли в історію національного відродження на східноукраїнських землях як “мертві роки”. Основні його здобутки обмежувалися культурною і науковою галузями. У 1882 р. у Києві почали видавати російськомовний журнал “Киевская старина” (виходив до 1907 р.), в якому друкувалися українознавчі матеріали. Київська громада активно збирала й опрацьовувала словники та хрестоматії (табл. 1).

Партії та політичні рухи в Україні на зламі XIX–XX ст.

Назва партії	Рік заснування	Лідери	Програма і мета діяльності
1	2	3	4
Революційна українська партія	1900	Д. Антонович, М. Русов, Г. Андріївський, Л. Мацієвич	До 1903 р. програмним документом партії була брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”. Основна мета діяльності партії — створення самостійної Української держави. З 1903 р. вона переходить на засади Ерфуртської програми західноєвропейської соціал-демократії, що вимагала національно-культурної автономії для України в межах Росії
Українська народна партія	1902	М. Міхновський, М. і С. Шемети, О. і С. Макаренки, О. Степаненко	Програмний документ — “10 заповідей”. Мета діяльності — створення самостійної демократичної Української республіки. Проголошувалося гасло “Україна для українців”
Українська соціалістична партія	1903	Г. Ярошевський, М. Меленевський	У програмних постановках майже не мала розбіжностей з РУП. Підтримувала зв'язки з Польською соціалістичною партією (ППС). У 1903 р. об'єдналася з РУП. На початку 1904 р. більшість членів УСРП вступила до ППС. Головний друкований орган — “Добра новина”
Українська соціал-демократична спілка	1904 — 1905	М. Меленевський, П. Тучанський, О. Скоропис-Йолтуховський, І. Кириєнко	Утворилася внаслідок розколу в РУП. Увійшла до РСДП як автономна частина. Організація українського пролетаріату для соціальної боротьби. Знаходилася на позиціях меншовицької фракції РСДРП

1	2	3	4
Українська демократична партія	1904	О. Лотоцький, Є. Чикаленко	Виступила за демократичні права, ліквідацію самодержавства, надання автономних прав Україні, культурно-освітню діяльність
Українська радикальна партія	1905	Б. Грінченко, С. Єфремов	
Українська демократично-радикальна партія	1905	С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, І. Шарг	
Українська соціал-демократична робітничка партія	1905	Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш	Виникла в результаті реорганізації РУП. Виступила за соціальне визволення, національно-культурну автономію України

Український рух наприкінці 80-х років був слабким і нечисленним через постійні репресії та відхід значного числа національних сил у російські революційні товариства. Невідповідність шкільної системи потребам масової освіти та заборона навчання українською мовою спричинили високий рівень неписьменності серед українських селян. У 1897 р. лише кожний сьомий українець умів читати. Неписьменність перешкоджала українським інтелігентам добитися словом до селянства, навіть за тих скромних можливостей, які дозволяв закон. Крім того, українські селяни мали вельми обмежені ресурси, щоб надавати національному рухові матеріальну допомогу. Хоча, слід зауважити, потенційні можливості українського руху були великими.

У другій половині XIX ст. внаслідок жорстоких переслідувань царизмом української культури центр національно-визвольного руху переміщується до Галичини і поступово набуває політичного характеру.

Контрольні запитання і завдання

1. Які причини зумовили селянську реформу 1861 р.?
2. Назвіть причини бурхливого індустріального розвитку України в другій половині XIX ст.
3. Що ви знаєте про виникнення народницьких гуртків і організацій? Схарактеризуйте форми і методи їх боротьби.
4. Які партії та організації виникли наприкінці XIX — на початку XX ст.?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Бажан О., Білоусько О., Власов В., Мицик Ю.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2006.
2. *Борисенко В.* Курс української історії. — К., 1998.
3. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
4. *Грушевський М.* Історія України. — К., 1992.
5. *Історія України / За ред. В. Смоля* — К., 1998.
6. *Історія України / За ред. Ю. Зайцева.* — Л., 1998.
7. *Коновець О.* Просвітницький рух в Україні XIX — перша третина XX ст. — К., 1992.
8. *Литвин В., Мордвінцев В., Слюсаренко А.* Історія України. — К., 2002.
9. *Малик Я., Вол Б.* Історія української державності. — К., 1995.

Тема 8. Українська Народна Республіка — від створення до поразки

1. Початок української революції. Створення Української Центральної Ради. I Універсал.
2. II Універсал та визнання української політичної автономії.
3. III–IV Універсали. Створення УНР та проголошення незалежності України.
4. УНР часів Директорії.
5. Фастівський договір 1918 р. — крок до соборності України.

1. Початок української революції. Створення Української Центральної Ради. I Універсал

Наслідком Першої світової війни стало катастрофічне становище Російської імперії, що вилилося в дезорганізацію народного господарства, різке погіршення життєвого рівня населення, зростання незадоволення народу, активізацію лівих сил, слабкість влади.

2 березня 1917 р. Микола II, а потім і його брат Михайло, зрелися престолу. Революція поклала край багатовіковому монархічному режимові династії Романових. Через складність політичної ситуації та збіг обставин у Росії утворилося двовладдя — переплетіння формальної влади Тимчасового уряду та реальної влади есеро-меншовицької Петроградської Ради. На порядок денний постали такі завдання: створення нової стабільної держави; вирішення національного питання; подолання негативних тенденцій в економіці.

Микола II

Вирішення національного питання для Росії було одним із найскладніших, оскільки йшлося про забезпечення вільного розвитку кожної нації, що утворювали державу. Тому питання про самовизначення народів, у тому числі України, опинилося в епіцентрі політичної боротьби майже одразу після

революції. Тимчасовий уряд та керовані есеро-меншовіками Ради, обстоюючи унітарну форму російської держави, визнавали за Україною право тільки на *національно-культурну автономію*. Це не відповідало вимогам часу, оскільки більшість політичних партій України вимагали національно-територіальної автономії.

Забезпечити втілення цієї підвалини національного розвитку була покликана Українська Центральна Рада, заснована українською національною демократією 4 березня 1917 р. У її створенні брали участь майже всі демократично налаштовані сили України: інженери, вчителі, кооператори, науковці, студенти, робітники, православне духовенство. Ключову роль у становленні та зміцненні Центральної Ради відіграли три провідні українські партії: *Українська партія соціалістів-революціонерів* (есерів) (М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал); *Українська соціал-демократична робітничача партія* (В. Винниченко, С. Петлюра, П. Порш); *Українська партія соціалістів-федералістів* (Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський).

На основі програмних документів цих партій було визначено головні напрями діяльності Центральної Ради в галузі економіки, політики, культури, національних відносин.

Головою Центральної Ради було обрано лідера руху за українське національне відродження М. Грушевського. Він цілеспрямовано обстоював національно-територіальну автономію як основний принцип державотворення. Його позицію підтримали 1500 делегатів Всеукраїнського національного конгресу, який проходив 5–7 квітня 1917 р. в м. Києві. У рішеннях Конгресу наголошувалось: “...тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі”. Підтримавши політичний курс Центральної Ради та ввівши до її складу своїх представників, національний конгрес, військовий, селянський і робітничий з’їзди перетворили її з партій-

Михайло Грушевський

ного клубу в законний (легітимний) представницький орган, який виражав інтереси усіх верств населення України.

Враховуючи думки українського населення, Центральна Рада звертається до Тимчасового уряду з проханням схвалити автономістський курс. У травні 1917 р. до Петрограда виїхала представницька делегація на чолі з керівниками найвпливовіших українських партій — В. Винниченком, М. Ковалевським та С. Єфремовим. Однак Тимчасовий уряд не задовольнив прохання українців, що значно вплинуло на українсько-російські відносини.

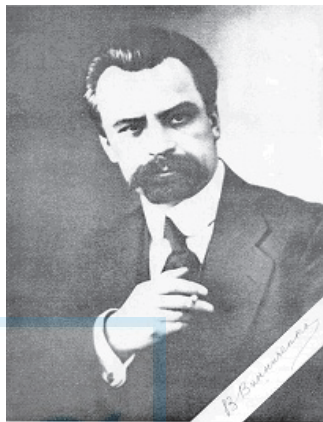
Справа ускладнювалася тим, що в самій Україні знаходилися сили, які виступали проти територіально-національної автономії, а саме:

- частина етнічних росіян, які проживали в Україні;
- зрусифіковані верстви українського населення;
- панівні прошарки та чиновництво;
- частина православного духовенства;
- значна частина євреїв.

Після тримісячних марних спроб порозумітися з Тимчасовим урядом Центральна Рада 10 червня 1917 р. видала I Універсал — програмний документ, в якому проголошувалося право всього українського народу у час вседержавного безладдя самоорганізуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу. Документ підбивав підсумок обговорення проблем самовизначення України на Першому селянському з'їзді, Четвертих зборах Української Центральної Ради, Робітничому з'їзді, I та II військових з'їздах.

В Універсалі у стислій формі викладалися вимоги Центральної Ради до Тимчасового уряду. Наголошувалося на вирішенні земельного питання, самостійному порядкуванні на своїй землі. Центральна Рада проголосила себе виразником всенародної волі. Усі російські партії негативно поставились до I Універсалу.

Володимир Винниченко

2. II Універсал та визнання української політичної автономії

Наприкінці червня 1917 р., коли внаслідок політичної кризи ситуація в Петрограді значно погіршилась, до Києва для переговорів із Центральною Радою прибула делегація у складі міністрів Тимчасового уряду — О. Керенського, Г. Церетелі та М. Терещенка, яка мала заручитись її підтримкою. У двосторонній угоді центр пішов на виз-

Представники українізованого корпусу генерала П. Скоропадського на військовому з'їзді у Києві

нання створеного Центральною Радою Генерального секретаріату як носія найвищої крайової влади в Україні. На основі вироблених у Києві домовленостей Центральна Рада та Генеральний секретаріат поповнювалися на 30 % представниками від національних меншин. Підсумки переговорів 3 липня 1917 р. Центральна Рада закріпила своїм II Універсалом. Фактично це була велика помилка, оскільки Центральна Рада, маючи реальну владу в Україні, добровільно відкладала вирішення питання про автономію до Установчих зборів, а також зволікала з проведенням соціально-економічних перетворень. До того ж, засліплена соціалістичними ідеями, відмовилась створювати власні Збройні сили, а тому не взяла під свою юрисдикцію найкращий у російській армії українізований 40-тисячний корпус генерала П. Скоропадського.

Тимчасовий уряд, придушивши 3–4 липня заколот більшовиків і ліквідувавши двовладдя, відкинув ухвалений Центральною Радою “Статут вищого управління Україною” від 16 липня 1917 р., який фактично був основою конституції, що ґрунтувалася на автономізмі. 4 серпня було видано “Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату”, яка істотно обмежувала права України, а саме: позбавляла Центральну Раду законодавчих прав; робила Генеральний секретаріат органом Тимчасового уряду; обмежувала кількість секретарів з 14 до 7, причому 4 з них мали

бути не українцями; звужувала українську територію з 9 до 5 губерній.

За висловом В. Винниченка, цей “миршавий клаптик паперу” обурич українців і підштовхнув Центральну Раду до проведення у Києві 8–15 вересня з’їзду народів Росії, який засудив централізаторську політику Тимчасового уряду. З’їзд, на якому були присутніми представники литовців, естонців, білорусів, молдаван, грузинів, бурятів, донських козаків, обговорив шляхи перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік.

З’їзд утворив нову громадську організацію — *Раду народів*, головою якої було обрано М. Грушевського. Їй доручалося теоретично обґрунтувати створення Російської федерації.

Після з’їзду народів Центральна Рада розпочала підготовку до скликання Українських установчих зборів, що призвело до чергового витка протистояння. Ситуація загострилася після вітальної промови М. Грушевського на III Всеукраїнському військовому з’їзді, який проходив наприкінці жовтня 1917 р. У промові Голова Центральної Ради висловив упевненість у тому, що результатом боротьби українського народу має бути створення власної держави. Тимчасовий уряд відповів наказом прокуророві київської судової палати про негайне слідство і притягнення до кримінальної відповідальності В. Винниченка та інших генеральних секретарів. Проте розпочати слідство не вдалося. У Петрограді 24–25 жовтня відбувся більшовицький переворот — подія, яка докорінно вплинула на поляризацію політичних сил у країні. Утворився новий російський уряд — Рада народних комісарів на чолі з Леніним.

Прихід нового уряду неоднозначно відбився на україно-російських відносинах. З одного боку, Жовтневий переворот зняв частину старих проблем і конфліктів, з іншого — став причиною нових. Зокрема, більшовики в країні, продовжуючи розпочату в Петрограді справу, наприкінці жовтня підняли повстання у Києві, захопили владу у Вінниці, Кам’янці-Подільському, Проскурові, Рівному, Луцьку, Старокостянтиніві та інших прифронтових містах. Вони ліквідували зародки української влади, інтерпретуючи її, як дрібнобуржуазну, націоналістичну, ворожу власному народові. Більшовики, в тому числі українські, не бачили іншого виходу для України, як тільки бути частиною “єдиної” і “неподільної Росії”, правда, тепер під зміненим кольором прапора.

3. III і IV Універсали. Створення УНР та проголошення незалежності України

Центральна Рада засудила більшовицький переворот, що зупинив мирний розвиток демократичної революції та загрожував громадянською війною. Назвавши дії більшовиків контрреволюційними, вона створила Комітет для охорони революції. Відповідно до постанови Малої Ради Комітет мав право розпоряджатися всіма силами революційної демократії, і йому підлягали, в порядку охорони революції, всі органи влади. У свою чергу, новостворений Комітет заявив, що перешкоджатиме будь-яким виступам проти інтересів революції, не зупиняючись навіть перед застосуванням збройної сили. У Центральній Раді виявилось достатньо сил, щоб узяти під контроль ситуацію в Україні і продовжувати свою державотворчу лінію. 7 листопада 1917 р. вона видала III Універсал, яким проголосила утворення Української Народної Республіки у складі Росії.

III Універсал проголошував широку програму майбутніх перетворень в Україні: соціалізацію землі — скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошення їх власністю трудового народу; вста-

Перший Генеральний секретаріат Центральної Ради 1917 р.
Сидять зліва направо: І. Тешенко, Х. Барановський,
В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра
Стоять зліва направо: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос

новлення 8-годинного робочого дня на підприємствах; запровадження державного контролю у промисловості; якнайшвидше досягнення миру; скасування смертної кари та амністія політв'язням; зміцнення і розширення прав місцевого самоврядування; закріплення загальнолюдських свобод: слова, друку, віри, зібрань, союзів, недоторканності особи й помешкання, можливість вживання мов; вирішення національного питання тощо.

Авторитет Центральної Ради у цей час внаслідок шаленої агітації більшовиків та нерішучості у розв'язанні основних соціально-економічних проблем дещо падає, але вона ще має міцну підтримку народних мас. Переконливим підтвердженням цього стали вибори до Всеросійських установчих зборів, які відбулися наприкінці листопада 1917 р. Більшовики отримали 10 % усіх голосів, а українські есери й українські соціал-демократи — понад 50 %. Українські партії загалом отримали більш як 70 % голосів. У цій ситуації більшовики зробили спробу застосувати петроградський сценарій — захопити владу шляхом військового перевороту та узаконити її через скликання Всеукраїнського з'їзду рад. Однак вірні Центральній Раді підрозділи роззброїли по-більшовицьки налаштовані війська та вислали їх до Росії.

З'їзд рад розпочав роботу 4 грудня 1917 р. у Києві. На ньому більшовикам також не вдалося реалізувати свої плани, оскільки виявилось, що на 2,5 тис. учасників їх було лише 150. Із 300 рад, що діяли в Україні, на з'їзді було представлено лише 49. Розуміючи, що ніякої перемоги вони не доб'ються, більшовицькі делегати виїхали до Харкова і там, об'єднавшись із делегатами обласного з'їзду, 12 грудня проголосили “совітську” владу на території Української Народної Республіки, та створили власний уряд — Народний секретаріат. Він негайно поширив в Україні чинність декретів Петербурзького Раднаркому і скасував усі закони та розпорядження Центральної Ради, повністю підпорядкувавши Україну новій російській адміністрації. Практично на території України утворилося два уряди, які наполегливо переконували населення, що вони українські і робітничо-селянські. Між цими урядами швидко розгорнулася боротьба і словесна, і силова. Цьому сприяла Рада Народних Комісарів Росії, яка відшукала привід і 4 грудня пред'явила підписаний В. Леніним і Л. Троцьким Ультиматум українському національному уряду. В “Ультиматумі” ставилася низка вимог, які завідомо не могли бути виконані і носили

характер втручання у внутрішні справи України. Всеукраїнський з'їзд рад 5 грудня засудив його як вияв великодержавного шовінізму та доручив урядові відхилити ультиматум, що призвело до українсько-російської війни.

Вирішальні події розпочалися 25 грудня наказом В. Антонова-Овієнко про наступ. Протягом січня 1918 р. більшовицьке військо під командуванням полковника М. Муравйова зайняло майже все Лівобережжя і підійшло до Києва. На цей час повною мірою виявилися трагічні наслідки небажання Центральної Ради створювати власні збройні сили. Відчуваючи свою непотрібність, солдати розійшлися по домівках, тому захищати столицю фактично було нікому, крім загонів добровольців та нечисленних підрозділів "Вільного козацтва". Це призвело до того, що в боях за Київ 29 січня 1918 р. під станцією Крути більшовики замордували близько 300 студентів та учнів старших класів київських шкіл, які потрапили в полон. Щоб допомогти частинам радянських військ, що наступали на столицю, київські більшовики 16 січня підняли збройне повстання на заводі "Арсенал", на яке В. Ленін виділив 18,5 млн крб золотом. Повстання було жорстко придушене, але втримати Київ у своїх руках Центральної Раді не вдалося. Після захоплення міста більшовиками уряд УНР залишив столицю і виїхав до Житомира, а згодом на Волинь (Сарни).

Володимир Ленін

Проголошення незалежності давало можливість вдатися до міжнародного захисту держави. Реальним засобом реалізації цього завдання стало прийняття 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалу, який проголосив УНР "самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу". УНР ще встигає затвердити Конституцію, але діючою, на превеликий жаль, вона не стає (див. додаток 1). 22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила геральдичні символи УНР.

Державний герб і Великий державний герб Української Народної Республіки

З пропозиціями пошуку миру уряд Центральної Ради спочатку звернувся до країн Антанти. З ними велися переговори про визнання, позику, технічну допомогу тощо. Проте ніяких угод підписати не вдалося, оскільки Антанта вимагала продовжувати війну з німцями, відмовитися від нейтралітету та виступала проти автономії України, бо прагнула зміцнення Росії, як противаги Німеччині. Тому Центральна Рада змушена була йти на дипломатичні переговори з Німеччиною та її союзниками, які відчували гостру потребу в продовольчих товарах і були згодні хоча б на часткове примирення. На цій підставі між урядом Центральної Ради і Четверним союзом у Брест-Литовську 8 лютого було підписано *Берестейський мирний договір*, яким визнавалась незалежність УНР (табл. 2).

9 лютого війська М. Муравйова захопили Київ і влаштували в місті погром, знищивши понад 5 тис. “білогвардійців” і “націоналістів”. Рятуючи Україну від більшовицького терору, Центральна Рада попросила допомоги австро-німецьких військ. З березня 1918 р. РНК підписала мирний договір, згідно з яким Україна оголошувалася самостійною державою. Радянські війська залишили Київ. Це забезпечило громадський спокій у державі. Однак прихід в Україну австро-німецьких військ розколов українське суспільство. Центральну Раду почали звинувачувати у зраді, що значно послабило її позиції. У поєднанні з відсутністю ефективних органів влади на місцях це призвело до втрати нею контролю над ситуацією та змушувало австро-німецьке командування втручатись

Основні умови Берестейського мирного договору	
Україна постачала Німеччині (до кінця липня)	Німеччина і союзники надавали Україні
1 млн т хліба; 400 млн яєць; 50 тис. т живої ваги великої рогатої худоби	військову допомогу проти більшовиків; позику в сумі 1 млрд крб; озброювали 2 українські дивізії, що формувалися з військовополонених
Договір передбачав	
встановлення дипломатичних відносин; обмін полоненими; повернення інтернованих; створення у Східній Галичині автономної української області	

у внутрішні справи УНР, щоб забезпечити виконання умов Берестейського миру.

Німців та австрійців не влаштувала слабка українська влада. Тому вони підтримали рішення з'їзду хліборобів-землевласників про обрання П. Скоропадського гетьманом України та сприяли проведенню ним 29 квітня 1918 р. державного перевороту. Центральна Рада була розпущена, до влади прийшов талановитий царський генерал українського походження П. Скоропадський.

4. УНР часів Директорії

14 листопада 1918 р. представники Українського національного союзу створили Директорію, призначену для повалення гетьмана. До її складу увійшли: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андріївський. Найважливішою справою Директорії стало прийняття на скликаному нею Трудовому конгресі Універсалу про схвалення Акта злуки — об'єднання УНР і ЗУНР в єдину, соборну, велику Україну, що відбувся 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві (див. додаток 2). Західноукраїнська Народна Республіка народилася в дні боротьби Директорії проти Скоропадського внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії. 1 листопада 1918 р. Січові стрільці під проводом сотника Вітовського захопили владу у Львові, що дало змогу 13 листопада українським політичним партіям проголосити Західноукраїнсь-

**Члени Директорії УНР А. Макаренко,
Ф. Швець, С. Петлюра**

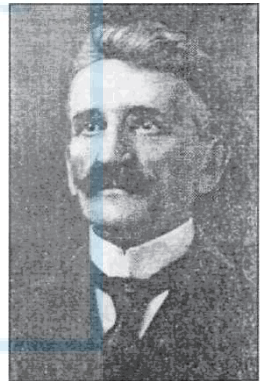
Західноукраїнської Народної Республіки змушений був переїхати спочатку зі Львова до Тернополя, а потім — до Станіслава.

Незважаючи на війну з Польщею, уряд ЗУНР зумів здійснити радикальні реформи: наприкінці листопада були проведені вибори до парламенту, на базі Січових стрільців створено стотисячну Українську Галицьку армію, до складу якої входив тисячний єврейський загін добровольців; ухвалено закони про ратифікацію Фастівської угоди від 1 грудня 1918 р. про об'єднання з УНР, державність української мови, аграрну реформу, рівноправ'я громадян усіх націй з гарантуванням національним меншинам місць у парламенті.

Складне становище обох нових національних держав спонукало їх до пошуку шляхів поєднання зусиль і допомоги один одному. Однак задекларована 22 січня 1919 р. "злука в одно державне тіло" фактично виявилася декларацією. На практиці, об'єднана держава була штучним утворенням і мала лише демонстративний, пропагандистський, а не державний характер, що зумовлювалося не лише агресією Польщі та Росії, а й різним баченням лідерами Директорії та ЗУНР майбутньої держави. У середині липня 1919 р. знекровлені війська УГА під тиском переважаючих польських сил, підтриманих Антантою, зму-

ку Народну Республіку (ЗУНР) та перетворити створену 18 жовтня 1918 р. українськими депутатами австрійського сейму Українську Національну Раду в парламент ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем.

Молода держава знала могутнього удару від польських військ. Новостворений уряд

Євген Петрушевич

шені були відступити до річки Збруч. Отже, ЗУНР припинила своє існування.

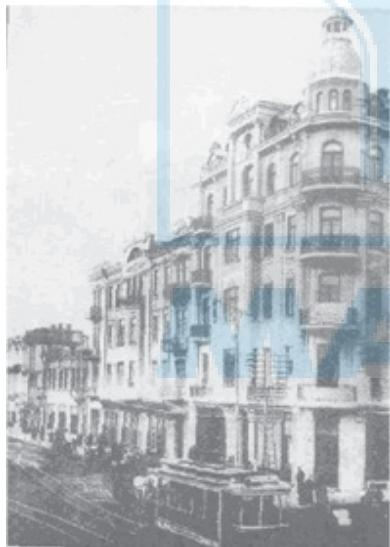
Із самого початку приходу до влади Директорії її становище було критичним. Не було єдності в політичних питаннях. Україна знаходилась у вогняному кільці фронтів:

- на заході стояли польські війська;
- на сході і півночі — радянські;
- на південному сході — денікінські;
- на півдні, в районі Одеси, Миколаєва, Херсона — французькі.

Використавши становище, в якому опинилася Директорія, більшовики у січні-лютому 1919 р. організували *другий похід на Україну*. Уряд Директорії, не маючи сил стримувати переважаючі сили, змушений був залишити Київ і переїхати спочатку до Вінниці, згодом до Проскурова, Рівного і Кам'янця-Подільського.

Врешті-решт у жовтні 1920 р. радянські війська витіснили армію УНР за Збруч. На цьому закінчилася визвольна боротьба української регулярної армії за незалежність держави.

Готель "Ермітаж" у Вінниці,
де в 1919 р. перебувала
Директорія УНР

Сучасний вигляд

Причини поразки Директорії та перемоги більшовиків:

- суперечливість внутрішньої політики;
- неясність з вибором моделі державного управління;
- протистояння політичних лідерів;
- відсутність традицій (досвіду) збереження власної держави;
- недостатній рівень національної свідомості;
- малочисельність фахівців для різних галузей управління (інтелігенція становила 2–3 % всього населення);
- зрусифікованість робітничого класу (серед промислових робітників українці становили лише 35 %);
- незадовільна підготовка збройних сил;
- відсутність міжнародної підтримки, політична ізоляція.

П'ятирічна (1917–1921 рр.) самовіддана боротьба українського народу за створення власної, ні від кого незалежної, держави не пропала марно. На політичній карті було стерто назву “Південно-Західний край Росії”, натомість з'явилася нова — Українська Народна Республіка зі столицею у місті Харкові. Більшовики і прибічники унітарної Росії не змогли проігнорувати прагнення українського народу до створення власної держави і спочатку навіть запозичили виниклу в процесі національної революції назву — УНР, але в січні 1919 р. замість цієї назви ввели нову — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Державне будівництво радянського типу здійснюється в Україні в міру захоплення її території частинами Червоної армії. За зразок брався досвід Росії, її конституція. Більше того, урядова декларація, прийнята Тимчасовим робітничо-селянським урядом 25 січня 1919 р., вказувала на необхідність об'єднання УСРР і РСФРР на засадах соціалістичної федерації.

Згідно з двостороннім договором, затвердженим

**Більшовицькі діячі після здобуття Києва в лютому 1919 р.
Другий зліва — В. Антонов-Овсієнко, поруч — отаман В. Боженко, член Революційно-військової ради Ю. Щаденко**

28 грудня 1920 р. російською стороною, а 2 березня 1921 р. — українською, були об'єднані наркомати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфу, а також Вищі ради народного господарства обох республік. Практично це означало відсторонення українського уряду від життєзабезпечуючих незалежність органів влади. Та цього виявилось замало. Упродовж 1921–1922 рр. ВУЦВК і Раднарком України поширили на територію республіки чинність багатьох законодавчих актів Росії. Проти такої практики, особливо проти згаданого договору, в Україні утворилася опозиція. На V Всеукраїнському з'їзді Рад опозиція виступила за відокремлення від РСФРР та недовір'я уряду, проте ці пропозиції було відкинуто. Ситуація склалася таким чином, що до підписання нового союзного договору в грудні 1922 р. Україна підійшла як колонія. Тим більше, що її правляча Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) мала лише права обласної організації Російської комуністичної партії (більшовиків). Внесені українською стороною поправки до союзного договору були проігноровані. Права республік, які його підписали, різко обмежувалися, лишалась тільки пропагандистська, декларативна сутність.

Проте сам факт існування та визнання України міжнародною спільнотою, чітко окреслені кордони, своя, нехай залежна адміністрація, столиця, герб, прапор, гімн, певна можливість культурно-національного розвитку створювали для українського народу перспективу виборення власної незалежної держави. На жаль, Україні не вдалося зібрати воєдино всі свої землі. Галичина, Західна Волинь, Карпатська Україна, Північна Буковина залишилися поза її межами.

5. Фастівський договір 1918 р. — крок до соборності України

Розбурхані революційними подіями 1917 р., деякі території колишньої Російської імперії проголосили свою державність. Проте очікуваного миру на стомленій війною землі України не було.

Для погодження своїх дій керівники обох республік УНР і ЗУНР домовилися про об'єднання в єдину державу. Однак через невизначеність революційної ситуації в Україні, через столітню пе-

ресторогу до асиміляторської політики Росії та недовіру до більшовиків чимало населення західноукраїнських земель вагалось. Не було повної одностайності й у середовищі української еміграції.

15 листопада Директорія переїздить до Білої Церкви і піднімає повстання проти гетьмана П. Скоропадського. В. Винниченко згодом писав: “Через кілька днів Директорія мала стільки сил, що змогла рушити з Білої Церкви, щоб зайняти Фастів, вузлову залізничну станцію між Києвом і Одесою”.

**Штаб Корпусу Січових стрільців
у Фастові**

Стратегічне значення фастівського залізничного вузла розуміли всі ворогуючі сторони. Директорія, прагнучи якнайшвидше рухатися до Києва і не маючи повної впевненості у своєму майбутньому, змушена була жити і творити державні справи “на колесах”.

Складність ситуації, в якій опинилася Директорія, була зумовлена і місцем її розташування у Фастові. Саме у Фастів і прибула повноважна делегація ЗУНР для підписання історичної угоди.

1 грудня 1918 р. представники Державного секретаріату (уряду) ЗУНР Л. Цегельський (секретар внутрішніх справ) і Д. Левицький (голова секретаріату і секретар фінансів) та вищі посадові особи УНР — В. Винниченко, П. Андріївський і С. Петлюра — уклали договір про об’єднання двох Українських держав такого змісту:

“1. Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитися з Українською Народною Республікою...

2. Українська народна республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитись у найкоротшій часі в одну державу із Західноукраїнською Народною Республікою...”

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада у Станіславі (нині Івано-Франківськ) — тогочасній столиці ЗУНР, проголосила підтвердження укладеного у Фастові договору і ратифікувала акт міждержавного об’єднання.

Уранці 16 січня 1919 р. галицька делегація на чолі з Левом Бачинським і Степаном Вітвицьким відбула зі Станіслава до Києва.

Серед 36 парламентарів були члени Української Національної Ради та уряду, відомі громадські діячі Вітовський, Цегельський, Стефаник, Перфецький та ін.

22 січня 1919 р. о 12 год на Софійському майдані у Києві відбувся урочистий Акт злуки. Державний секретар Цегельський зачитав і передав голові Директорії Винниченку грамоту-ухвалу Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. У відповідь представник Директорії Федір Швець виголосив Універсал про злуку: "...Віднині вєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Ужгородська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український нарід, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення незалежної української держави на добро і щастя робочого люду".

За Універсалом ЗУНР перейменовувалась у Західну область УНР (ЗоУНР). Золотого лева на прапорі ЗУНР було замінено єдиним державним гербом — тризубом. Втім, до скликання установчих зборів єдиної України УНР і ЗУНР продовжували утримувати власні уряди, армії та законодавчі органи.

Реалізуючи спільні домовленості, уряд УНР виділив для відбудови прикарпатської економіки 500 млн грн. Крім того, асигнував низку цільових проєктів. Так, для відродження товариства "Сільський господар" виділено 2 млн грн, для українського шкільництва і Національного музею у Львові — 1 млн. грн. Також виділялися кошти на відбудову галицьких залізниць, допомогу галичанам-біженцям, сім'ям загиблих стрільців. До Галицької армії направляли військові підрозділи, групу досвідчених командирів, боєприпаси, сотні кулеметів, десятки гармат і літаків. Лише в березні для знедоленого війною галицького населення надійшло із Наддніпрянщини 730 вагонів цукру, 213 — борошна, 223 — збіжжя, 127 вагонів інших продуктів. Повсюди — у Києві, Одесі, на Херсонщині створювалися громадські "фонди", "загони" і "корпуси" допомоги Галичині, які збирали речові, продуктові та медичні пожертви, мобілізували добровольців у Галицьку армію.

Однак через кілька місяців січневий акт фактично перестав бути чинним і наприкінці 1919 р. Є. Петрушевич його денонсував.

Директорія, яку Червона армія вибила з Києва, втратила на той час контроль над більшістю своєї території. Як зраду сприйняли галичани діалог Директорії з Варшавою, відтак і весняні договори С. Петлюри з Ю. Пілсудським.

Фастівська угода і ухвала 22 січня 1919 р. були демонстрацією споконвічного прагнення українців до єдності в міжнародно-правовому відношенні. **День 22 січня 1919 р. втілює віковічні прагнення українців жити однією сім'єю на своїй землі, у своїй суверенній державі, коли розділений кордонами народ воз'єднався у соборній Українській державі.**

І хоча тоді було проголошено величний акт історичної справедливості, остаточно ідею соборності вдалося реалізувати лише наприкінці ХХ ст., зі здобуттям державної незалежності України.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть головні прорахунки Української Центральної Ради влітку 1917 р.?
2. Які обставини спонукали Центральну Раду до прийняття IV Універсалу?
3. Що спільного і відмінного було в УНР періоду Директорії та ЗУНР?

Складіть таблицю "Універсали Центральної Ради"

Універсал	Дата	Суспільно-політичне становище у країні	Основні ідеї	Історичне значення
-----------	------	--	--------------	--------------------

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Великий Українець*: Матеріали з життя і діяльності М. Грушевського. — К., 1992.
2. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. — К., 1997.
3. *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. — К., 1993.
4. *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — Л., 1995.
5. *Олійник М., Ткачук І.* Історія України. — Хмельницький, 2003.
6. *Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2 т.* — К., 1996, 1997.
7. *Реєнт О.* Павло Скоропадський. — К., 2003.
8. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003.

Тема 9. Гетьманат Павла Скоропадського

1. Політично-правові основи становлення Української держави та її зовнішньополітичні пріоритети.
2. Розвиток науки та культури.
3. На перехресті політичних перспектив. Поширення ідей українського консерватизму.

1. Політично-правові основи становлення Української держави та її зовнішньополітичні пріоритети

Політична та правова система, міждержавні відносини гетьманської держави Скоропадського у вітчизняній та зарубіжній історичній науці є недостатньо дослідженими і виступають предметом гострих наукових дискусій, під час яких висловлюються діаметрально протилежні думки.

**Гетьман
Павло Скоропадський**

Логіка політичного процесу поставила на порядок денний питання — чи можна реалізувати в Україні будь-які несоціалістичні варіанти політичного устрою взагалі? У 1918 р. відповідати довелося флігель-ад'ютантові останнього російського імператора, герою Першої світової війни, генерал-лейтенанту П. Скоропадському.

Нащадок давнього гетьманського роду, аристократ, який зробив блискучу військову та придворну кар'єру в Російській імперії і героїчно воював за неї, волею долі опинився в епіцентрі боротьби за владу в Україні. Не вдаючись у міркування, чого тут було більше — випадковості, певного збігу обставин чи закономірності, зауважимо, що Павло Скоропадський мав мужність свідомо звалити на свої плечі величезний тягар управління країною, що перебувала у стані перманентної збройної боротьби та економічного хаосу. Успадкувавши від попередньої влади міжнародні зобов'язання, присутність австро-угорських і німецьких військ, катастрофічні деструктивні процеси в господарському житті, голова Української

держави мав діяти рішуче, щоб зупинити сповзання країни до економічного колапсу й не втратити тих елементів суверенітету, які вдалося зберегти у складних обставинах. Гетьману дорікали сучасники (ці звинувачення лунають і нині), що він обрав авторитарну форму правління, запровадив монархію замість республіки, знехтував демократичними надбаннями попередників. На ці та інші докори можна відповісти так: у тогочасному калейдоскопі політичних режимів та влад П. Скоропадський і його оточення обрали шлях, який видався їм єдино можливим для врятування України від повної анархії. У кожного владного режиму того часу були свої засоби для досягнення поставленої мети.

Отже, в результаті квітневого перевороту на політичній карті з'явилося нове утворення — Гетьманат “Українська держава”. Сутність перевороту полягала в заміні безмежної демократичної форми державного управління більш жорсткою, авторитарною, здатною зупинити дезорганізацію суспільства, стабілізувати його на основі приватної власності та права. П. Скоропадський уявляв собі політичну форму правління як гармонійне поєднання зусиль усіх класів суспільства: “Ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю”.

За короткий час правління державою гетьману вдалося: сформувати дієздатний Кабінет Міністрів; обговорити та прийняти

Українська гривня введена в обіг під час правління П. Скоропадського

близько 300 законопроектів; частково стабілізувати економічну сферу на основі приватної власності; зміцнити українську валюту, у грошовий обіг ввести гривню, яка була конвертованою в Болгарії, Данії, Німеччині, Швеції, Швейцарії, Румунії; розпочати розв'язання проблеми залізничного транспорту; для вирішення земельного питання створити Вищу земельну комісію, яку очолив гетьман; реорганізувати і зміцнити державний флот. Було розгорнуто військове будівництво, затверджено Головний і Генеральний штаби, створено офіцерський корпус, відкрито мережу військових навчальних закладів, академію Генерального штабу тощо.

Здавалося, перед Україною відкривається шлях до реальної консолідації суспільних сил, пошуку миру і спокою, здійснення ефективних реформ. Насправді, виявилось, що це ще одна з багатьох ілюзій, швидкоплинна пауза перед новою грозою.

Якщо в соціально-економічній галузі Українська держава виступала антиподом УНР, то в зовнішній політиці вона продовжила курс, започаткований урядом В. Голубовича. Здобутком Української держави було встановлення дипломатичних відносин з більш як 12 державами; вирішувалося питання Криму; 12 червня 1918 р. укладено мирний договір з Радянською Росією та відбулась демаркація російсько-українського кордону.

Загалом, розглядаючи відносини України з провідними державами Четверного союзу, слід визнати їх різну інтенсивність та спрямованість. Відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали свої відмінності, які визначалися різними інтересами Берліна та Відня в Україні, до того ж вони не були сталими і пройшли значний еволюційний шлях. На ступінь їх розвитку значно впливали внутрішні процеси як у Німеччині, так і в Австро-Угорщині. Слід наголосити, що Берлін досить коректно ставився до внутрішньо-українських проблем, Відень чекав від України продовольства, сировини, побоюючись при цьому за долю українських земель, що входили до складу імперії. Саме ці чинники впливали на хід та результати міждержавних стосунків України з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

2. Розвиток науки та культури

Гетьманський уряд доклав чимало зусиль для розвитку освіти, науки та культури. Зокрема, забезпечено підручниками заклади освіти, для поглибленого вивчення української мови відкрито курси і вчительські семінарії, а також понад 150 українських гімназій (табл. 3).

Таблиця 3

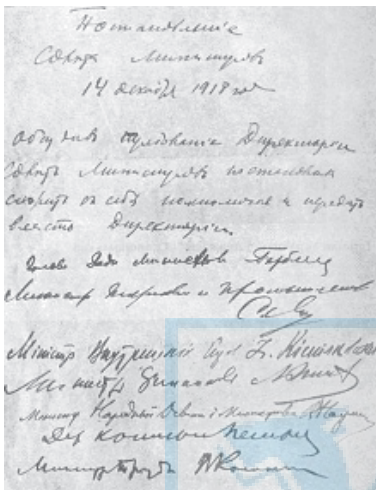
Досягнення у сфері культури та науки за правління П. Скоропадського (міністр народної освіти М. Василенко)	
В Україні	
відкрито	засновано
<ul style="list-style-type: none">Українську Академію Наук (Президент — професор В. Вернадський);2 державні університети (Київський і Кам'янець-Подільський);Національну бібліотеку (з книжковим фондом понад 1 млн примірників);Державний Український Архів;Український історичний музей	<ul style="list-style-type: none">Національну галерею мистецтв;Український театр опери та балетуУкраїнську державну капелу під керівництвом О. Кошиця;Державний симфонічний оркестр під керівництвом О. Горілого

6 серпня 1918 р. гетьман схвалив автокефалію Української православної церкви, яку очолив митрополит В. Липківський.

Попри всі досягнення гетьманського уряду бажана стабілізація не настала. Ситуацію дестабілізували дві основні сили — з одного боку, більшовики, які виступали за відновлення Рад, з іншого — національна демократія, головним чином соціалістичного спрямування, яка прагнула відродження УНР. П. Скоропадського звинувачували у “зраді” українських інтересів німцям і росіянам. Насправді ж гетьман в умовах німецького окупаційного режиму як міг обстоював національні інтереси України. Він залучив до свого уряду фахівців-росіян. Зауважимо, що роль австро-німецьких військ у цій ситуації можна порівняти з роллю американських військ у Західній Європі та Японії піс-

Микола Василенко

Постанова гетьманської Ради міністрів про передачу влади Директорії

фактично перетворюється в уряд відроджуваної Української Народної Республіки.

ля Другої світової війни — як гаранта стабільності та державотворення.

16 листопада, скориставшись революцією у Німеччині, проти влади гетьмана розпочалося збройне повстання, яке очолила створена Українським національним союзом Директорія. На початку грудня армія УНР контролювала майже всю територію України.

За таких умов 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікається влади, передає її як і державну скарбницю урядові і виїжджає за кордон. Наступного дня (15 грудня) Рада Міністрів Української держави відмовляється від влади на користь Директорії, яка

3. На перехресті політичних перспектив.

Поширення ідей українського консерватизму

Однією з найгостріших проблем, що поставала перед новим урядом після приходу до влади в результаті перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманських кід, була проблема кадрів. Проте деякі пости крім відданості українській справі та ґрунтовної європейської освіти потребували від претендентів ще й неабиякого таланту. Однією з таких посад був пост посла Української держави у Відні. Цю посаду обіймав відомий український історик і громадський діяч В'ячеслав Казимирович Липинський.

Ґрунтовні знання, підготовка і талант надавали можливість Липинському одразу, по приїз-

В'ячеслав Липинський

ді на місце роботи, приступити до виконання службових обов'язків.

Постійно стикаючись у своїй роботі з недосконалістю законодавчої бази зовнішньополітичної діяльності, посол активно намагався виправити подібне становище. Ним неодноразово вносилися практичні пропозиції до різних підрозділів Міністерства закордонних справ щодо розробки нормативних актів. Зокрема, він був одним з ініціаторів розробки і прийняття закону про обкладення митом іноземних кораблів, які користуються українськими портами. За його участю розроблялися законопроекти про штати українських консульств та посольства, про консульські тарифи. Визначалися місцевості, в яких планувалося розмістити дипломатичні представництва України.

Проте поряд із наданням великої уваги питанням законодавчої бази дипломатичної служби, проблем організації роботи посольства, головним напрямом діяльності В. Липинського в Австро-Угорщині було налагодження стосунків із цією державою. Від моменту Брест-Литовської угоди відносини з Габсбурзькою монархією склалися дуже непросто. Мирна угода була вимушеним кроком для обох сторін. Українські представники пішли на підписання цього документа тільки для того, щоб захистити країну від агресії з боку більшовицької Росії. Австро-угорські правлячі кола мали перед собою жакливу перспективу голоду та повного занепаду економіки. Тож Україна в їхніх планах відіграла роль поставальника продуктів харчування та сировини для забезпечення австрійської промисловості.

В. Липинський намагався усіма доступними йому методами протидіяти польським планам приєднання Холмщини. Йому доводилося багато уваги приділяти розв'язанню особистих проблем громадян України, що опинилися на території Австро-Угорщини. Серед них були висококваліфіковані фахівці, які працювали в Європі за контрактами, але через світову війну не змогли повернутися на батьківщину. Розглядаючи їх як важливий резерв розвитку української економіки, як носіїв передових технічних знань, В. Липинський всіляко допомагав їм повернутися в Україну. Прихильне ставлення зустрічали також громадяни інших держав, які висловлювали бажання працювати в Україні. Перевага в наданні такої можливості була на боці людей заможних, особливо підприємців. Проте він не просто сприяв позитивному вирішенню питання про

їхній в'їзд на територію Української держави, а й вів активний пошук потенційних інвесторів серед представників ділового світу Австрії.

24 липня 1918 р. ратифікаційними документами обмінялися Україна і Німеччина. Українську сторону представляв Посол у Відні В. Липинський, німецьку — Повірений у справах Німеччини в Австро-Угорщині принц Шольберг-Вернігероде. На документах, якими обмінялися дипломати, стояли підписи гетьмана П. Скоропадського та імператора Вільгельма II Гогенцоллерна.

Передбачаючи можливий розпад Габсбурзької монархії та утворення національних держав, В. Липинський всіляко пропагував ідеї української державності та самостійності серед керівників національних рухів. Ним було спеціально виділено кошти із фондів посольства для розміщення в національних друкованих органах статей, написаних людьми, які формально не мали відношення до українського посольства, висловлювали погляди, близькі до офіційних українських. Особливо великий внесок у цю справу було зроблено відомим українським діячем Австро-Угорщини І. Бочковським, який через чеські та словацькі газети популяризував українську ідею. Крім того, через особисті знайомства ним були здійснені кроки до налагодження контактів між українськими представниками та Т. Масариком.

Однак щире бажання В. Липинського бачити лад та спокій на сході Європи не збулося: 14 грудня 1918 р. в Україні було скинуто гетьманський режим, і юридично посада посла Української держави у Відні перестала існувати, хоча він ще протягом дев'яти місяців продовжував бути представником України від Директорії.

Саме за таких умов активізується діяльність політичних партій, які у своїх програмах декларують консервативні позиції. Так, консерватизм в Україні отримує реальне втілення – в політичних документах й закріплення – в політичній сфері суспільства. У країнах Західної Європи аналогічні партії з'явилися ще в середині XIX ст., тобто на 50–70 років раніше. Свого теоретичного обґрунтування ідейно-політична доктрина консерватизму в Україні набула лише на початку XX ст.

У 1900–1930 рр., політичні сили, що стояли на консервативних позиціях, умовно поділялися на три основних течії: помірковану, традиційну і радикальну. Помірковану течію, у свою чергу, формували дві гілки: національно-демократична та християнсько-

демократична. Національно-демократична гілка обстоювала в основному захист прав української мови, освіти, культури, домагалась автономії краю, а згодом і відродження соборної національної держави у формі конституційної монархії. Такі принципи в соціальному плані, поєднувалися з ліберальними засадами поділу влади й федеративного устрою — у правовому. До національно-демократичної гілки поміркованого консерватизму належить частина Національно-демократичної партії, Союз Визволення України (СВУ), Головна Визвольна Рада та Українська Національна Рада.

У свою чергу, Християнсько-суспільна партія, Українська християнська організація і Український католицький союз були менш політично заангажованими й опиралися на демократичні засади гармонійного розвитку держави, в душі християнської етики і моралі, підвищення ролі релігії в житті суспільства, утвердження національної ідеї в основі національної свідомості українців.

Традиційна течія українського консерватизму ґрунтувалася на засадах природної соціальної нерівності, виділення панівної керівної еліти, з одночасним домінуванням приватної власності та ієрархічного суспільства. Ця течія охоплює три гілки: клерикальну, космополітичну та найбільш впливову, монархічну. Монархічна гілка, представлялася Союзом хліборобів-власників, Українською демократично-хліборобською партією, Українською громадою, Українським союзом хліборобів-державників (згодом Український союз гетьманців-державників), а також Братством українських класократів-монархістів. Тут консервативна ідеологія реалізувалася в прагненні до затвердження усталених ідеалів монархізму, як форми держави, разом з класократією, як вищим типом державного режиму, що мав би спиратися на співпрацю усіх класів за керівної ролі національної еліти. Проголошувались принципи українського історичного легітимізму, переваги інтересів держави над інтересами суспільними тощо.

Величезне розмаїття виявів консерватизму зумовило появу різних доктрин. Незважаючи на це, консервативні доктрини В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського все ж мають багато спільних рис: визнання домінуючої ролі держави у житті суспільства, монархічна форма правління, елітаризм, національна ідея як основа буття нації, пошана до традицій, релігії, моралі тощо. Усі вони обґрунтовували власні консервативні концепції державотво-

рення, спираючись на історичні традиції, виокремлюючи головні чинники в побудові держави та ін. При цьому найбільш традиційною у плані дотримання усіх консервативних засад була доктрина В. Липинського. Політичним поглядам С. Томашівського притаманні помірковано-консервативні ідеї еволюційного розвитку, прийнятності республіканського ладу тощо. Радикалізм з його революційними методами боротьби, опертям на військову силу, характерний здебільшого для В. Кучабського.

Зрештою, саме симбіоз монархічної і радикальної гілок в українському консерватизмі призвів до встановлення гетьманського режиму, як втілення широкого кола радикальних, поміркованих і традиційних консервативних принципів.

Контрольні запитання і завдання

1. Вибрати правильну відповідь. 28 квітня 1918 р. у своєму зверненні до українського народу гетьман П. Скоропадський проголосив:
 - повне відновлення прав приватної власності;
 - відновлення поміщицьких земельних володінь;
 - повернення колишнім власникам націоналізованих Центральної Радою промислових підприємств і банків;
 - свободу торгівлі та підприємницької діяльності;
 - скасування державної монополії як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.
2. Чому уряд П. Скоропадського проводив саме такі заходи в економіці? До яких наслідків вони могли призвести?
3. На яких засадах ґрунтується традиційна течія українського консерватизму?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX століття: Навч. посіб. — К., 1996.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — К., 1993.
3. Історія України. Навч. посіб. / Під ред. В. А. Смолія. — К., 1997.
4. Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна // Матеріали міжнар. наук. конф. — Київ; Філадельфія, 1994.
5. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. — К., 1993.
6. Сенченко М. Український консерватизм: Світогляд. Ідеологія. Націоналізм. — К., 2006.

7. *Скоропадський П.* Спогади. — К., 1995.
8. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. — К., 1997.
9. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003.

МАУП

Модуль 3

Україна в радянський період

Тема 10. Утворення СРСР та зміни в суспільно-політичному, економічному житті України (20–30-ті роки)

1. Політика воєнного комунізму та її наслідки.
2. Неп у “командних висотах” народного господарства. Голод 1921–1923 рр. в Україні.
3. Перехід до планової економіки. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.

1. Політика воєнного комунізму та її наслідки

Після громадянської війни на території Російської імперії утворилося 13 держав. Незалежність здобули Польща, Фінляндія і три країни Балтії. Усі інші стали псевдодержавами і були регіональними відгалуженнями єдиної системи влади. Наприкінці 1922 р. з'явилася держава з безнаціональною назвою — Радянський Союз.

Після здійснених у 1919–1920 рр. безуспішних спроб ініціювати світову революцію уряд В. Леніна вирішив налагодити мирні відносини з навколишнім світом, беручи участь у Генуезькій конференції, Лозаннській міжнародній конференції, де вирішувалися територіальні питання, укладенні Рапальського договору. Найбільше СРСР зблизився з Німеччиною, проте в Європі не мав союзників, залишаючись без довгострокових кредитів.

Більшовики закріпилися в Україні на початку 1919 р. під час другого походу радянської Росії проти УНР. Головою Раднаркому (РНК) Ленін призначив Х. Раковського, який перевів уряд із Харкова до Києва. В Україні було встановлено більшовицьку диктатуру.

На думку історика Г. Єфименка, головним результатом національної політики більшовиків у 1918–1922 рр. стало входження України до складу нового державного утворення — СРСР*.

* Єфименко Г. Економічні аспекти національної політики Кремля щодо Радянської України // Укр. іст. журн. — № 1. — 2006. — С. 84.

Серед наукових досліджень цього періоду слід виокремити монографію відомого історика С. Кульчицького “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)”.

В Україні, як і в Росії, з приходом більшовиків до влади запроваджено *політику воєнного комунізму*. На той час у Росії гостро постала проблема нестачі продуктів харчування, що було першочерговим для виживання більшовицької влади. Тому Кремль у постанові “Про продовольчу політику” і наполягав на поширенні в Україні власного досвіду монополізації продовольчих ресурсів державою.

Політика воєнного комунізму включала: проведення повної націоналізації усіх підприємств; мілітаризацію праці, тобто все доросле населення зараховувалося до спеціальних трудових армій, які направлялися на відбудову заводів, фабрик; абсолютний централізм економічного і політичного життя — місцеве самоврядування не визнавалося, усі рішення приймалися виключно провладною верхівкою; введення продрозверстки; скасування товарно-грошових відносин і заборону приватної торгівлі; натуралізацію оплати праці та зрівняння в розподілі.

За кілька місяців 1919 р. більшовики встигли націоналізувати підприємства цукрової промисловості, великі шахти, металургійні та машинобудівні заводи, запровадили продрозверстку із селянських господарств.

Воєнний комунізм був спробою безпосереднього переходу до виробництва і розподілу на комуністичних засадах — без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин. Звичайно, ця спроба повністю провалилася, спричинивши цілковитий занепад промисловості та сільського господарства, підірвавши матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці. Від такої політики особливо постраждала Україна: її багаті природні та продовольчі ресурси почали нещадно експлуатуватися більшовиками. Як зазначалося у резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1921 р.), “господарський розпад ніде не досягав такого величезного розміру, як в Україні”.

Наслідками запровадження “воєнного комунізму” стали масові селянські антибільшовицькі повстання, що охопили значну територію України, та повний занепад селянських господарств. Найбільшою була Повстанська армія Нестора Махна. Ленін розумів,

що подальше проведення такої політики може призвести до селянської війни.

Х з'їздом РКП(б) 8 березня 1921 р. було схвалено “Проект постанови ЦК про зміну розкладки натуральним податком”. Прийняття цього проекту було викликано тим, що країна перебувала на межі економічної катастрофи, оскільки політика “воєнного комунізму” повністю заперечувала ринкові відносини.

Загальні збитки колишньої Російської імперії за 1918–1920 рр. становили 30 млрд золотих карбованців у цінах 1913 р. Збитки України, після шести років безперервних війн і революцій, становили понад 10 мільярдів. Унаслідок збройної боротьби, терору, епідемій і вимушеної еміграції вона втратила від 3 до 4 млн осіб. Економіка України була у надзвичайно скрутному становищі: промислове виробництво скоротилося приблизно в 9 разів; валовий збір зернових становив лише 25 % довоєнного; вартість карбованця порівняно з 1913 р. зменшилася у 13 тис. разів. Отже, незважаючи на формальну незалежність УСРР, її економіка від самого початку була інтегрована з російською, а в деяких сферах навіть виступала донором. Уряд радянської України очолювали діячі, яких годі було назвати “українськими комуністами” — це були діячі РКП(б) на території України.

2. Неп у “командних висотах” народного господарства. Голод 1921–1923 рр. в Україні

Щоб відновити економіку, насамперед потрібно було зацікавити безпосереднього працівника в результатах його праці. На думку С. Кульчицького, безглуздо вести мову про соціалістичне господарство того періоду, швидше за все можна говорити про державний капіталізм. Упродовж періоду запровадження *нової економічної політики* держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок. Короткий період непу визначався Леніним у 10 років “за нечувано сприятливих технічних умов”.

9 серпня 1921 р. В. Ленін підписав “Наказ Ради народних комісарів про впровадження у життя начал нової економічної політики”. Перехід до непу супроводжувався намаганням держави зберегти за собою так звані командні висоти в економіці: важку

промисловість, кредитно-фінансову систему, шляхи сполучення та зовнішню торгівлю.

Здавалося б, після запровадження непу з продрозкладкою в Україні було покінчено. Проте це не так. В останній декаді березня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. При цьому розкладка залишалася, щоб забезпечити насамперед безперебійне постачання “червоних столиць”. У січні 1921 р. з України в Російську Федерацію надійшло 142 тис. пудів хліба, в лютому — 247 тис. пудів, але Москва вимагала 40 залізничних ешелонів на місяць.

У 1921 р. після дезорганізації життя в голодуючому Поволжі (селяни покидали уражені посухою місця і прямували в інші регіони), 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. У липні 1921 р. було створено Допгол (Центральна комісія допомоги голодуючим) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. 2 серпня 1921 р. почав діяти “Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії”, пізніше перейменований у “Міжнародний комітет робітничої допомоги”. Тим часом становище у південних губерніях України дедалі погіршувалося. Насувалася страшна засуха. Восени виявилось, що у 21 повіті п’ятьох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни після жнив не зібрали й посіяного. За підрахунками В. Вериги, населення цих губерній становило понад 8 млн осіб, тобто 36 % усього населення Української республіки. Шляхи південної України вкривалися трупами померлих від голоду людей. Перший голод в радянській Україні за нової влади тривав з 1921 до 1923 р.

4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами”.

Оскільки центр забороняв поширювати інформацію про голод, то тільки на початку січня 1922 р. інформаційну блокаду було знято і голові Раднаркому УСРР Х. Раковському дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. Проте на вимогу центру республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн пудів зерна в експортні ресурси. Вивіз хліба призвів

до того, що голод на півдні України тривав до літа 1923 р. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом.

У зв'язку з голодом посилилися гоніння на церкву та її ієрархію. У столиці України Харкові, а також у більшості губерній широка кампанія реквізиції церковних скарбів розпочалася 20 березня 1922 р., а у квітні вона вже охопила всю Україну. І. Власовський з цього приводу писав: "Для українського народу це був грабунок його національного скарбу, свідка його багатовікової по-божності, національної культури".

У квітні 1921 р. було дозволено торгівлю у тих повітах і селах, які виконали розкладку. Дрібні та середні підприємства передавалися в оренду трудовим колективам або колишнім власникам. Важка промисловість залишалась монополією держави і могла корегувати ціни. Наслідком стала "криза збуту". У січні 1923 р. у статті "Про кооперацію" Ленін фактично здійснює ревізію ідей про комуністичні засади економіки СРСР.

Вдихнути життя в націоналізований сектор були здатні тільки ринкові відносини, які не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава змушена була починати неп з відновлення знищеного. X з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію "Про перегляд фінансової політики", в якій урядові доручалося провести необхідні реформи. Насамперед було вирішено розпочати з 1 січня 1922 р. деномінацію радзнаків з розрахунку 1 новий карбованець за 10 тис. старих, а також вилучити з обігу старі гроші. Друга деномінація радзнаків відбулася у січні 1923 р. Щодо України, то Кремль двічі не дозволив їй створення власної валюти в республіці.

Згідно зі статистичними даними 1925 р., запровадження непу мало певні позитивні результати, а саме: шкіряна промисловість України перевищила рівень 1913 р. майже на 100 %; текстильна — на 24; швейна — на 12 %. З'явилися трести (сукупність підприємств за галузево-територіальною ознакою, у травні 1922 р. в УСРР їх налічувалося два десятки республіканського масштабу), синдикати (організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій), товарні біржі (станом на 1 жовтня 1928 р. в СРСР налічувалося 114 товарних бірж, членами яких були 8514 торговельно-промислових підприємств і приватних осіб, асортимент біржових товарів становив понад 400 їх видів).

Проте марними виявилися сподівання багатьох на те, що непістотно звизить поле застосування найбільш крайньої форми насильства — червоного терору. У листі до Л. Каменева від 3 березня 1922 р. В. Ленін писав: “Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного”. Непмани поряд із заможними селянами-власниками стали одним із головних об’єктів державного терору.

3. Перехід до планової економіки. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.

У 1925 р. довоєнний рівень промислового виробництва було перевищено. Наприкінці 20-х років усіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85 % господарств.

Водночас ринок, на якому опинилися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним.

У 1925–1926 рр. сільськогосподарський податок у грошовій формі не сплачувала п’ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники. Заможні господарства переоподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво.

У 1925 р. державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В аграрно-селянській політиці розпочався поворот до гасел колективізації, а в галузі промисловості до гасла індустріалізації, проголошеного XIV

з’їздом ВКП(б). Попри всі запевнення про незмінність економічної політики, партійне керівництво на чолі зі Сталіним круто змінювало політичний курс, переходячи до методів прямого насильства. Починалася доба “великого перелому”.

П'ятирічка 1928/29 — 1932/33 рр. закінчилася голодомором, який набув жахливих розмірів у сільських районах України.

Насамперед лихо спіткало найродючіші регіони тодішнього СРСР. І це не було випадковістю. Адже саме на хлібові зосередилась уся увага суспільства, саме він набув особливої ваги та значення, тим самим породивши тут епіцентр біди.

Питання голодомору ґрунтовно розкривають дослідження таких учених, як В. Данилова, С. Кульчицького, Дж. Мейса, Ю. Шаповала, В. Васильєва, Р. Конквеста.

Голодомор 1932–1933 рр. став закономірним наслідком економічно необґрунтованої політики партійного і радянського керівництва СРСР, передусім Сталіна. Він визрівав поступово і мав конкретні соціально-економічні та політичні передумови.

Українське керівництво було достеменно обізнане зі становищем. Чубар, Скрипник, Хатаєвич, Затонський, Демченко, Терехов, Петровський бували в селах і бачили на власні очі, що там діялося. Знали про голод і представники московської верхівки, а саме: Молотов, Каганович, Мікоян, Постишев. Однак

В'ячеслав Молотов, Йосиф Сталін і Лазар Каганович. 1 травня 1932 р.

вони злочинно це замовчували. Мовчала і більшість партійно-державних місцевих органів влади, які були слухняними “гвинтиками” сталінської диктатури. Вони теж відповідальні за трагедію 1932–1933 рр., адже голодомор, власне, творився безпосередньо їхніми руками. Місцевій владі справедливо можна пред'явити і такі конкретні звинувачення, як безпринципність в обстоюванні життєвих інтересів населення, навмисне перекручування, замовчування, фальсифікацію справжнього стану справ. Зрозуміло, що в умовах сталінської диктатури вона не мала ні права, ні матеріальної бази, щоб хоч чимось допомогти голодному хліборобові. Однак місцева влада не мала права й відбуватися мовчанкою.

Замовчування правди або ж напівправа, з одного боку, посилювали голод через неможливість вчасно надати допомогу голо-

дуючим продуктами харчування, а з другого — створювало перешкоди для встановлення справжніх масштабів голодомору та кількості його жертв. Фальсифікація, брехня, всякого роду недомовки і перекручення не могли сприяти пробудженню голосу протесту світової громадськості.

Україна не отримала тоді і гуманітарної допомоги із Заходу, як під час голодомору 1921–1923 рр. У 1932–1933 рр. громадськість Заходу не могла збагнути, про який власне голод йдеться, коли з України вивозиться стільки зерна, закуповується промислове устаткування і техніка.

Як свідчать архівні джерела, страшний голод був викликаний не природними катаклізмами, не розбурханою стихією, хоча вона і завдала певних збитків.

Аналіз офіційних повідомлень місцевих партійних і державних органів свідчить, що поступово явища голодомору в українських селах наростали вже з весни 1932 р. Розширювалася географія районів, де лютувало страшне лихо. У першій половині 1933 р. голодомором було охоплено практично всю Україну, включаючи прикордонну смугу, хоча його масштаби і наслідки були тут дещо меншими.

Причинами голодомору були: *колективізація*, яка позбавила селян не лише землі, самостійного господарювання, а й засобів до життя, зробила їх цілком залежними від держави; *розкуркулення*, яке вилилося у справжню антиселянську війну; *хлібозаготівлі*, які фактично залишали селян без продуктів харчування. Уряд вимагав від хліборобів зерна більше, ніж вони його виробляли. А спрямування чи не всієї продукції громадського господарства в державний фонд за символічними цінами було найголовнішою причиною глибокої економічної кризи, яка охопила колгоспний лад у момент його зародження.

Серед чинників, що спричинили голодомор, слід також назвати: заборону на видачу селянам наявних зернових запасів зі складів у районах голоду; видачу хлібних пайків жителям міст (нічого подібного мешканці сіл не мали); катастрофічне винищення і загибель худоби; заборону на вільне пересування для сільського населення; відхилення московським урядом допомоги із Західної України.

Не менш важливою причиною голодомору був постійний страх перед відродженням української нації, яка виявила героїзм

та своє національне обличчя в роки визвольних змагань. 1930 р. став вершиною повстанських виступів селян, які висували не тільки економічні, а й політичні вимоги.

Початок 30-х років можна схарактеризувати не лише жахливим голодомором, економічним та національним занепадом, а й ідеологічним диктатом і терором. Московське керівництво добре розуміло, що саме селянин-господар може порушити підвалини влади, яка тримається на страхові, жорстокості, злиднях.

Сталін вважав голод ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як “куркульсько-націоналістичним елементом”. А прийняття ідеї “класового ворога” звільняло від будь-яких людських почуттів. Голодомор був планомірним знищенням українського селянства, засобом поставити його на коліна і позбавити будь-яких думок про приватну власність. Голод — прямий результат спроби перебудувати сільськогосподарське виробництво в дусі ідей зрівняльного соціалізму.

Більшовицькій владі вдалося здійснити свої плани і придушити усі протести українських селян, змусити їх не лише голодувати, а й працювати як рабів, вести напівжебрацький спосіб життя, поглумитися над вірою та їхніми духовними цінностями. Відбулося не лише фізичне знищення, а й духовне покріпачення цілих поколінь.

Аналіз архівних документів періоду 1932–1933 рр. ще раз засвідчує народну трагедію. В окремих селах мали місце факти людоїдства і трупоїдства. За холодними цифрами стоять знівечені людські життя, покріпачені душі. Так, наприклад, у селі Щедрова 32-річний бідняк І. Токарчук 7 липня 1933 р. зарізав та з’їв 4-річного сина. У селі Заставці С. А. їла м’ясо своєї померлої 60-річної матері. В селі Андріїв виявили сім’ю людоджерів з трьох осіб. Жebraки, що заходили до їхньої оселі, вже ніколи звідти не поверталися.

Скільки життів забрав катівський, підступно задуманий голодомор в Україні протягом 1932–1933 рр.? Сучасні вітчизняні, і за-

рубіжні дослідники одно-стайні: мільйони. Повні демографічні втрати в Україні включно із зумовленим голодомором зниженням народжуваності за 1932–1933 рр. сягнули 5 млн осіб.

Отже, голодомор 1932–1933 рр. — це не просто результат дії якихось ірраціональних сил, не просто наслідок економічних прорахунків, а справжня війна із селянами, з усім українським народом (див. додаток 3).

У своїй науковій праці А. Граціозі слушно зауважив: “Великий голод” ставав значною перешкодою для оновлення системи, яка не могла говорити правду про своє минуле й була знесена цією правдою. Знищена за допомогою людей, що хотіли реформувати її та зробити гуманнішою й уже почали робити це, зводячи рахунки з минулим. Аж тут виявилося, що такі рахунки неможливо ані звести, ані повністю сплатити”.

Отже, наприкінці 1932 р. та влітку 1933 р. Сталін та його поплічники здійснювали антиукраїнську політику, тобто заходи, спрямовані на подолання опору селян, метою яких було масове винищення та геноцид (тобто навмисне створення представникам спільноти таких умов життя, що мають на меті повне чи часткове фізичне знищення).

Наслідки голодомору 1932–1933 рр. дають право історикам віднести його до найтрагічніших подій в історії людства.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте соціально-економічне становище України на початку 20-х років.
2. Назвіть причини переходу Кремля до непу? Чи виступала українська економіка донором російської?
3. Чому боротьба з голодом в УСРР тривала аж до 1923 р.?
4. Назвіть причини голодомору 1932 — 1933 рр.
5. Чи можна вважати український голодомор геноцидом?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. — К., 1996.
2. *Голод 1932 — 1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів.* — К.: Політична л-ра України, 1990.
3. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Курс лекцій. — К.: Центр навч. літ-ри, 2005.
4. *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // *Укр. іст. журн.* — 2005. — № 3 (462).
5. *Зайцев Ю.* Історія України. — Л.: Світ, 1996.
6. *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
7. *Кульчицький С.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928). — К., 1995.
8. *Ленін В.* Повн. збір. тв. — Т. 43.
9. *Маймескулов А.* и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия 1918 — 1922. — Харьков, 1990.
10. *Маркова С.* Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: Моногр. — К., 2003.
11. *Сербин Р.* Голод 1921–1923 і Українська преса в Канаді. — Торонто — Київ, 1992.
12. *Шульга І.* Голод на Поділлі. — Вінниця, 1993.

МАУП

Тема 11. Західна Україна в 20–30-х роках ХХ ст.

1. Соціально-економічне й політичне становище Західної України в 20–30-х роках.
2. Національно-визвольний рух. Політичні партії, їх програми і діяльність.
3. Мюнхенська угода та її наслідки.

1. Соціально-економічне й політичне становище Західної України в 20–30-х роках

Західноукраїнські землі за період з 1919 до 1939 рр. були поділені між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. У кожній із цих держав українці становили національну меншину. Положення західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Найтяжчим воно було в Румунії (на Буковині у січні 1919 р. було введено військовий стан, що протримався до 1928 р., з українцями Бессарабії говорили переважно мовою гармат). У Чехословаччині Закарпаттю відводилась роль економічно занедбаної провінції (проте політика в галузі освіти, культури була найсприятливішою, до того ж карпатоукраїнці та селяни-русини отримали додаткові земельні наділи).

Наявність чисельної української етнічної групи в Польщі (більша частина західноукраїнських земель) не дозволила її властям постійно пригноблювати корінне населення. Ю. Пілсудський заявляв: "...нізащо не хотів би, щоб Польща мала велику територію з вороже настроєними національними меншинами". Відповідно до ст. 109 польської конституції 1921 р. та закону від 26 вересня 1922 р. українцям гарантувалося навчання в українських школах, право на національну символіку та право голосу на виборах до польського сейму, самоврядування надавалося Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствам (однак таке рішення позбавляло ці воєводства статусу міжнародної території).

Польська влада відмовилася від стратегії своїх попередників у національному питанні. Проте вона не відкинула ідеї штучного розчленування західноукраїнських земель, а навпаки, намагалася розколоти українців на релігійній основі. Для цього влада грала на розбіжностях між греко-католиками Галичини та переважно православним населенням Волині, домагаючись їхньої ізоляції

один від одного. Це започаткувало формування так званого сокальського кордону.

На цей період припадає спроба запровадити неоунію, утворивши “Римо-католицький Костел Східного обряду”, ревіндикації — спроби римо-католицького єпископату оволодіти церквами та церковними землями православних.

У Підкарпатській Русі навесні 1921 р. протистояння між греко-католиками та православними офіційно почали називати релігійними боями. Хоча після входження краю до складу Чехословацької республіки його жителям надавалася свобода віросповідання. Між греко-католиками і православними йшла гостра боротьба з питань догмату. Слід зауважити, що особливого економічного гноблення селяни зазнавали від уніатського духовенства. Проте чехам унія була потрібна, щоб контролювати міжконфесійні відносини.

Позитивним щодо поліпшення стосунків поляків з українцями було призначення у 1928 р. воєводою Волині Г. Юзефського (колишнього заступника міністра внутрішніх справ в уряді С. Петлюри, основним кредом якого була державна асиміляція українства). Прагнучи реалізувати програму польсько-українського порозуміння, він пішов на окремі поступки населенню в галузі культури, релігії, вирішення земельного питання (підтримував парцеляцію, завдяки чому українці Волині змогли частково отримати земельні наділи). Проте сокальський кордон, що відділяв Волинь від східно-галицьких провінцій наочно підтвердив двоїстий підхід Варшави до українського питання.

Опорою польської влади у 20-х роках були “осадники” — відставні вояки Війська Польського, які на Волині отримували колишні землі російських поміщиків. Польським колоністам передавалися кращі західноукраїнські землі.

Скрутне економічне становище ускладнювалося ще й національним чинником. Польська та Румунська політика спрямовувалася на асиміляцію українців: насильно викорінювали культурні, мовні традиції, проводилися арешти бунтівників, руйнувалися кооперативні рухи, “Просвіти”, закривалися школи. У 1924 р. на Буковині зі 168 українських народних шкіл не залишилося жодної.

Серед політичних заходів польського уряду особливе невдоволення українського селянства викликала програма колонізації. Наступ на національні права українців не припинявся. Розгорну-

лося масове переслідування вчителів. З 1924 р. розпочалася полонізація освіти, було закрито більш як 3,5 тис. українських шкіл та витіснено українську мову з державних установ (у Львівському університеті ліквідовано всі українські кафедри, а також румунізовано Чернівецький університет). Із 1930 р. посилювався наступ на українців Галичини. Про це свідчить проведена польськими властями акція “пацифікація” — умиротворення за допомогою знущань, арештів, ув’язнень, ліквідації сільського самоуправління, створення концтаборів, у тому числі Берези Картузької — з найсуворішим режимом утримання (тут знаходилося понад 2 тис. активістів українського руху — політичних противників польського режиму).

2. Національно-визвольний рух. Політичні партії, їх програми і діяльність

Національно-визвольний рух у Західній Україні трактується дослідниками неоднозначно, а іноді й суперечливо. Витоки падіння державності у Західній Україні і втрати її національної незалежності коренилися не лише у військовій перевазі Польщі та підтримці її державами Антанти, а й в нерішучості та непослідовності внутрішньої політики уряду Петрушевича — Голубовича.

Правий фланг політичних сил очолювала *Організація Українських Націоналістів* (ОУН), створена в січні 1929 р. Є. Коновальцем у Відні. В основі її ідеології був націоналізм, а за мету ОУН ставило безкомпромісну революційну боротьбу, відновлення втраченої незалежності Української соборної держави (тобто єдиної держави на всіх етнічних землях). ОУН, яка була заснована на жорсткій централізації, діяла підпільно. Важливим елементом її тактики у 30-х роках були терористичні акції проти польських сановників. Організація видавала власні газети, журнали (“Юнак”, “Сурма”, “Розбудова нації”).

Найгучнішою акцією ОУН у 1934 р. було вбивство польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького та противника оунівських методів українського педагога І. Бабія. У відповідь польська влада посилювала терор проти членів ОУН та всіх українців. У 1932 р. поляки стратили бойовиків ОУН В. Біласа та Д. Данилишина. Процес над учасниками теракту за вбивство Б. Перацького

завершився трьома виροками до страти, які потім замінили на довічне ув'язнення (С. Бандері, М. Лебедю, Я. Карпинцю). Через свій радикалізм ОУН підтримувала переважно молодь, яка захоплювалась героїзмом її членів.

Наймасовішою і найвпливовішою політичною силою було центристське *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), створене в 1925 р. шляхом об'єднання Трудової партії з численними центристськими організаціями. Об'єднання не стало новою політичною силою, не мало фіксованого членства і членських обов'язків, хоча в ньому існувала партійна дисципліна. Головою УНДО було обрано Д. Левицького. УНДО мало вирішальний вплив на кооперативні й культурні організації.

Лідери УНДО прагнули демократичним, парламентським шляхом відстоювати інтереси українців у польському сеймі (парламенті) і передбачали боротьбу за самостійну Україну легальними і мирними засобами. У 20-х роках УНДО прихильно ставилося до об'єднання з Радянською Україною, але після голодомору 1932–1933 рр. бажаючих потрапити до “комуністичного раю” майже не залишилося.

Посилення антиукраїнської політики польського уряду на початку 30-х років змусило УНДО перейти до політики “нормалізації” українсько-польських взаємин. Ця політика дала лише тимчасовий ефект, бо через екстремізм ОУН та польських шовіністів уряд у 1938 р. відновив антиукраїнські погроми. Це призвело до розколу УНДО та утворення *Фронту Національної Єдності* (ФНЄ) на чолі з Д. Палієвим. ФНЄ обстоював націоналізм, але виступав проти терору.

На Буковині в 1927 р. було створено *Українську національну партію* (УНП), яка характеризувалася регіональністю.

У 1926 р. в Галичині *Українська радикальна партія* (УРП) об'єдналася з волинськими есерами в *Українську соціалістично-радикальну партію* (УСРП). Найбільшою заслугою цих партій був розвиток мережі українських громадських організацій, найзначніші з яких товариства “Просвіта”, “Рідна школа”, організація “Союз українок”.

Степан Бандера

За впливи в культурно-освітніх товариствах краю УСРП постійно змагалися з УНДО. Упродовж 1929 р. члени УСРП були повністю усунуті з керівництва “Просвіти”, “Рідної школи” та інших організацій.

Активізація українського руху, спрямованого на захист українського шкільництва, викликала занепокоєння в польських правлячих колах. Саме тому 11 березня 1932 р. було прийнято законопроект про шкільну реформу, яка мала гарантувати початкову освіту дітям віком від 7 до 14 років.

Члени радикальної партії виступали за відокремлення церкви від держави. Вони обстоювали повну свободу релігійних переконань.

Після загарбання Східної Галичини поляками, в університетах мали право навчатися лише ті, хто присягнув на вірність Польщі. Боротьба за український університет у Львові стала справою честі західноукраїнської інтелігенції. У 1921–1925 рр. діяли Львівський таємний український університет (працювали три відділи — філософський, правничий, медичний та 54 кафедри, навчалося 1258 студентів), Львівська таємна українська висока політехнічна школа, Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Проіснувавши близько чотирьох років, “катакомбний” Львівський університет явив світові приклад самовідданої боротьби за національну ідентичність та нестримне прагнення знань.

Найбільшою, найбагатшою і найвпливовішою організацією західних українців була греко-католицька церква, яка мала цілу мережу молодіжних організацій, жіночих товариств і навіть власну політичну організацію — *Українську католицьку національну партію*. Своїми досягненнями церква завдячувала митрополиту А. Шептицькому, який енергійно засуджував як націонал-екстремістів, так і комуністів, постійно обстоюючи необхідність вищих цінностей, ширшого бачення ситуації.

Специфічною рисою громадсько-політичного життя Західної України було активне включення молоді у національну боротьбу. Радикалізм молоді привніс у національно-визвольний рух як позитивні

Андрій Шептицький

моменти, так і негативні. Їх основний організатор — *українська військова організація (УВО)* — функціонувала на засадах “інтегрального націоналізму”. Ідеологом УВО вважають Д. Донцова та його концептуальну працю “Націоналізм”. За мету УВО ставило досягнення соборності української держави за допомогою військової сили.

Лівий фланг партій очолювала *Комуністична партія Західної України (КПЗУ, до 1923 р. — Компартія Східної Галичини)*. Програма КПЗУ передбачала революційним шляхом повалити владу Польщі та возз’єднати Західну Україну з Радянською. Легальною організацією, створеною КПЗУ в 1926 р., було *Українське селянсько-робітничє соціалістичне об’єднання (Сельроб)*, заборонене польським урядом у 1932 р. КПЗУ перебувала під подвійним тиском: з одного боку, польської влади (комуністи становили більшість серед в’язнів тюрем і концтабору в Березі Картузькій), а з іншого — з боку сталінського режиму СРСР. Уже в 1928 р. за звинувачення у “національному ухилі” та підтримку О. Шумського були репресовані керівники партії Й. Крідик (Васильків) і Р. Кузьма (Турянський). У 1933 р. за “зв’язок з ОУН” репресували нових керівників КПЗУ М. Заячківського (Косаря), Г. Іваненка (Барабу) та ін. Усе це не давало можливості партії, яка налічувала 4,3 тис. членів, перетворитися на масову. До того ж у 1938 р., за вказівкою Сталіна, Комінтерн заборонив КПЗУ, звинувативши її членів в “українському буржуазному націоналізмі” та співробітництві з польською дещивною (спецслужбою).

Будучи лівим крилом робітничого руху, обтяжена більшовицькими стереотипами і КПСГ і КПЗУ абсолютизували насильство в класовій боротьбі, а національно-визвольний рух за об’єднання українських земель в єдиній державі пов’язували з догматичним постулатом доцільності й неминучості перемоги соціальної революції у краї за радянським стандартом.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національно-життя переміщається до Закарпатської України.

3. Мюнхенська угода та її наслідки

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм із більшовизмом, уряди Англії і Франції 29–30 вересня 1938 р. підписали Мюнхенську угоду, внаслідок

якої до нацистської Німеччини відійшла населена німцями частина Чехословаччини. Лідери Європейських держав — Гітлер, Додладе, Муссоліні, Чемберлен фактично розпочали новий поділ європейської карти.

Після Мюнхенської угоди загострилася політична криза в Чехословаччині. Лідери українофілів і русофілів домовилися між собою і звернулися до Праги з вимогою: надати автономії Підкарпатському краю (там мешкало близько мільйона українців). На просвітянському з'їзді вперше було виконано український гімн "Ще не вмерла України ні слава, ні воля". Оунівці і просвітяни висували рішучу вимогу повної автономії Карпатської України.

11 жовтня 1938 р. Прага погодилася на створення в Закарпатті автономного уряду на чолі з А. Бродієм. Ця історична подія була зафіксована Першим маніфестом Центральної Народної Ради в Ужгороді, де зазначалося: "...наш Український Народ став справжнім власником нашої Срібної землі, нашої Батьківщини — Підкарпаття" і стала знаковою не лише для певної частини українського населення, а й для всіх етнічних українців.

Невдовзі А. Бродій дискредитував себе надто відвертою угорфільською позицією і був усунутий від влади. 27 жовтня до влади прийшов кабінет з українофілів на чолі з відомим у Європі науковцем, доктором теології отцем Августином Волошиним. Новий статус краю визначався конституційним законом від 22 листопада 1938 р., за яким законодавча влада мала перебувати в руках обраного крайового сейму. Проте Угорщина домовляється з фашистськими державами, Німеччиною та Італією, про передачу їй південного Закарпаття з містами Ужгород, Мукачів і Берегове з прилеглими територіями (Віденський арбітраж від 2 листопада 1938 р.). Столицею Карпатської України призначили місто Хуст.

Українська сторона мала сама подбати про захист краю. У зв'язку з цим відбувся I з'їзд "Карпатської Січі", який започаткував створення Збройних сил на добровільній основі. 18 січня 1939 р. в Хусті було створено Українське національне об'єднання, яке здобуло 12 лютого 1939 р. блискучу перемогу на перших виборах до сейму Карпатської України (86,1 %). Однак Угорщина та Польща продовжували зазіхати на територію краю. Одночасно з окупацією Чехії та Моравії, Гітлер санкціонує Угорщині захоплення Закарпаття. На той час Німеччина вже отримала повну свободу дій у Центральній і Східній Європі.

14 березня А. Волошин виступає по радіо і проголошує незалежність Карпатської України (після проголошення Словаччиною своєї самостійності, та наступу угорських військ з метою загарбати всю територію Закарпатського краю). 15 березня 1939 р. у Хусті зібрався Сейм Карпатської України, який прийняв закон про незалежність країни, затвердив державну атрибутику й одногolosно обрав А. Волошину президентом Карпатсько-Української республіки. Проте врятувати нове державне утворення — “Карпатська Україна” — вже було неможливо. Протягом тижня нечисленні загони Карпатської Січі героїчно боронили свою батьківщину. Проти них діяла дев'ятимільйонна угорська армія. Світ стояв на порозі Другої світової війни.

Після окупації уряд Карпатської України змушений був емігрувати. Таким чином, закарпатські українці одні з перших у Європі збройно виступили проти фашистських загарбників. Доля А. Волошина склалася трагічно. У 1945 р. він був заарештований радянськими спецслужбами і загинув у її лабетах.

Ключовою умовою існування Карпатської України була німецька підтримка. В результаті, навіть незначна зміна напряму зовнішньополітичної діяльності Німеччини призвела до того, що карпатоукраїнська державність була зруйнована угорською окупацією.

Карпатська Україна проіснувала недовго (близько п'яти місяців у складі Чехословацької федерації і кілька днів як незалежна самостійна держава), але залишила значний слід у національно-визвольній боротьбі українців.

Далі події розвивалися на основі таємних домовленостей Гітлера і Сталіна. За секретними протоколами договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною було здійснено поділ Європи на сфери впливу. Гітлеру відходила вся Центральна Європа, а Сталіну — Західна Україна, Білорусь та країни Прибалтики. Протягом 1939–1941 рр. Україна воз'єдналася територіально, але цей процес був складним, болісним, тривалим.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим різняться становище західних українців, які мешкали на землях, що були поділені між Польщею, Румунією та Чехословацькою?

2. У чому полягала сутність національно-визвольного руху українців проти польського уряду?
3. Які завдання ставили перед собою українські політичні партії Галичини?
4. Схарактеризуйте сутність Мюнхенської угоди 1938 р. і до яких наслідків вона призвела.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Васюта І.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* — № 5. — 2001.
2. *Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної.* — К., 2004.
3. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
4. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX століття; Навч. посіб. — К., 1996.
5. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX ст. — К., 1993.
6. *Іванченко Р.* Історія без міфів. — К., 2006.
7. *Історія України / В. Верстюк, О. Горбань, О. Гуржій та ін.; Під ред. В. Смолія.* — К., 1997.
8. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) — К., 1999 р. (серія “Україна крізь віки”. — Т. 11.)
9. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
10. *Пікуляк М.* Теоретико-методологічні засади та практична діяльність УРП Західної України у сфері культури (20–30-ті рр. XX ст.) // *Матеріали V Буковинської Міжнар. іст.-краєзнавч. конф.* — Чернівці, 2005.

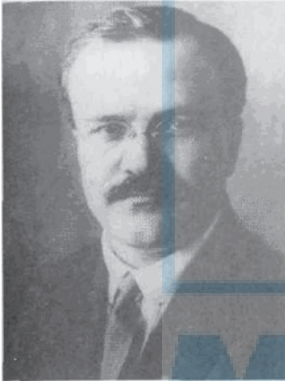
МАУП

Тема 12. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)

1. Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР.
2. Рух Опору в Україні (1941–1944 рр.).
3. Окупаційний режим та визволення України.

1. Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

Уже в 1938 р. світ передчував, що вирішальна битва у новій війні буде між двома тоталітарними режимами — третім рейхом і Радянським Союзом, і битва ця обов'язково буде смертельною для одного з режимів. Людське життя в цих надмірно заідеологізованих країнах не вартувало нічого. Проте сталося неймовірне, світ був вражений звісткою про підписання німецько-радянського договору про ненапад.

**В'ячеслав
Молотов**

Підписаний 23 серпня 1939 р. німецько-радянський договір, знаний як *пакт Ріббентропа–Молотова*, містив таємний протокол, згідно з яким Гітлер і Сталін домовилися про поділ сфер впливу у Східній Європі. За цим протоколом СРСР передавалися західноукраїнські землі. Радянський Союз отримав з боку Німеччини гарантії про ненапад та дістав змогу розширити територіальні межі майже до кордонів 1913 р. Підписання договору фактично розв'язало Гітлеру руки, і 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі.

Тим часом союзники Польщі Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині. 17 вересня 1939 р. радянські війська увійшли на землі Західної України та Західної Білорусії. Стратегічним містом став Львів. Він був метою як радянського, так і німецького командування. 22 вересня війська Червоної армії увійшли до Львова. У Брест-Литовську на честь успішного завершення операції відбувся парад радянських і німецьких військ. За тиждень війська Українського фронту під командуван-

ням С. Тимошенка зайняли всю територію, відведену СРСР пактом Ріббентропа-Молотова.

Польща як держава перестала існувати, а Радянський Союз докорінно змінив зовнішньополітичні пріоритети у своїй антифашистській політиці. 28 вересня того самого року між СРСР і Німеччиною укладено договір про дружбу і кордони. Впродовж тривалого часу (понад 50 років) цей договір для радянського народу був таємницею.

Верховна Рада СРСР 2 червня 1940 р. прийняла Закон про включення до складу УРСР Північної Буковини і Південної Бессарабії. *Волинь, Галичина, Буковина, Бессарабія* увійшли до УРСР. Таким чином **основна частина українських земель у 1939–1940 рр. була об'єднана в кордонах однієї держави**. Було реалізовано *Акт про злуку 22 січня 1919 р.* та споконвічну ідею українців про єдність і соборність. Західні українці отримали безкоштовну медичну допомогу, українські школи, запровадження української мови в державних установах, україномовну пресу тощо. Р. Іванченко пише: “Це була своєрідна українська культурна революція в Західній Україні, яку здійснила у блискавично короткий термін радянська командно-адміністративна система з її здатністю до показухи і фальші”.

Попри величезне значення цієї події в історії України, вона принесла насильницьку радянізацію західноукраїнських земель, яка швидко змінила суспільний настрій населення. Радянська влада, запроваджуючи нові порядки, лише з однієї Галичини депортувала близько 400 тис. українців. Ті, хто залишилися, підлягали колективізації й радянізації. На схід Радянського Союзу було депортовано сотні тисяч поляків. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру майже 10 % населення.

Отже, ставало зрозумілим, що комуністична влада не збирається міняти ні уклад соціалістичного господарювання, ні методи керівництва. Розпочинався етап протистояння із “совітами” західних українців, боротьбу очолила Організація українських націоналістів.

Йохім фон Ріббентроп

налістів (ОУН). Ідея створення Великої України, запропонована А. Розенбергом (яка мала стати бар'єром у війні між Росією та Німеччиною), спонукала у квітні 1941 р. ОУН до співпраці з нацистськими властями. Оунівцями було сформовано військові підрозділи “Нахтігаль”, “Роланд”, дивізію СС “Таличина”. Слід зауважити, що А. Мельник і С. Бандера марно сподівалися, що за допомогою німців вони зможуть визволити українські землі з-під влади СРСР.

18 грудня 1940 р. було завершено розробку директиви № 21 (“план Барбароса”), яка передбачала розгром Радянського Союзу в ході “блискавичної” війни (за чотири-шість тижнів). Особливе місце у цих планах відводилося Україні, що мала перетворитися на сировинний придаток третього рейху, або “німецьку Індію”. У своїй книзі “Майн Кампф” (“Моя боротьба”) Гітлер чітко визначив стратегічні напрямки руху третього рейху, віддаючи пріоритет Сходу, слов'яни як нижча раса мали виконувати роль дешевої робочої сили.

2. Рух Опору в Україні (1941–1944 рр.)

Однією з особливостей Другої світової війни став широкий антифашистський рух Опору, найефективнішою формою якого був партизанський рух. За офіційними даними, на території СРСР діяли 1 млн партизанів та бійців руху Опору, в Югославії — від 500 до 800 тис., Франції — 500 тис., Польщі — 130 тис., Греції — 122 тис., Албанії — 70 тис., Бельгії — 23 тис. Проте найжорстокіша боротьба розгорнулася на території України. Проти нацистів діяли формування українських націоналістів різних проводів та радянські партизани. У західному регіоні республіки переважна більшість населення підтримувала діяльність ОУН–УПА. І нині актуальною залишається проблема взаємин радянських партизанів і вояків ОУН–УПА, їхнє ставлення до населення західних областей України.

Через невідповідність партизанський рух на початку окупації був майже розгромлений. Ні партійно-державне керівництво, ні органи держбезпеки, ні військово командування не були готові до організованої боротьби. До того ж більшість професіоналів мінно-підривної справи були репресовані під час політичних

арештів у середині 30-х років. Перші партизанські загони в Україні розпочали свою діяльність у липні 1941 р. Станом на 1 жовтня 1941 р. в областях України було сформовано 738 загонів і 191 диверсійну групу. З червня 1942 р. у роботі підпілля і партизанських сил відбувся вирішальний перелом. 22 липня 1942 р. фашисти повністю захопили територію УРСР, встановивши на ній жорстокий окупаційний режим. З 1 серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення. Упродовж грудня 1942 р. — березня 1943 р. відбулося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. Наприкінці 1942 р. партизанський рух набуває масового характеру на всій тимчасово окупованій території України. В деяких районах Київської, Чернігівської, Сумської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей, контрольованих радянськими партизанами, утворювалися партизанські краї та зони, де почали відновлюватися органи радянської влади.

У радянському партизанському русі України діяло 46 партизанських з'єднань і близько 2 тис. загонів диверсійно-розвідувальних груп, в яких налічувалося майже 500 тис. осіб. Найактивнішими виявилися партизанські загони під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, Д. Медведєва, П. Вершигори, М. Наумова.

Слід зауважити, що дії партизанських загонів нерідко характеризувалися неузгодженістю і непрофесійністю, невмінням використати усі можливості для ведення збройної боротьби. Так, станом на 15 березня 1942 р. із 1376 загонів і груп інформація про бойові дії надійшла лише від 141. Часто застосовувалася примусова мобілізація у партизани під загрозою розстрілу. Не вистачало зброї та боєприпасів. Перед партизанами іноді ставилися такі завдання, які перевищували їхні реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат.

У 1943 р. радянські збройні формування несподівано зустріли сильне оперття з боку ОУН-УПА на теренах Волині — Полісся.

Ярослав Стецько
(один із керівників ОУН)

ЦК КП(б)У й УШПР (Український штаб партизанського руху) не вдалося ввести радянські оперативні групи на території Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей. Крім Ковпака у Галичину не пробилось жодного партизанського формування.

На початку 1944 р. найбільше партизанських сил було сконцентровано на території Рівненської, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей (18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. осіб).

В Україні діяли не лише радянські партизанські загони. Перед початком війни та на її першому етапі Організація українських націоналістів (ОУН) різних напрямів намагалася встановити контакт з представниками військового керівництва нацистської Німеччини, намагаючись таким чином відновити “незалежну і суверенну українську державу”. Після захоплення Львова німецькими військами похідна група ОУН С. Бандери за підтримки батальйону “Нахтігаль” збрала представників українського національного осередку міста і проголосила їх Національним зібранням, яке 30 червня 1941 р. прийняло Акт про відновлення держави. Однак розпочати роботу щодо її розбудови не вдалося. Німецьке керівництво на цей крок відреагувало вороже. На початку липня 1941 р. Українське державне правління було заборонене. С. Бандеру, Я. Стецька і понад 300 членів ОУН(Б) за наказом Гітлера заарештували і кинули до концтаборів, де частина з них загинула.

У жовтні 1941 р. інша група оунівців-мельниківців — виступила у Києві з ініціативою створення Української Національної Ради, сподіваючись, що вона стане представницьким органом усієї України. 5 жовтня відбулися установчі збори, на яких було створено Українську Національну Раду й обрано президію на чолі з професором М. Величковським. Невдовзі були утворені Київська, Чернігівська, Полтавська обласні ради Української Національної Ради. Реакція німців на це була негативною — понад 40 ініціаторів цієї акції розстріляли. Почалася ліквідація місцевих українських національних рад та їх органів.

Після невдалої спроби відновити Українську державу в червні-серпні 1941 р. провід ОУН(Б) прийняв рішення про перебудову своєї організації. Основну частину кадрів було переведено на нелегальний стан і нелегальні форми роботи, з умовою не вступати

у відкритий конфлікт з окупаційною владою. Однак під впливом подій на Східному фронті, успіху радянських військ, провід ОУН(Б) взяв курс на прискорення підготовки власних збройних формувань. З квітня 1943 р. вони беруть назву — Українська повстанська армія (УПА), на чолі якої став Р. Шухевич (псевдонім Чупринка). Дії УПА поширилися з Волині на Полісся та Галичину. У деяких місцевостях було ліквідовано німецьку адміністрацію і встановлено українську цивільну та військову владу. Прикладом є проголошення Колківської республіки на Волині.

На рубежі 1943–1944 рр. з наближенням лінії фронту до теренів Західної України відбулися істотні зміни акцентів у збройній боротьбі ОУН–УПА. Вона спрямовувалася, головним чином, проти радянського руху опору, а згодом ОУН–УПА розгорнула активну партизансько-підпільну війну в тилу радянських військ проти відновлених партійних і радянських органів. Не варто забувати про ще один фронт УПА — бойові дії проти поляків, які були спровоковані жорстокими зачистками Армії Крайової волинських земель та намаганням задекларувати ці землі власністю Польщі. За даними сучасних істориків близько 10 тис. жертв було з польської сторони та понад 30 тис. — з української.

Головним ворогом ОУН–УПА залишався Радянський Союз. Як вказує Р. Іванченко, у жовтні й листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 — проти радянських партизанів. У 1943 р. при УПА почали створювати загони з вірмен, грузинів, литовців, татар, щоб спільними зусиллями боротися проти СРСР.

Московський центр розумів, що рух ОУН–УПА впливав не лише на західні області України. Тому в 1943 р. після низки значних перемог на фронтах, розпочинається активна боротьба з оунівцями та їхніми прихильниками з числа місцевого населення.

Чи можливо в умовах сьогодення примирити солдатів ОУН–УПА і солдатів Червоної армії? Мабуть, ні. Ще не всі таємниці війни розкрито, ще не всі крапки розставлено. Західна Україна не хотіла інтегруватися до СРСР, а українська радянська республіка на той час вже пережила два голодомори, репресії, партійні чистки, переслідування віруючих і фактично втратила вже свій найкращий генофонд, на відродження якого потрібен був час.

3. Окупаційний режим та визволення України

Друга світова війна проходила в небачених до цього масштабів. Здійснюючи агресію, німецьке військово командування ставило за мету захоплення східних територій, часткове знищення їхнього населення і перетворення у рабів решти, що мало наблизити нацистів до світового панування. Вздовж усього Східного фронту, що простягнувся більш як на 3 тис. км, Німеччина та її союзники — Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія — зосередили 70 % своїх збройних сил, з яких було створено три групи армій. У наступі на Україну взяли участь 57 дивізій і 13 корпусів армій групи “Південь”. Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів.

Перші дні війни виявилися несприятливими для Червоної армії. Через чотири місяці після вторгнення німці окупували майже всю територію України. У липні 1942 р. радянські війська залишили Луганську область. На всій території України встановився режим окупації у вигляді горезвісного “нового порядку”, який вирізнявся винятковою жорстокістю. До того ж Гітлер, повністю нехтуючи національні прагнення українців, наказав розчленувати Україну на окремі адміністративні одиниці. 1 серпня 1941 р. на західноукраїнських землях було створено дистрикт “Таличина”, який адміністративно підпорядковувався Генеральному губернаторству Польщі. Дистрикт поділявся на округи та повіти на чолі з німецькою адміністрацією. 20 серпня 1941 р. декретом Гітлера було створено рейхскомісаріат “Україна”. Територія рейхскомісаріату, куди входили Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавщини і Запоріжжя, 28–29 серпня 1941 р. була передана цивільній німецькій окупаційній адміністрації.

На чолі території рейхскомісаріату, що охоплювала близько 340 тис. кв. км. з 17-мільйонним населенням, Гітлер поставив Еріха Коха, штаб-квартира якого знаходилася у м. Рівне. Ця територія поділялася на шість генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ і Крим, які, у свою чергу, поділялися на округи і райони. За згодою з Гітлером Буковина й частина Південно-Східної України, в тому числі й Одеса, були передані союзникові Німеччині — Румунії — під назвою Трансністрія. Вона була поділена на губернаторства і перебувала під

Територія України під час Другої світової війни

владою румунської адміністрації. Інші південно-східні території України, наближені до лінії фронту (Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська, Луганська області) знаходилися під управлінням військової німецької адміністрації, яка створювала оперативні тиліві райони з відповідними комендатурами. Ще на одній частині території України, на Закарпатті, що входило до складу Угорщини, було створено окрему адміністративну одиницю — “Підкарпатську територію” з центром в Ужгороді, на чолі якої стояв регент-комісар.

Гітлерівці мали намір зберегти цілковитий контроль над територією України. Про це свідчать структура і чисельність німецької цивільної адміністрації. Сюди прибула велика кількість чиновників із рейху. Українці обіймали лише дрібні адміністративні посади (сільський староста, мер невеликого міста, дрібний поліцай). Адміністративний поділ нового “життєвого простору” потрібний був німцям для перетворення краю на головного постачальника продовольства і джерело робочої сили. За період з 1943 до 1944 рр. до Німеччини було вивезено тисячі тонн зерна, м’яса, цукру, картоплі.

Німці використовували Україну також як джерело примусової праці для промисловості та сільського господарства. Так, з лютого 1942 р. до 1944 р. окупанти примусово вивезли з рейхскомісаріату на роботи до Німеччини близько 2 млн українців. Наприкінці війни з 2,8 млн оstarбайтерів 2,3 млн були вихідцями із України.

Природа нацистського режиму виявилася також у ставленні до населення України, особливо євреїв та війсьвополонених. Так, за кілька місяців окупації фашисти замордували близько 850 тис. євреїв, тільки у Бабиному Яру в Києві було знищено понад 100 тис. людей.

На тимчасово окупованій території було введено режим воєнної окупації, який супроводжувався насиллям, кривавим терором, пограбуванням країни, зруйнуванням пам'яток культури. Усе це призвело до страшних наслідків, згодом зафіксованих у матеріалах Нюрнберзького процесу над головними німецькими воєнними злочинцями. Так, тільки сукупні втрати військовослужбовців і цивільних громадян України оцінюються у 7–8 млн осіб. Народне господарство України за роки окупації зазнало збитків у 285 млрд крб. На руїни перетворилося 714 міст і селищ, 28 тис. сіл. Досі залишаються невирішеними питання повернення до України культурних цінностей, вивезених під час війни.

На жаль, у країні навіть під час війни не припинялися масові незаконні репресії. А деякі заходи держави мали навіть риси геноциду. Так, постановою ДКО СРСР від 12 травня та 2 червня 1944 р. з Криму було депортовано у Середню Азію понад 200 тис. кримських татар. У 1944–1945 рр. із Західної України було депортовано до Сибіру десятки тисяч громадян.

Визволення України від нацистських загарбників розпочалося після перемоги у Сталінградській битві наприкінці 1942 р. Вже 18 грудня 1942 р. окупантів було вибито з перших українських сіл Луганської області.

8 вересня було визволено Сталіно (нині Донецьк), через два тижні Харків. Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра. Ціна попередніх перемог обраховувалася мільйонами. Про форсування Дніпра В. Астаф'єв пише: “25 тис. входять у воду, а на тому березі виходить максимум 5 тис.”. 6 листопада 1943 р. радянські війська звільнили Київ, але ціною колосальних жертв — загинуло понад 200 тис. солдат і офіцерів.

24 грудня 1943 р. почався загальний наступ на Правобережній Україні. 27 липня 1944 р. було визволено Львів. Карпато-Ужгородською операцією закінчилося визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. У 1943–1944 рр. на українській території зосереджувалася майже половина частин діючої Червоної армії.

Битва за визволення України тривала довгих 22 місяці, складалася з низки значних військових операцій і завершилася 28 жовтня 1944 р. визволенням Закарпатської України.

Остаточна доля Закарпатської України вирішилася вже після війни. 29 червня 1945 р. було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною, згідно з яким Закарпатська Україна переходила до складу УРСР, що знаменувало собою завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

Понад 10 млн людських життів — такі жахливі втрати українського народу у цій війні. Відомий науковець сучасності П. Тронько зазначає: “Без жовтня 1944 р., без Перемоги у травні 1945 р. не стала б у наш час вільна, суверенна, незалежна Українська держава”.

Контрольні запитання і завдання

1. Яке історичне значення воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною?
2. Схарактеризуйте німецький окупаційний режим в Україні.
3. Що ви знаєте про антифашистський рух Опору?
4. Як відбувалося визволення України? Який внесок українського народу в перемогу над фашизмом?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Васюта І.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Укр. іст. журн. — № 5. — 2001.
2. *Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної.* — К., 2004.
3. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
4. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ — ХХ століття: Навч. посіб. — К., 1996.
5. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ ст. — К., 1993.

6. *Іванченко Р.* Історія без міфів. — К., 2006.
7. *Історія України* / В. Верстюк, О. Горбань, О. Гуржій та ін.; Під ред. В. Смолія. — К., 1997.
8. *Кентій А., Лоцицький В.* Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3.
9. *Коваль М.* Український народ у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 3.
10. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
11. *Тронько П.* Внесок народу України в перемогу над гітлерівськими загарбниками. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3.
12. *Чайковський А.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). — К., 1994.
13. *Юрій М.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2004.

Тема 13. Суспільно-політичне життя України в повоєнні роки та в роки відлиги (1945–1963 рр.)

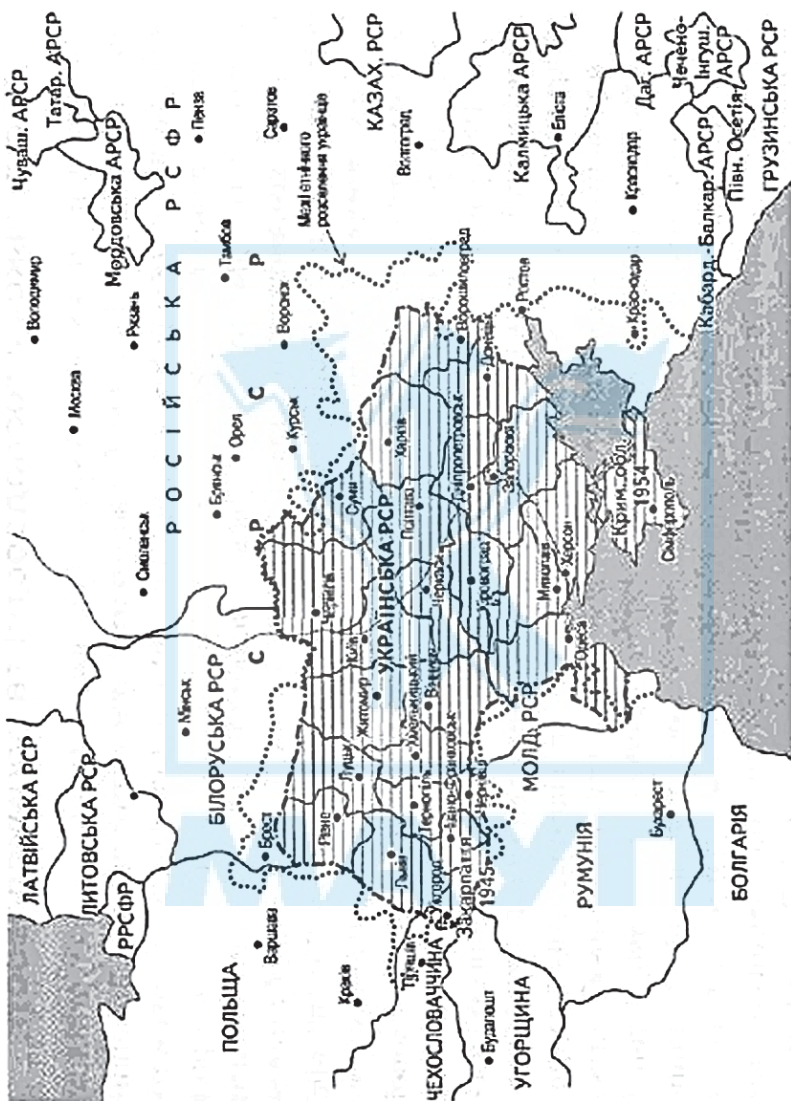
1. Суспільно-політичне життя УРСР після Другої світової війни. Голод 1946–1947 рр. в Україні.
2. Політичні зміни в УРСР у період “хрущовської відлиги”.
3. Міжнародне становище УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років.
4. Економічний розвиток УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років.

1. Суспільно-політичне життя УРСР після Другої світової війни. Голод 1946–1947 рр. в Україні

На територіях, визволених від фашистських загарбників, швидко розгорталось мирне будівництво. Однак фінансів не вистачало. Визволеним територіям, у тому числі й Україні, не виділялося в достатній кількості необхідного обладнання, транспорту. Незважаючи на труднощі, наприкінці війни відновили роботу 1/3 підприємств України, що працювали у довоєнний період. Вони давали чверть довоєнної продукції. Відбудовувалося сільське господарство. Протягом 1943–1945 рр. українські селяни виростили і здали державі понад 800 млн пудів хліба.

У повоєнний період на підприємствах було відновлено відповідний до мирних умов режим праці. На виробництво повернулося близько 2,2 млн демобілізованих радянських воїнів. На 1946–1950 рр. був прийнятий 4-й п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР. Обсяг капіталовкладень у народне господарство України становив 65,1 млрд крб. Ці кошти направлялися, головним чином, на відбудову і розвиток важкої індустрії, залізничного транспорту. У перші повоєнні роки гостро постала проблема нестачі кадрів. При загальному скороченні на третину чисельності населення республіки значно зменшилася кількість працездатних. Погіршився якісний склад робітників. Щоб виправити становище, широко проводилися трудові мобілізації робочої сили, головним чином із сільської місцевості.

Після перемоги у Великій Вітчизняній війні політичне керівництво СРСР на чолі зі Сталіним повернулося до сформульованого ще в передвоєнний період положення про завершення бу-

Українська РСР після Другої світової війни

дівництва соціалізму й початок переходу до комунізму. Американський план допомоги постраждалим у війні — “план Маршала” — було відкинуто і взято курс на “відродження”, тобто на відбудову. Водночас вдосконалювалася адміністративно-командна система.

Трагедією 40-х років, крім війни, став голод 1946–1947 рр., який охопив майже всі зернові області СРСР, включаючи й Україну. *Об’єктивними причинами голоду є не тільки наслідки Другої світової війни (розруха, нестача людських ресурсів), а й несприятливі погодні умови (зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною, а весняно-літні місяці в багатьох районах найзасушливими, дощів не було 60–70 днів підряд, а в південних областях України температура влітку досягала 50–61°). Головна суб’єктивна причина голоду — репресивна сталінська політика хлібозаготівель, яка проводилась під гаслом “Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм”. Проте ще на початку цієї кампанії було зрозуміло, що встановлених планів не вдасться виконати з різних причин:*

по-перше, негативний вплив війни на розвиток сільського господарства, відсутність агротехніки, низький рівень життя селян;

по-друге, в Україні у повоєнному 1946 р. весь тягар непосильної праці у колгоспах прийняли на себе жінки, які становили понад 80 % працюючих у сільському господарстві. У колгоспах України в 1947 р. працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років. Низька продуктивність праці, порівняно з довоєнною, і невисокі врожаї призвели до нестачі продовольства;

по-третє, низька оплата праці не стимулювала населення до роботи в колгоспах (трудодні майже не оплачувалися, присадибні ділянки надмірно оподатковувалися), більшість селян намагалися виїхати у промислові міста України.

Продовольча ситуація загострювалась ще й тим, що протягом перших повоєнних років Радянський Союз надавав велику продовольчу допомогу країнам Центрально-Східної Європи і робилося це переважно безкоштовно.

Слід зауважити, що голоду взагалі можна було не допустити, оскільки в держрезерві СРСР станом на 1 лютого 1947 р. знаходилося 10 млн т хліба, що на 1,9 млн т було більше, ніж на той час у 1946 р.

На Західній Україні ситуація була дещо кращою: посуха не завдала значної шкоди; а також було збережено індивідуальну фор-

му господарювання. Уряд боявся збройних виступів ОУН–УПА та місцевого населення. Так, у листівці УПА повідомлялося: “...Голодом сталінські душогуби здійснюють масове винищення українського народу...Тільки боротьбою примусите ворога рахуватися із собою...” Проте до радикальних форм опору вдавалося й населення Центральних та Східних областей України (збройні напади на уповноважених, які проводили хлібозаготівлі, крадіжки на зернових складах, відкрита непокора колгоспному активу, саботаж праці тощо). Значна кількість голодуючих знаходили допомогу в західних регіонах, які ще не були на 100 % охоплені колгоспами. І знову, як у 20-х, 30-х роках хвиля жебраків потяглася Україною. В 1946–1947 рр. мільйони людей загинули голодною смертю. Генофонд української нації за роки голодувань 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. та величезних втрат у роки Другої світової війни зазнав непоправних втрат, наслідки яких відчуваються й донині.

2. Політичні зміни в УРСР у період “хрущовської відлиги”

Історичне десятиліття — 1953–1964 рр. відоме як гучними досягненнями, так і гучними поразками. Воно отримало назву “хрущовська відлига”. Можна по-різному сприймати М. Хрущова, його проекти, ідеї, по-різному оцінювати накопичений у той період досвід суспільної модернізації. Проте при всіх “плюсах” і “мінусах” 50-ті — початок 60-х років ХХ ст. цікаві для сучасників уже тим, що саме тоді почали формуватися елементи нової політичної культури, культури реформаторства.

У 1955 р. М. Хрущов досяг перемоги в боротьбі за владу. Він примусив Г. Маленкова подати у відставку з посади Голови Ради міністрів (Хрущова не вважали реальним претендентом на найвищу посаду). Проте невдовзі Президію ЦК КПРС було завойовано хрущовським Секретаріатом. Після цього М. Хру-

Микита Хрущов

щов усунув від активної діяльності в уряді Л. Кагановича, примусив до прилюдної самокритики В. Молотова і домігся на липневому пленумі ЦК КПРС поповнення Президії своїми людьми. **Ключовим моментом діяльності М. Хрущова був і залишається XX з'їзд КПРС.** Курс на викриття “культу особи Сталіна”, ініційований М. Хрущовим, спричинив справжній розкол у правлячій верхівці, викликав занепокоєння політичного керівництва країни.

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС. На закритому засіданні М. Хрущов протягом чотирьох годин зачитував доповідь “Про культ особи та його наслідки”. В СРСР ця доповідь була вперше надрукована тільки у 1989 р. (у ній підтверджувався факт існування заповіту В. Леніна, на неспростовних фактах доводилася відповідальність Й. Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортацію цілих народів за стандартними обвинуваченнями у співробітництві з ворогом, масові репресії 1937–1938 рр. і повоєнних років та ін.). Проте виявилось, що в багатьох партійних організаціях, у тому числі й українських, критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу.

Варто зауважити, що доповідь швидше маскувала, ніж показувала реальну картину недалекого минулого. Хрущов засуджував лише зовнішні вияви тоталітаризму і найбільш вражаючі випадки зловживання владою. Він добре розумів, що народ потребував мотивованої відповіді, як таке могло трапитися, чому масові репресії стали можливими. Ситуацію представили так нібито партія сама найбільше постраждала від репресій. У доповіді згадувалися 23 партійно-радянських діячі, які загинули. Проте жодним словом не згадали про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Вчасно потурбувався М. Хрущов і про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його особисту причетність до розгортання репресій, особливо після приїзду в Україну на початку 1938 р.

Щоб адекватно оцінити феномен Сталіна і сталінізм, потрібна була інша логіка мислення, інший ментальний вимір, просто недоступний людям тієї системи. Новий політичний курс здійснювали керівники, які вийшли зі старої системи. Тому й не йшлося про докорінну реорганізацію старого режиму, а тільки про заміну окремих елементів старої концепції розвитку.

Поступово розпочалося звільнення радянського суспільства від деяких найбільш одіозних, реакційних рис, що гальмували його розвиток. У 1954 р. з'явилася повість популярного письменника І. Еренбурга “Відлига”. Вона дала назву цілому історичному періоду, що розпочався після смерті Й. Сталіна.

У 1953–1955 рр. було проведено комплексні перевірки органів МВС — МДБ, які відкрили чимало фактів порушення законності. Як твердить В. Земськов, за період з 1 квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. кількість політв'язнів скоротилась у 40,7 рази.

Процес перегляду справ ув'язнених мав назву реабілітації. Після низки страйків у концтаборах Воркути, Норильська, Магадана та “Відкритого листа українських політичних в'язнів до Організації Об'єднаних Націй” власті змушені були послабити тюремнотабірний режим. Держава амністувала після десятилітнього ув'язнення засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. За це було засуджено багато оунівців, і вони почали повертатися в Україну.

Навесні 1954 р. Міністерство державної безпеки було реорганізовано в Комітет державної безпеки. На чолі ҚДБ УРСР став В. Нікітченко. До листопада 1959 р. ҚДБ і прокуратура УРСР переглянули 4263 тис. справ. Було знято з обліку (фактично реабілітовано) 2684 тис. осіб, тобто 58 %. Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України.

На початку 60-х років М. Хрущов заявив, що в країні немає політичних в'язнів. Проте в цей час розгорнувся дисидентський рух і з'явилися нові в'язні.

Десталінізація вже почала загрожувати підвалинам тоталітарного ладу. Політико-репресивна машина, хоча й з меншими обертами, все одно продовжувала функціонувати за старими законами сталінської епохи. Кількість слідчих та судових справ у контрреволюційних злочинах у всесоюзному масштабі становила в 1953 р. — 4267; 1954 р. — 732; 1955 р. — 395; 1956 р. — 307. В Україні у цей період відбулося 14 відкритих судових процесів у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях, унаслідок яких 24 особи були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу. Рецидиви терору давалися взнаки протягом

усього “хрущовського десятиліття”, простежувалися як у внутрішній, так і зовнішній політиці радянської держави.

“Відлига” була викликана не лише особистим бажанням М. Хрущова чи збігом обставин. Змін вимагало життя. Західний світ вступив в еру тотальної модернізації. “Змагання двох систем” передбачало збільшення темпів розвитку, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого рівня.

3. Міжнародне становище УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років

У міжнародних відносинах повоєнний період характеризувався шаленою гонкою озброєнь, яку проводили обидві наддержави — США та СРСР. Розпочалося могутнє протистояння НАТО й Організації Варшавського договору. Особливого резонансу в українському суспільстві набули події 1956 р. в Угорщині. Гостро негативною виявилася реакція на жорстоке придушення будапештського повстання у Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців.

Безпосереднім наслідком карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. У жовтні 1963 р. договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою підписали представники УРСР. Наприкінці листопада його ратифікувала Верховна Рада УРСР. МЗС УРСР виконувало обмежені представницькі функції, пов'язані переважно з членством в ООН (найбільш активно була участь у постійній комісії з питань освіти, науки і культури ЮНЕСКО). Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися в основному з країнами радянського блоку і координувалися по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). У країни Східної і Центральної Європи спрямовувалося близько 80 % українського експорту.

Пересування населення у межах країн радянського блоку підлягало суворим обмеженням. У 1956 р. вперше були здійснені прикордонні обміни делегаціями між Люблінським воєводством (Польща) і Львівською та Волинською областями.

Міжнародні зв'язки України з другої половини 50-х років істотно активізувалися. Однак МЗС УРСР не мало права на

безпосередні політичні зносини з іноземними державами. Україні, як члену ООН, дозволялася лише участь у діяльності спеціалізованих органів світової співдружності — ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП та ін. Господарські зв'язки із зарубіжним світом теж здійснювалися виключно через загальносоюзні органи. Це були зв'язки в основному з країнами РЕВ. Тільки після встановлення економічних відносин СРСР з цими країнами, Україна могла брати в них активну участь.

4. Економічний розвиток УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років

УРСР почала отримувати політичні дивіденди як найбільша національна республіка. Хоча республіка з такою концентрацією ресурсів була політично небезпечною, але М. Хрущов вважав УРСР “своєю”.

З перемогою Хрущова позиції української політичної еліти в керівних союзних органах все більш стабілізувалися. Вона отримала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Влітку 1963 р. М. Хрущов довірив М. Підгорному посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України став П. Шелест. Зобов'язані Хрущову своєю політичною кар'єрою, ці люди незабаром приєдналися до змови, що готувалася висуван-

Микола Підгорний

цем М. Хрущова — Л. Брежнєвим. У 1961 р. секретаря ЦК Компартії України В. Щербинського було призначено Головою Ради Міністрів України та обрано кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. Українська номенклатура отримала більшу свободу дій, проте це не загрожувало диктатурі компартійно-радянської олігархії, так якби це трапилося в 20-х роках ХХ ст. під час українізації суспільно-політичного і культурного життя. Національні почуття не оволодівали представниками номенклатури, які були справжніми інтернаціоналістами, їх цікавила лише влада та пов'язані з нею привілеї.

Природним критерієм таких інтернаціоналістів мали стати “ділові якості”, а стали “політичні ознаки”.

Протекція українській політичній еліті та вихідцям з України в Москві не принесла Хрущову очікуваних сподівань. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли значну роль в його усуненні від влади.

Зміст майбутніх реформ, методи їх запровадження у життя, прогнозування можливих результатів найчастіше безпосередньо залежать від вихідної ситуації — в економіці, політиці, суспільних відносинах. 1953 р. відкрив шлях реформам, які були неможливі за життя Сталіна. Проте негативна оцінка минулого досвіду найчастіше давалася з позиції окремих “недоліків,” “помилочок.”

Розв’язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської влади:

по-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику;

по-друге, змістилися акценти в розвитку оборонного потенціалу. Скорочення чисельного складу армії (на початку 60-х років офіцерський корпус зменшився на 200 тис. осіб) дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов’язану з нею космічну програму;

по-третє, щоб не починати створення нових галузей “з нуля”, було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном.

Запуском першого супутника у 1957 р. Радянський Союз показав, що він раніше від США завершив роботи зі створення міжконтинентальних ракет, здатних перенести ядерну зброю в будь-яку точку земної кулі.

Радянська воєнна промисловість розвивалася переважно в глибинних регіонах Росії. Лише окремі підприємства розміщувалися безпосередньо в Україні. Зокрема, в Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший у світі ракетобудівний комп-

Володимир
Щербицький

лекс на якому працювали десятки тисяч науковців, інженерів, робітників.

Імпорт сучасного устаткування і технологій дав можливість Радянському Союзу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях промисловості. У квітні 1961 р. саме радянська ракета доставила на орбіту першого космонавта.

Найрезонанснішою економічною реформою М. Хрущова була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від “прив’язки” майже кожного більш-менш великого підприємства до Москви, де зосереджувалися галузеві центри управління — міністерства.

У лютому 1957 р. пленум ЦК КПРС визнав за необхідне ліквідувати більшість галузевих міністерств та організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Незабаром Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, у тому числі в Україні — 11. У відання українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн осіб населення), Харківський (3 області, 5,6 млн осіб) і Львівський (4 області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що й була вдячна ініціатору реформ. Різко підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розташовувалися ради народного господарства. У травні 1960 р. Президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього перебували дві області — Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Побудова управління промисловістю по горизонталі зовсім не змінювала господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало. Відмінність полягала лише в тому, що тепер чиновники розпорозилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

М. Хрущов визнав доцільність такої реформи як політик, але не врахував систему економічних чинників і показників.

Консерватори виступили проти реформи не тому, що вона не обіцяла реальних результатів, а тому, що відчули загрозу втрати економічної влади. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Проте непослідовність у діях М. Хрущова призвела до того, що в 1963 р. була утворена Вища рада народного господарства СРСР, покликана керувати усіма органами управління народним господарством — Раднаргоспом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР, комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Система управління стала ще більш розгалуженою і бюрократизованою, ніж була до реформи.

На тлі нескінченних організаційних змін результати розвитку української промисловості виглядали в добу М. Хрущова цілком пристойно. Україна вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва.

Темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

Кожна галузь промисловості за десятиліття збагатилася новими потужностями.

Інтенсивно споруджувалися шахти в Донбасі, освоювалися нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Увійшли в експлуатацію потужні газові родовища. Швидко розгорнулася мережа магістральних газопроводів. Прискорено розбудовувався Криворізький залізрудний басейн. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничо-збагачувальний комбінат.

За рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення Україна випереджала економічно розвинені країни світу.

Нарощувати виробництво продовольства можна було двома принципово різними способами: інтенсифікацією виробництва або розширенням посівних площ. М. Хрущов покладав особливі надії на освоєння цілинних і перелогових земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю і Південного Уралу. Найбільший урожай на цілині було зібрано у 1956 р. Тоді освоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

В Україні друга спроба призвичаїти селян до кукурудзи (першу спробу зробив Х. Раковський в 1922–1923 рр.) увінчалася помірним

успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн га кращих земель для “цариці полів”. “Кукурудзяна епопея” з усією переконливістю засвідчила, що аграрна політика компартійно-радянського керівництва залишалася суто волюнтаристською.

В аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснували ідеологічна і прагматична тенденції. Виступаючи в 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України, М. Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася за 1954–1964 рр. на 9 %, свиней — на 20, овець і кіз — на 53 %. Внаслідок цього обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли.

У середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища. На Україну були покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона виконати повністю не змогла.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, але відзначалася величезними мобілізаційними властивостями. Для тих, хто нею керував, не існувало жодних труднощів у перерозподілі капіталовкладень на галузі, які вважалися пріоритетними.

Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів Комуністичної партії змінила своє ставлення до інакомислення як до суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Й. Сталін, розглядала різні вияви опозиції як смертельну загрозу панівному режиму.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте становище України в повоєнні роки.
2. Порівняйте причини та наслідки голодомору 1932 — 1933 рр. та голоду 1946 — 1947 рр. Висновки занотуйте.
3. Як в Україні здійснювалась “хрущовська відлига”?
4. Складіть порівняльну таблицю позитивних та негативних наслідків правління М. Хрущова для України.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Алексеев Ю.* Історія України. — К., 2004.
2. *Баран А.* Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки // *Сучасність.* — 1997. — № 7–8.
3. *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. — Київ; Нью-Йорк, 2000.
4. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Курс лекцій. — К., 2005.
5. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ — ХХ століття: Навч. посіб. — К., 1996.
6. *Історія України / В. Верстюк, О. Горбань, О. Гуржій та ін.; Під ред. В. Смолія.* — К., 1997.
7. *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1990. — № 4.
8. *Кульчицький С.* Новітня історія України // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 10.
9. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
10. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін.; Відп. ред. В. Смолій.* — К., 2002.
11. *Тронько П.* Внесок народу України в перемогу над гітлерівськими загарбниками // *Укр. іст. журн.* — 2005. — № 3.
12. *Шаповал Ю.* Хрущов і Україна. — К., 1990.
13. *Юрій М.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2004.

Тема 14. Суспільно-політичне життя України в період брежнєвського застою (1963–1982 рр.) та горбачовської перебудови (1985–1990 рр.)

1. Спроби запровадження економічних реформ у другій половині 60-х — першій половині 80-х років та їх невдача.
2. Зміни в демографічному та соціальному складі населення України в 60–80-х роках.
3. Особливості національно-демократичного руху в Україні у 60–80-х роках.
4. Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х років.

1. Спроби запровадження економічних реформ у другій половині 60-х — першій половині 80-х років та їх невдача

До середини 60-х років радянська соціально-економічна і політична система практично вичерпала можливості свого розвитку. З приходом до влади Л. Брежнєва було скасовано реформи М. Хрущова у галузі управління промисловістю. Темпи економічного зростання неухильно знижувалися, економічні показники падали. Для виправлення цього становища партійно-державне керівництво країни робить спробу провести зміни в економіці. 27–29 вересня 1965 р. на пленумі ЦК КПРС було схвалено постанову про поліпшення управління промисловістю. Ініціатором цієї реформи був Голова Ради Міністрів СРСР М. Косигін.

Передбачався перехід від жорсткої централізації в управлінні промисловістю і транспортом до запровадження госпрозрахунку; запровадження економічно обґрунтованих цін на продукцію; ширше використання матеріальних стимулів. Однак часткове реформування вже не могло виправити ситуацію, перебудови вимагало все народне господарство СРСР. На такі зміни керівництво держави не могло піти, оскільки це підірвало б сутність існуючого режиму.

У 1966 р. відновлено управління народним господарством через систему галузевих міністерств. На цей період припадає відкриття величезних нафтових і газових родовищ Західного Сибіру. Керівництво СРСР почало інтенсивно експлуатувати відкриті ре-

сурси для розв'язання народногосподарських проблем (за різними даними СРСР отримав за період світової енергетичної кризи 70-х років понад 150 млрд доларів).

1965 р. став роком спроб реформувати сільське господарство. Вводився новий порядок заготівель продукції, при якому зменшувався план заготівель, підвищувались закупівельні ціни, надпланова здача преміювалася 50-відсотковою надбавкою. Однак зростання цін у 1966–1967 рр. на промислову продукцію зводять ефект цих заходів нанівець.

У середині 70-х років село отримувало 50 млрд крб державних дотацій. При цьому площі оброблених земель були найбільшими у світі.

2. Зміни в демографічному та соціальному складі населення України в 60–80-х роках

За даними перепису 1959 р. населення України становило 41,9 млн осіб. З 1959 до 1989 р. чисельність населення України зросла на 23,5 %. За цим показником УРСР посідала одне з останніх місць в Радянському Союзі. Це були наслідки голодоморів, масових репресій, депортацій і величезних втрат у Другій світовій війні.

Стрімкими темпами відбувалося старіння населення. Якщо в 1960 р. співвідношення працюючих і пенсіонерів було 3,8 до 1, то в 1985 р. воно становило 2 до 1.

Роки “застою” характеризувалися стрімким зростанням чисельності міського населення і поступовим скороченням частки сільського населення. Якщо міське населення в 1959 р. становило 19,2 млн (45,8 %), а сільське 22,7 млн осіб (54,2 %), то в 1989 р. — відповідно 34,6 млн (67 %) та 17,1 млн (33 %).

Отже, змінювалася традиційна соціальна структура населення. Зростала чисельність робітничого класу: якщо на початку 60-х років кількість робітників перевищувала половину зайнятої в народному господарстві робочої сили, то в 1985 р. їхня частка збільшилася до 60 %. У 60–80-х роках чисельність інтелігенції зросла в 3,5 рази і становила 25 % від усіх зайнятих в народному господарстві. Поряд з тим відбувалося різке скорочення та старіння людей, зайнятих в сільському господарстві. Якщо в 1960 р. кількість колгоспників становила 6,4 млн осіб, то в 1985 — 3,9 млн осіб.

Проте найбільшу тривогу викликали показники, що характеризували національний склад населення. Так, питома вага українців неухильно скорочувалась: із 76,8 % в 1959 р. до 73,6 % у 1979 р. Тоді як частка росіян збільшилася з 16,9 % до 21,1 %.

3. Особливості національно-демократичного руху в Україні у 60–80-х роках

У 60–80-х роках зростає кількість людей, яких називали дисидентами. Так, московський демократичний рух представляли письменник *Олександр Солженіцин*, фізик-ядерник *Андрій Сахаров* та ін. Осередок українських дисидентів становили “шестидесятники” — нове плідне покоління письменників: *Ліна Костенко*, *Василь Симоненко*, *Іван Драч*, *Іван Світличний*, *Євген Сверстюк*, *Микола Вінграновський*, *Іван Дзюба*. Пізніше до них приєдналися *Василь Стус*, *Михайло Осадчий*, *Ірина* та *Ігор Калинці*, *Іван Гель* та брати *Горині*.

Антисталінська поезія та проза були не до смаку вождям СРСР, хоча вони й проголосили десталінізацію, та хіба могли спокійно сприймати такі рядки:

Нікчемна, продажна челядь,
Банда кривляк для втіх,
Щоб мати, що повечерять,
Годувала холодуйством їх.

В. Симоненко

Василь Симоненко

Проведена в лютому 1963 р. у Київському університеті офіційна конференція з питань культури української мови, на якій були присутніми понад тисячу учасників, перетворилася на відкриту демонстрацію проти русифікації України. У серпні–вересні 1965 р. органи держбезпеки заарештували кілька десятків представників української творчої та наукової інтелігенції, звинувачених в антирадянській діяльності. Події під час прем'єри фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” у київсько-

му кінотеатрі “Україна”, увійшли в історію дисидентського руху як перший організований політичний протест проти припинення процесу деєсталінізації, відстоювання громадських, у тому числі національних прав. Близько 140 присутніх відгукнулися на заклик І. Дзюби, В. Стуса і В. Чорновола та підписали лист протесту.

У 1966 р. зі своєю першою “самвидавівською” роботою “Правосуддя чи рецидив терору?” виступив молодий журналіст В. Чорновіл. У 1967 р. він видав у Парижі збірку “Лихо з розуму”, в якій розповів про арешти в Україні, за що його самого було заарештовано й засуджено (в незалежній Україні, в 1996 р. В. Чорновола за цей та інші гостропубліцистичні твори було присуджено Шевченківську премію).

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер нелегального журналу “Український вісник” (вийшло всього 6 номерів). Погром у січні–травні 1972 р. підірвав опозиційний рух інтелігенції: заарештовано сотні людей, серед яких В. Чорновіл (вдруге), Є. Сверстюк, І. Дзюба, В. Стус та інші, багатьом винесено суворі вироки. Співробітників інститутів, редколегій, університетів, яких підозрювали в “неблагонадійних” поглядах, звільнили з роботи.

Левко Лук'яненко

Шість з половиною років провів у божевільнях генерал Петро Григоренко, вперше заарештований у 1964 р. Жертвами психічного терору стали також Леонід Плющ, Йосип Тесля (борець за легалізацію греко-католицької церкви) та ін. Після підписання в 1975 р. Гельсінських угод Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Бердник, П. Григоренко та інші створили 9 листопада 1976 р. Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод, яку очолив письменник Микола Руденко. Пізніше група налічувала 41 члена. У 1978 р. у зверненні 18 українських політв'язнів, що перебували в мордовських

Василь Стус

таборах, пролунав заклик до “виходу України зі складу так званого СРСР і створення незалежної демократичної української держави”. На початку 80-х років, навіть під час широко розрекламованої “перебудови” та “нового мислення” репресії не стихали. В 1986 р. заарештований активний діяч правозахисного руху Павло Проценко, в таборах загинув Василь Стус.

4. Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х років

Прихід до влади в 1985 р. М. Горбачова відкрив період так званої “перебудови”. Перетворення цієї доби здійснювалося силами старої компартійної номенклатури. Політичні реформи М. Горбачова мали далекосяжні наслідки, однак за шість років перебудови в галузі економіки відчутних результатів не було досягнуто.

Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом призвела до знищення виноградників, руйнування окремих галузей харчової промисловості та великого поширення самогонваріння.

У середині 80-х років, у зв'язку з падінням цін на енергоносії, майже усі кошти від їх продажу йшли на закупівлю продовольства, тому реформування було вкрай необхідною умовою. Прикладом може бути той факт, що радянський колгоспник у 1985 р. годував лише 8–10 осіб, тоді як фермер у США — 120 осіб.

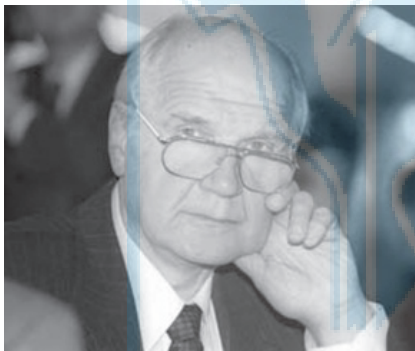
Михайло Горбачов

Проголошена 1985 р. політика прискорення провадилася. Червневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС був першою спробою вдихнути життя в управління радянською економікою. У лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС було заявлено, що основна ідея реформи полягає у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Передбачалося за 15–20 років подвоїти потенціал СРСР, набутий за попередні роки. Проте рефор-

ма 1987 р. стимулювала процеси розбалансування в народному господарстві, поглиблення дефіциту державного бюджету, неконтрольованого росту не забезпеченої товарами і послугами заробітної плати. Ринок товарів народного споживання розвалювався. Суспільство лихоманило від чергових дефіцитів: цукру, мила, прального порошку.

Спроби підняти продуктивність праці та поліпшити якість продукції за допомогою введення “державного приймання” теж не дали позитивних наслідків. Улітку 1989 р. союзний уряд Миколи Рижкова почав шукати нових шляхів реформування економіки. У зв’язку з цим було створено спеціальну комісію, яка висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку. В аграрній політиці поставлено питання про роздержавлення колгоспів та радгоспів.

Ігор Юхновський

Невдоволення народу своїм становищем виливалося в акції протесту. Так, у Львові 13 червня 1988 р. відбувся мітинг проти заборони відновити Наукове товариство ім. Шевченка. 15–26 липня 1989 р. відбувся перший масовий страйк шахтарів Донбасу та Західної України, який виявив повну неспроможність влади протистояти народним виступам. У вересні 1989 р. відбулися установчі збори

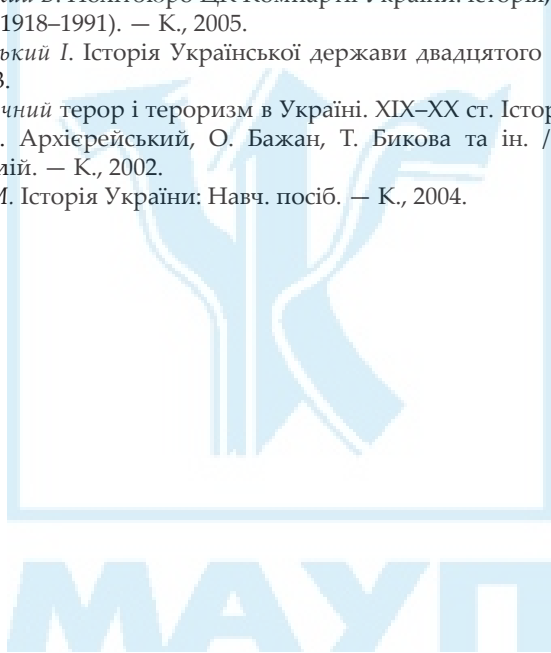
масової політичної організації Народний рух України за перебудову (Рух), головою було обрано поета Івана Драча. Невдоволення діяльністю уряду, очолюваного В. Масолом, а також вимога реформ призвели у жовтні 1990 р. до маніфестацій і голодування студентів у Києві. У Верховній Раді утворилась опозиційна “Народна Рада”, яку очолив Ігор Юхновський.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте особливості соціального та політичного розвитку УРСР у другій половині 60-х — першій половині 80-х років.
2. Що являв собою рух опору в Україні?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Алексеев Ю.* Історія України. — К., 2004.
2. *Баран А.* Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки // Сучасність. — 1997. — № 7–8.
3. *Історія України* / В. Верстюк, О. Горбань, О. Гуржій та ін.; Під ред. В. Смолія. — К., 1997.
4. *Історія України.* — 2-ге вид., зі змінами / Кер. авт кол. Ю. Зайцев. — Л., 1998.
5. *Кульчицький С.* Новітня історія України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 10.
6. *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005.
7. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
8. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.* Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2002.
9. *Юрій М.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2004.

Модуль 4

Україна незалежна

Тема 15. Розпад СРСР та відродження Української незалежної держави (1991 р. до сьогодні)

1. Відновлення незалежності України.
2. Україна за часів незалежності: етапи державотворення.
3. Українська Помаранчева революція.

1. Відновлення незалежності України

Відновлення державної незалежності України мирним шляхом супроводжувалось значною ейфорією. Це було зумовлено сподіваннями на швидке розв'язання

всіх проблем і значне підвищення рівня життя народу. Надії ґрунтувалися на тому, що становлення України як незалежної держави відбувається на природному, загальновизнаному народами світу праві — самовизначенні націй, наявній території з її природними ресурсами, успадкованому еконо-

мічному потенціалі, духовних і культурних надбань попередніх поколінь, тисячолітньому досвіді державотворення.

Наявність достатньої кількості різноманітних корисних копалин, сприятливі кліматичні умови створюють лише можливості незалежності. Проте реальна незалежність досягається соціальним чинником — умінням та здатністю класової і вікової структури суспільства оволодіти природними ресурсами, створити доцільну й ефективну економіку, яка б забезпечувала як власні потреби, так і запити міждержавного обміну, протистояла економічній та військовій експансії.

Основою суверенітету України є сукупність усіх природних ресурсів, економічного й науково-технічного потенціалу, що забезпечує матеріальні та духовні потреби громадян. Це принципово важливе положення знайшло обґрунтування у *Декларації про державний суверенітет України*, прийнятій Верховною Радою 16 липня 1990 р., і в *Законі про економічну самостійність України* від 3 серпня 1990 р.

Ці документи передбачають, що Україна самостійно:

- визначає стратегію соціально-економічного розвитку;
- здійснює управління економічними процесами в інтересах громадян;
- охороняє навколишнє середовище;
- дбає про генофонд народу, його молодого покоління;
- визначає структуру народного господарства і пріоритетні напрями господарської діяльності, форми й методи господарювання;
- проводить фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику.

У Декларації про державний суверенітет України наголошувалось, що республіка “забезпечує захист усіх форм власності”, чим практично було визначено курс поступового переходу до ринкової економіки.

Крім того, формувались основні засади зовнішньої політики:

- позаблоковий статус України;
- без'ядерний статус України.

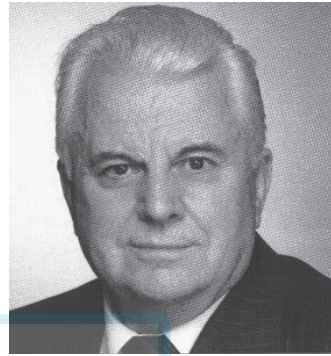
Документи про економічну самостійність України приймалися в умовах існування СРСР. Вони підкріплялися двосторонніми договорами й міжурядовими угодами про співробітництво з Білорусією, Узбекистаном, Туркменією, Казахстаном, Латвією, Грузією та іншими республіками.

19 листопада 1990 р. був підписаний Договір між суверенними Україною і Росією, в якому наголошувалося, що відносини між обома республіками мають розвиватися на основі рівності, добросусідства й невтручання у внутрішні справи один одного.

Паралельно із встановленням економічного суверенітету відбувалися корінні зміни в політичному і духовному житті суспільства, а саме:

- із Конституції вилучено статтю, що закріплювала керівну роль партії в радянському суспільстві;
- з'явилися нові політичні партії і громадські організації, виникла опозиційна до КПУ преса;
- відбулися вибори до Верховної Ради і місцевих рад (березень 1990 р.) на альтернативній основі. Демократичний блок створив конструктивну парламентську опозицію, до якої ввійшли недавні політичні в'язні — Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Богдан і Михайло Горині, Ірина Калинець та ін.;

**Президент України
1991–1994 рр.
Леонід Кравчук**

- повною мірою запрацювала безпосередня демократія: вибори, референдуми, зріс страйковий рух, збільшилася кількість мітингів, зборів, демонстрацій;
- на політичній арені важливу роль почав відігравати Народний Рух України;
- активізувалося релігійне життя, свобода віросповідання набрала реального змісту.
- розширилася сфера вживання української мови, зростає мережа шкіл і класів з її поглибленим вивченням. Плідно запрацювало Товариство української мови ім. Т. Шевченка, яке згодом перетворилося на Всеукраїнське товариство “Просвіта”;
- вийшли з-під заборони і знову побачили світ твори В. Винниченка, М. Хвильового, М. Зерова, Г. Косинки, Є. Плужника та багатьох інших.

Суверенізація України у складі СРСР поступово прогресувала в напрямі повної незалежності. Події 19–21 серпня 1991 р. прискорили цей процес (рис. 2).

Відновлення державної незалежності України стало початком складного державотворчого процесу, який супроводжується успіхами та невдачами, досягненнями і прорахунками.

Потрібно було не лише зламати існуючий суспільно-політичний лад, економічну систему, спосіб життя, духовні цінності, а й

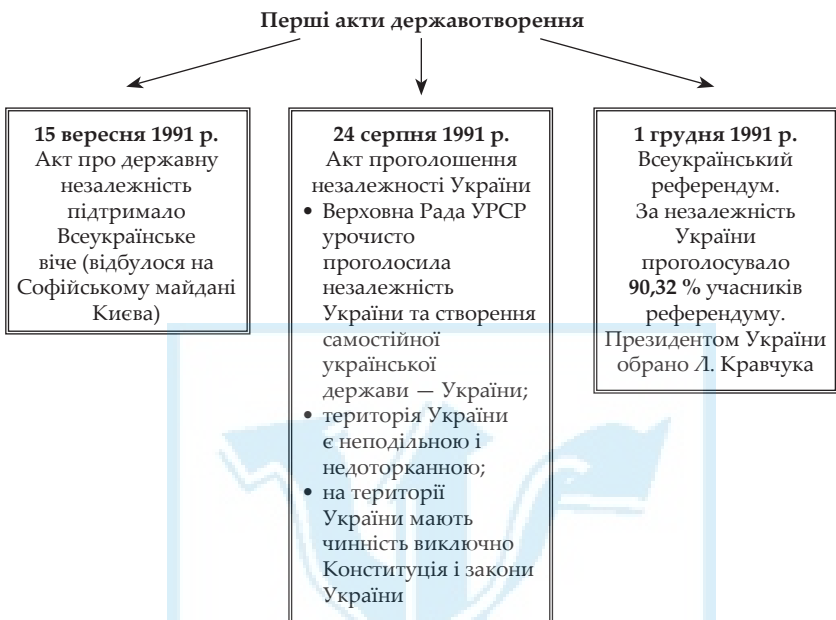

Рис. 2

створити нове суспільство, нову економіку і культуру. При цьому виникла проблема захисту від негативних чинників, які супроводжують запровадження ринкової економіки: монополізацію, масове банкрутство, зростання безробіття, соціальну стратифікацію.

2. Україна за часів незалежності: етапи державотворення

У процесі державотворення незалежна Україна пройшла перший і, безумовно, найскладніший та вирішальний етап. Демократичні сили України з різних причин не змогли взяти на себе формування владних структур, тому їм довелося, з одного боку, ламати шалений опір старої держпартноменклатури, з другого — співпрацювати з нею у розв'язанні складних, інколи несподіваних проблем державотворення, таких як: нелегітимного відокремлення Криму, спроб відновлення Криворізької республіки, статусу

Севастополя, розподілу Чорноморського флоту, територіальних претензій з боку Росії тощо.

На цій стадії було прийнято майже 400 законів та понад 1100 різних постанов і рішень з питань суспільного життя та державного будівництва.

На основі цих законотворчих документів було:

- сформовано три основні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову;
- запроваджено інститут Президентства;
- створено механізм захисту української держави, затвердженого концепцією оборони та розбудови Збройних сил;
- проголошено Україну нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою;
- прийнято 8 жовтня 1991 р. Закон "Про громадянство України" для всіх, хто проживав на цей час на території республіки, незалежно від соціального стану, статі, політичних і релігійних поглядів;
- зафіксовано державні кордони, порядок їх охорони та правила переходу. Створено митний комітет України (Указ Президента, грудень 1991 р.);

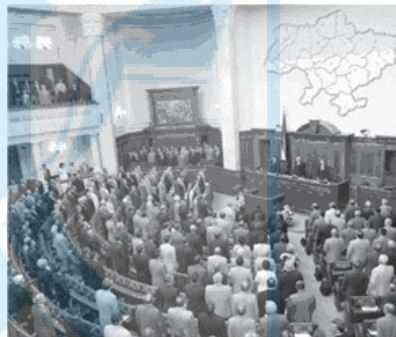
- визнано національну символіку як державну. У січні–лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила мелодію Державного гімну "Ще не вмерла Україна" композитора М. Вербицького, синьо-жовтий прапор і тризуб — малим Гербом України;
- зроблено крок до запровадження власної грошової системи — введені купони багаторазового використання, які прийняли на себе інфляційний удар 1993 р., зумовлений переходом на світові ціни, коли купоно-карбованці здешевіли у 102 рази.

Розпочато процеси приватизації, які мали трансформувати централізовану державну економіку в багатуокладну ринкову. До 1994 р. в Україні приватизовано понад 11 тис. підприємств.

Дострокові вибори Верховної Ради і Президента України, проведені в 1994 р. під тиском страйків гірників, поклали початок другій стадії трансформації суспільства і процесу державотворення. На цій стадії відбулися:

- стабілізація фінансово-грошової системи та запровадження з 1 вересня 1996 р. національної валюти — гривні;
- проведення так званої ваучерної приватизації, яка, замість створення ефективного власника, призвела до концентрації власності в руках кількох олігархічних груп;
- оголошене впровадження наукоємних і високотехнічних технологій у більшості випадків залишилося декларацією;
- підтримка вітчизняного виробника на ділі означала підтримку лише деяких наблизених до влади підприємств, які належали олігархам;
- реформація агропромислового комплексу не в інтересах селянина;
- відновилася фактична русифікація;
- прийнята 26 червня 1996 р. Конституція України, яка закріпила основні права та свободи людини й громадянина, принципи демократичної, соціальної, правової держави, переважно залишалася на папері;
- процес згортання конституційних прав і свобод населення після обрання у 1999 р. Л. Кучми Президентом України

**Засідання Верховної Ради України
28 червня 1996 р.**

**Президент України
1994–2004 рр.
Леонід Кучма**

- невизначеність зовнішньополітичного курсу, а фактично повна залежність від позицій Росії, особливо після акцій “Україна без Кучми!” 2000–2001 рр., викликаних оприлюдненням аудіофайлів майора Мельниченка та вбивством журналіста Георгія Гонгадзе;
- не вплинув на відновлення демократії та свободи й візит папи Римського Іоанна Павла II до України у червні 2001 р. Влада всіляко намагалась обмежити спілкування мирян з понтифіком.

3. Українська Помаранчева революція

За роки незалежності у розвитку українського суспільства надзвичайно гостро виявилися й негативні явища у всіх сферах життя. Саме тоді сформувалася кланово-олігархічна система влади, проведена приватизація нерідко мала грабіжницький характер, реформи аграрного сектора призвели до його розвалу, до критичного стану дійшла наука і культура.

Першим розколовся Рух, за ним — інші партії, організації та об'єднання. В Україні гостро постала проблема відсутності всебічно обґрунтованої програми суспільного розвитку. Її появу пов'язували із черговими виборами президента країни, які відповідно до Закону України “Про вибори Президента України” відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року президентських повноважень. Тоді вибори мали відбутися 31 жовтня 2004 р. Про намір балотуватися на посаду президента заявило 26 представників, які оприлюднили своє бачення перспектив розвитку України. Проте всі знали, що основними кандидатурами на цю посаду були В. Ющенко — представник демократичних сил і В. Янукович — провладних. Між ними й розгорнулися запеклі передвиборні колізії.

В. Ющенко — лідер парламентської фракції “Наша Україна”, колишній голова Національного банку України і прем'єр-міністр України (1999–2001 р.) вибудував програму соціальної справедливості своєї політики на ключовій тезі: “Людина є найвищою цінністю держави”.

В. Ющенко звертав увагу на необхідність піднесення авторитету влади, довіри і поваги до неї громади. Державні чиновники в його уявленні компетентні й законослухняні, отримують високу зарплату і не беруть хабарів. Він бачить українське суспільство, де всі рівні перед законом, де кожен із громадян може захистити свої права у суді.

До програми і плану дій В. Ющенка приєднався Блок Юлії Тимошенко “Батьківщина”. 2 липня 2004 р. вони підписали угоду про створення коаліції “Сила наро-

Віктор Ющенко

Юлія Тимошенко

ду” і звернулися до голови Соціалістичної партії України О. Мороза з пропозицією спільної боротьби за демократію. Бажаючи підштовхнути об’єднаних борців за оновлення української влади, В. Ющенко заявив, що “цей документ є відкритим для інших...”

Згодом, після першого туру виборів, до коаліції приєдналися партії, лідери яких не набрали достатньої кількості голосів для подальшої участі у виборах: соціалісти на чолі з О. Морозом та промисловці і підприємці — з А. Кінахом. 8 листопада була підписана Політична угода між Коаліцією “Сила народу” і Демократичною платформою Народно-демократичної партії. За цим прикладом пішли й інші.

Програму оновлення України висунули й сили, які групувалися навколо СДПУ(о) і “Партії регіонів”. Ці сили, спираючись на главу держави, висунули кандидатом на посаду президента України прем’єр-міністра В. Януковича. “Сильним робота — слабким турботу” — таким було одне з найвагоміших програмних гасел В. Януковича.

10 листопада Центральна виборча комісія оприлюднила підсумкові показники. Переможцем було визнано В. Ющенка з відривом від провладного кандидата на 0,55 %. Рахунок у відсотках на його користь становив 39,87 (проти — 39,32 %). Соціаліст О. Мороз набрав 5,81 %, комуніст П. Симоненко — 4,97, прогресивна соціалістка Н. Вітренко — 1,53 %. Решта претендентів набрали менше відсотка голосів виборців.

Віктор Янукович

Згідно із законодавством, мав відбутися другий тур виборів президента України, який було призначено на 21 листопада 2004 р.

Україна більшість голосів віддала В. Ющенку. Всупереч цьому голова ЦВК С. Ківалов наступного дня 22 листопада оголосив попередні результати виборів, за

якими переможцем був визнаний провладний кандидат В. Янукович. Це обурило людей і сотні тисяч їх вийшли на київський майдан Незалежності. Першими на майдан пішли кияни. Сюди також прибували все нові посланці з усіх регіонів, міст і сіл, де в цей час уже теж відбувалися масові мі-

тинги, ставилися намети, збиралися кошти на підтримку своїх делегацій до столиці. Помаранчевий колір прихильників коаліції "Сила народу" став символом революції, що розпочалася. Тоді ж і народився знаменитий девіз революції "Разом нас багато! Нас не подолати!"

У відповідь на консолідацію прихильників демократичних сил провладна коаліція використала у своїх інтересах реанімовану ідею регіонального сепаратизму. Вони заявили, що в разі їх усунення від влади вони підуть на створення Південно-Східної Української Республіки і навіть звернулися до Президента Росії В. Путіна щодо її визнання.

За таких складних обставин вагомий внесок у розрядку напруги зробила Верховна Рада України під головуванням В. Литвина. 27 листопада 2004 р. Верховна Рада прийняла Постанову "Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України".

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про особливості застосування Закону "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року". На підставі цього закону було призначено новий склад Центральної виборчої комісії, головою якої став Я. Давидович.

Проведені вибори Президента України, згідно з цим Законом, показали, що переможцем буде В. Ющенко. 10 січня 2005 р. о 23 год 30 хв Центрвиборчком оголосив остаточні результати ви-

борів Президента України. За В. Ющенка проголосувало — 51,99 % виборців, за В. Януковича — 44,2 %.

Рішення Верховного Суду України засвідчило повну перемогу на президентських виборах В. Ющенка. 21 січня Верховна Рада достроково припинила його повноваження як народного депутата й призначила інавгурацію на 23 січня. За процедурою, посвідчення Президента новообраному достойникові мав вручити голова ЦВК, а голова Конституційного Суду — офіційні символи влади. Під час інавгурації новий Президент, зачитавши текст присяги, поцілував і перехрестив Пересопницьке Євангеліє та Конституцію.

Після інавгурації новий Гарант Конституції розпочав формування уряду. 4 лютого 2005 р. за його поданням Верховна Рада України затвердила Ю. Тимошенко на посаду прем'єр-міністра. За її призначення проголосувало 373 депутати.

Свою роботу новий уряд розпочав із перегляду правомірності та законності приватизації найприбутковіших та успішно діючих підприємств країни, розв'язання соціальних проблем, наведення порядку, притягнення до відповідальності порушників чинних законів, налагодження дієвих зв'язків із сусідами як на Заході, так і на Сході. Все це знайшло обґрунтування у новій урядовій програмі під назвою "Назустріч людям".

В. Ющенко та Ю. Тимошенко

Чи справдяться надії, залежить як від Президента України та його владної команди, так і від самого народу, його готовності напружено працювати й обстоювати ідеали Помаранчевої революції.

Контрольні запитання і завдання

1. Яке значення природно-географічного фактора для становлення і розвитку незалежності держави?
2. Які головні напрями розбудови незалежної держави?
3. Що, на вашу думку, гальмує процеси державотворення?
4. Назвіть відомі вам українські політичні партії.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Білоус А. Політично-правові системи: світ і Україна. — К.,1997.
2. Олійник М., Ткачук І. Історія України: Навч. посіб. для студ. вузів. — Л., 2005.
3. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998.
4. Тимченко І. Стабільність Конституції — стабільність держави // Політика і час. — 1997. — № 3.
5. Яблонський В. Сучасні політичні партії України. — К.,1996.
6. Яневський Д. Обличчя “Помаранчевої” революції. — Х., 2005.
7. Яневський Д. Хроніка “Помаранчевої” революції. — Х., 2005.

Тема 16. Україна в сучасному геополітичному просторі

1. Думки і погляди західних експертів щодо місця і ролі України в сучасній геополітиці.
2. Геополітичні процеси навколо України.
3. Головні напрями та орієнтири зовнішньої політики у післяпома-ранчевий період.

1. Думки і погляди західних експертів щодо місця і ролі України в сучасній геополітиці

Розташування України у Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів — євроатлантичного, євразійського та ісламського, створює для неї унікальний цивілізаційний простір.

Поява на політичній карті світу незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише в цьому регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезинського, “є однією з найвідчутніших геополітичних подій ХХ ст.”.

За своїми геополітичними складовими (територією, населенням, природними ресурсами) Україна є помітним державним утворенням у світовій розстановці сил. В Україні розташований географічний центр Європи. На європейському континенті наша

держава в її сучасних кордонах за своєю територією (603,7 тис. кв. км) посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії, а за чисельністю (в Україні станом на 1 лютого 2006 р. проживає понад 46 млн осіб) — шосте — після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Україна виступає у світовій ієрархії країн як середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбільш бідними на планеті.

Уже п'ятнадцять років існування Української держави як суб'єкта геополітики. То яку ж роль вона відіграє в політичній структурі сучасного світу? І чому щорічні людські втрати в Україні становлять близько 400 тис. осіб? І звідки беруться підстави для прогнозів окремих політиків та науковців про те, що у 2070 р. можливе повне знищення українства як нації?

У світі сучасної геополітики існує безліч концепцій і підходів зі спробами осмислення характеристик політичної структури світу, тенденцій його перетворення на межі століть. Зокрема, у 80-х роках успіхи в “холодній війні” визначили два відправних пункти для ідеологів Євroatлантичної цивілізації, а саме:

- уявлення про те, що цивілізаційний образ “умовного Заходу” став основоположним для сучасного світу й історія у своєму класичному форматі завершилася (Ф. Фукуяма);
- наявність у сучасному світі значної кількості цивілізацій, які ще потрібно буде пристосовувати до цивілізаційного зразка (С. Хантінгтон).

Доктрини Бжезинського і Хантінгтона присутні в сучасній політиці. Вирішивши першочергові завдання, вони переживають труднощі на межі старих релігійних воєн та в зоні руйнування радянського проекту.

На думку західних аналітиків, центральним і найнебезпечнішим аспектом глобальної політики, що зароджується, стане конфлікт між групами найрізноманітніших цивілізацій, зіткнення яких є найбільшою загрозою для світу. Міжнародний порядок, який ґрунтується на цивілізаціях, найбільш ненадійний засіб запобігання виникненню нової світової війни.

Глобальна політика почала вибудовуватись вздовж нових ліній — культурних. Для більшості людей культурна ідентифікація — найважливіший чинник. Вони відкривають нові, а, насправді, часто старі символи ідентифікації, виходять на вулиці під нови-

ми, а, насправді, часто під старими прапорами, та йдуть на війну з новими, а, насправді, часто зі старими ворогами.

Таким чином, виникає світовий порядок, заснований на цивілізаціях: суспільства, які мають культурну близькість, співпрацюють один з одним; спроби переносу суспільств з однієї цивілізації в іншу залишаються безрезультатними; країни гуртуються довкола провідних або осьових країн своїх цивілізацій.

Найважливішими угрупованнями держав є вже не три блоки часів “холодної війни”, а вісім основних світових цивілізацій: західна, латиноамериканська, африканська, ісламська, сінська, індуїстська, православна, буддистська, японська. “Міжнародна система двадцять першого століття, — відзначав Генрі Кіссінджер, — складатиметься принаймні з шести основних держав — Сполучених Штатів, Європи, Китаю, Японії, Росії та, можливо, Індії, а також величезної кількості середніх і малих держав”.

З. Бжезинський у своїй праці “Велика шахівниця” зазначав: “За сучасних глобальних обставин на новій політичній карті Євразії можна визначити щонайменше п’ять геостратегічних гравців і п’ять геополітичних вісей (з тим, що дві останні, можливо, та-

кож визначатимуться як гравці). Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія є основними і активними гравцями, тоді як Велика Британія, Японія та Індонезія, хоч вони і є безсумнівно дуже важливими країнами, так не оцінюються. Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран відіграють ролі геополітичних вісей.

Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає новій трансформації Росії. Без України Росія перестає бути *євразійською імперією*. Росія без України все ще могла претендувати на ім-

Президенти:
України — В. Ющенко,
Росії — В. Путін,
Білорусі — О. Лукашенко,
Узбекистану — І. Карімов,
Казакстану — Н. Назарбаєв,
Киргистану — К. Бакієв

перський статус, але тоді вона б стала переважно азійською імперською державою. Проте, якщо Москва здобуде контроль над Україною з виходом до Чорного моря, Росія автоматично здобуде необхідні засоби, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу та Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи”.

2. Геополітичні процеси навколо України

Визначаючи роль і місце України в сучасному геополітичному просторі, з одного боку, слід пам'ятати про тяжіння частини України до Росії — великої держави, з якою її об'єднує історичне минуле, багато в чому спільні стратегічні інтереси, насамперед в економічній сфері, а з іншого — насторожує непередбачуваність дій сучасних російських політиків, їхні постійні імперські амбіції та потяг до цивілізованої Європи з її традиціями парламентаризму, економічної стабільності і традиційною байдужістю до нашої держави.

Певні корективи у зовнішньоекономічні пріоритети України внесла Помаранчева революція, яка дала позитивний сигнал для оптимізації національного державотворення, продемонструвавши собі і світу нові можливості людських ресурсів. Втім було б ілюзією вважати, що, ліквідувавши авторитарний режим Л. Кучми, суспільство відразу стане на шлях достатку, справедливості й демократії. У цьому контексті слід враховувати думку відомого американського політолога С. Хантінгтона, який переконаний, що життєздатну демократію не можна створити революційним шляхом. Він стверджує: “Усі революційні сили, які перебувають в опозиції до авторитарного режиму, називають себе демократичними, але, прийшовши до влади, вони встановлюють ще репресивніший, ніж попередній, режим”. Революційні зміни лише тоді мають конструктивний вимір, якщо створюють умови для здійснення державотворчих реформ. Це означає, що ті, хто приходять до влади мають бути спроможними перевершити своїх попередників в управлінні підконтрольними інститутами політичної влади, а не шукати причин, які заважають реалізовувати управлінські

функції. Проте, як зауважує вітчизняний політолог М. Гордієнко, у 2004 р. революційний майдан продемонстрував, що низи не хочуть, щоб ними управляли по-старому, а в 2005 р. нова влада показала, що вона не готова управляти по-новому.

Україна прагнула, але так і не змогла виступити активним суб'єктом, який формує геополітичний простір навколо себе. Вона залишилася здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів, що розгортаються у новій Європі.

Нині існує реальна небезпека для України, адже вона може стати заручником Сходу, або Заходу, а ще гірше — розмінною монетою в геополітичних іграх інших держав. Тому Україна покликана чітко визначати і наполегливо впроваджувати в життя цілісну зовнішньополітичну стратегію, а не дозволяти нахабно втручатися у свої внутрішні справи як Росії, так і США (достатньо згадати бурхливу діяльність “Російського клубу” під час президентської виборчої кампанії 2004 р. та “тіньову дипломатію” США (дослідницькі центри, недержавні організації тощо).

Міцність і високі стандарти європейських міждержавних відносин створюють ситуацію примусу до розвитку, в якій неструктуроване суспільство і неефективна держава почувають себе невпевнено.

У сучасному світі вектори розвитку досить керовані, а сучасна модель економічної глобалізації за своєю природою є експансією транснаціональних, головним чином, торгово-фінансових корпорацій з первинним американським, британським базуванням. Вона здійснюється за участю міжнародних торгово-фінансових інституцій на зразок ЄС, МВФ і СОТ.

Одним із найважливіших завдань української державної політики в умовах глобалізації має стати підвищення конкурентоспроможності національного господарства. Проте в сучасній світовій економіці ціна конкурентоспроможності є вельми високою. На сьогоднішній день Україна, через помилки у здійсненні демонополізації та приватизації, втратила більшість великих виробничих і науково-технічних комплексів.

В економічній сфері наша держава упродовж тривалого часу ще відчуватиме гостру нестачу енергоресурсів, потребу в ринках збуту власної продукції. Останні провали у відносинах між Україною та Росією ще раз довели значний рівень інтегрованості економіки

України в російську, і як наслідок неможливість переведу відносин між двома державами на рівень міжособистісних з'ясувань стосунків. Не слід забувати, що Україна упродовж кількох століть була частиною Росії, тоді як Прибалтика, — кілька десятиків років.

**Президент Росії
Володимир Путін**

Взаємини України і Росії мають визначатися встановленням дружніх, партнерських відносин двох рівноправних суверенних держав, дотриманням положень Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії. Росія після відставки Б. Єльцина, обрання нової Державної Думи і обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації вступила в якісно новий етап внутрішнього і геополітичного розвитку. Особливість цього етапу полягає в тому, що можна простежити як елементи прозахідної орієнтації, так і деякі тенденції до самоізоляції країни. Також можна спрогнозувати більш прагматичний і жорсткий підхід російського керівництва щодо України. Загострення відбуватиметься, головним чином, через економічні питання, зокрема в питаннях заборгованості, експорту в Росію м'ясопродукції. Відвертіше звучатиме тема передачі Росії за борги частини державної власності України, використання гідрографічно-навігаційних споруд північно-причорноморського узбережжя, буде розіграно "кримську карту". Російський фінансовий капітал і надалі намагатиметься встановити контроль над українським банківським сектором (як це було зроблено на ринку нафтопродуктів).

Визначаючи відносини з Європейським Союзом, Україна задекларувала спроби інтегруватися в ЄС. Проте євроінтеграційний романтизм українського керівництва спробував розвіяти президент Чеської республіки Вацлав Клаус під час візиту до Києва. Він поділився досвідом вступу своєї країни до ЄС, закликаючи Україну не плекати ілюзій. Міністр зовнішніх справ Борис Тарасюк теж визнав, що ЄС не бачить Україну своїм потенційним членом. Питання, чому Європейський Союз майже через десятиліття своїх відносин з Україною так і не зміг виробити концептуального підходу до нашої держави, залишається відкритим.

Ідея українського керівництва щодо зовнішніх відносин у трикутнику Україна — Росія — ЄС за умови рівності усіх сторін, нагадує раніше практиковану “політику вагання” між Сходом і Заходом.

Після розвалу Радянського Союзу США, залишившись єдиною наддержавою планети, почали нав'язувати новий, вигідний їм порядок для усього людства.

Визначаючи взаємини з євроатлантичними структурами, Україна намагається активно підтримувати цивілізовані відносини із США як могутньою наддержавою, статус якої визначається економічною і військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці та впровадженні новітніх технологій. Сполучені Штати Америки декларують зацікавленість у тому, щоб Україна, розвиваючись як демократична країна, увійшла до європейських структур на правах держави-партнера, зберігаючи незалежність. Головним чином, такі декларативні гасла пов'язані з тим, що без України Росія втрачає статус імперії. Стосовно економічних відносин, то український ринок цікавить США настільки, наскільки американський капітал знаходить його привабливим.

Відкритим залишається питання вступу України до НАТО. Відповідно до даних соціологічних опитувань лише кожен десятий українець підтримує питання вступу своєї держави у цю військово-політичну організацію. На думку З. Бжезинського, Україна все ж таки може розраховувати на вступ до НАТО десь між 2005 і 2010 рр., якщо здійснить значні внутрішні реформи і буде визнана як держава Центральної Європи.

Окремим пунктом проходять українсько-польські відносини. Польща виступає адвокатом України у Європі і “провідником” українських інтересів на шляху до ЄС і НАТО. Таку “опіку” Польщі над Україною деякі аналітики пов'язують з її прагненням “не бути найприкордоннішою країною ЄС” на Сході.

Чи не найскладнішими є українсько-румунські відносини. Румунія — одна з не багатьох країн, з якою в Україні існують територіальні суперечності. Насамперед йдеться про різне тлумачення статусу острова Зміїний, суперечності довкола будівництва Україною Дунайського каналу тощо.

Стосунки України з Молдовою тісно залежать від розв'язання Придністровської проблеми. Конструктивна позиція України ще 1992 р. під час загострення конфлікту сприяла його згасанню, втім його невіршеність створювала постійне джерело напруги на південно-західному кордоні України.

Досить успішно розвивається співробітництво України з Болгарією, Угорщиною, Словаччиною. На українсько-болгарські відносини не впливають ні територіальні претензії, ні історичні спогади. Однак політична криза, що періодично охоплює Болгарію, і особливо тривалий економічний спад, який ця країна не може подолати, викликають аналогії з нашим повсякденним життям.

Взаємини України з Угорщиною розвиваються стабільно по висхідній. Саме з Угорщиною (першою з усіх сусідніх держав) у травні 1993 р. було підписано і ратифіковано Договір про основи добросусідства і співробітництва. Угорщина активно сприяла вступу України до Ради Європи.

Між Україною і Словаччиною склалося економічне і культурне співробітництво, яке має усі підстави для динамічного розвитку. Два народи близькі способом життя, менталітетом, фольклором, що створює надійні підвалини для обопільного партнерства і добросусідства.

Як добросусідські і дружні можна оцінити відносини України з Чехією, хоча вони й не мають спільних кордонів. В Україні уважно спостерігають за процесом політичних та економічних перетворень, визначенням стратегічного курсу цієї держави, адже чеський досвід регіональних реформ вельми важливий для України.

Отже, Україна має спробувати реалізувати свій потенціал як одна з найбільших європейських держав через утворення нового

східноєвропейського блоку, об'єднавши колишні посткомуністичні держави цього регіону. Україна потенційно і геополітично належить до кола держав, від яких залежить мир і стабільність у Центрально-Східній Європі та в Європі загалом. Україна і Польща на сході Європи, Франція та Німеччина на заході є тими

Засідання Ради Європи

країнами, на яких власне побудована європейська безпека. Україна — це не лише споживач, а й виробник європейської безпеки, а також важлива складова європейської економічної, політичної та цивілізаційної системи. Сучасний світ уже поділився на тих, хто може жити у завтрашньому дні, і вічно вчорашніх. Україна зобов'язана використати свій шанс, адже те, що ми потрібні “цивілізаційному світові” — очевидно.

3. Головні напрями та орієнтири зовнішньої політики у післяпомаранчевий період

Перед політичною елітою України постало нагальне завдання визначити і реалізувати державну стратегію розвитку країни. Вчені запропонували у політичній сфері модель соціально-правової держави, в економічній — модель формування ринкової економіки у вигляді науково-технічної доктрини, що ґрунтується на інтелектуальному потенціалі, на розвитку науки та технології і відповідає світовим цивілізаційним тенденціям, які торують шлях у ХХІ ст.

Україна має багаті надра, найплідючіші землі в Європі, могутній виробничий, науковий, кадровий потенціал. Однак у сучасному інформатизованому світі національне багатство пов'язане не з якістю чорноземів, хай і найродючіших у світі, а із засобами організації суспільства, ефективним використанням його інтелектуального потенціалу.

Нині Україна перетворилася на полігон геополітичного суперництва між ЄС, США та Росією. Про регіональне лідерство годі й говорити, інтеграція у європейські та євроатлантичні структури відбувається хаотично і непослідовно і Росія випереджає нас по вступу до СОТ. Із цих позицій потребує додаткового обґрунтування і, можливо, перегляду славнозвісна концепція багатовекторності.

У складній геополітичній ситуації Україна, яка перебуває на перехресті стратегічних інтересів великих держав, має керуватися концепцією “динамічної рівноваги сил”, яка орієнтує на встановлення дружніх взаємин як з Росією і державами, що виникли на території СРСР, так і з європейськими державами, іншими країнами світу. При цьому Україна повинна вибудовувати свою, орієнтовану тільки на власні інтереси, зовнішню політику (при-

кладом можуть бути Швеція, Фінляндія). Щоб стати колективним суб'єктом суспільного процесу, слід усвідомити уроки історії — бути здатними до критичного переосмислення набутого досвіду.

Висновки:

- Україна займає унікальне геополітичне становище на розломі євроатлантичного, євразійського та ісламського світів;
- у системі геополітичних планів Заходу Україні відводиться значна роль, проте не стільки як самодостатній державі з власними геополітичними інтересами, скільки як противазі “імперським амбіціям Росії”;
- Україні як “розколотій нації” (за Хантінгтоном) при виборі геополітичної стратегії достатньо важливо зберегти баланс між Заходом і Росією аби зберегти внутрішню стабільність суспільства;
- важливим елементом розбудови геополітичної стратегії України є розвиток партнерських відносин із східноєвропейськими сусідами з перспективою перетворення України на лідера цього регіонального об'єднання.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте сучасні геополітичні інтереси України й сучасну українську геостратегію.
2. Як Європа ставиться до України?
3. Чи погоджуєтеся ви з М. Міхновським, який стверджував, що “головна причина нещастя нашої нації — брак націоналізму серед широкого загалу її”?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. *Бжезинський З.* Велика шахівниця: Пер з англ. — Л., 2000.
2. *Гордієнко М.* Феномен української революції: криза ідентичності чи шлях до оптимізації розвитку національної державності // Персонал. — 2006. — № 1.
3. *Мадісон В., Шахов В.* Сучасна українська геополітика. — К., 2003.

4. *Слисаренко И.* Новые акценты внешней политики Украины: информационно-коммуникационный аспект // *Персонал.* — 2005. — № 12.
5. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М. Левина. — М., 2004.
6. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М., 2005.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТУ

Реферат — це короткий виклад наукової роботи чи змісту прочитаної книги, результат вивчення наукової проблеми, огляд відповідних джерел за певною темою, що супроводжуються коментарями та аналізом. Реферат має науково-інформаційний зміст, готується у письмовому вигляді або у формі публічного виступу. Для підготовки реферату потрібно обрати тему, підібрати відповідну літературу, вивчити її, скласти план і систематизувати матеріал до нього.

Обрання теми. Тематика рефератів визначається програмою дисципліни “Історія України”, розробляється й пропонується студентам разом із рекомендованою літературою. Викладач, який керує самостійною роботою студентів, надає допомогу у виборі теми. Він є і науковим керівником із написання реферату.

Добір літератури здійснюється в бібліографічному відділі наукової бібліотеки. Для висвітлення теми реферату доцільно використовувати монографії, наукові збірки, довідкові видання з обраної теми та ін. У рефераті висвітлюється історія питання, аналізуються різні погляди з цього питання, наводиться фактичний матеріал. Велике значення для розкриття змісту теми мають журнальні та газетні матеріали.

Для написання реферату студент повинен самостійно глибоко вивчити матеріал з обраної теми, потім скласти план. Для невеликого реферату (15–20 рукописних сторінок) цілком достатньо 2–4 пунктів.

У **вступі** розглядається актуальність теми, її зв’язок з важливими проблемами сучасності, подається критичний огляд літератури, яка вивчається, відзначається ступінь наукової розробленості проблеми та визначається мета реферату.

Основна частина. Викладаючи текст основної частини, потрібно прагнути, щоб він відповідав головній ідеї реферату. Необхідно вміти вибирати головне, суттєве. Основне в роботі над рефератом — обґрунтоване доведення того чи того теоретичного постулату. У рефераті важливим є не кількість сторінок тексту, а його аргументованість, послідовність, логіка викладу, чітка структура побудови праці.

Працюючи над рефератом, слід уникати описовості, нагромодження фактів без їхнього узагальнення, надмірного цитування.

Важливо не припускатися елементарного переказу опрацьованої літератури.

Основним критерієм оцінювання реферату є власне розуміння викладеного матеріалу, побудова нової концепції, актуальність, життєвість питань, що розглядаються. Запозичені з інших праць цитати, цифровий матеріал, таблиці тощо повинні мати посилання на джерела використаної інформації, тобто містити прізвище та ініціали автора, повну назву роботи, місто, видавництво, рік видання, нумерацію сторінки.

У *заклучній частині* реферату формулюються загальні висновки, відзначається, які питання вдалося розглянути повніше, а які висвітлені лише частково.

Наприкінці реферату зазвичай наводиться список літератури, використаної студентом під час його написання.

Істотно значення має правильне *оформлення реферату*: титульного аркуша, ілюстрацій, таблиць, схем, діаграм, цифрового матеріалу, зносок та списку використаної літератури.

Титульний аркуш має містити такі дані: назву навчального закладу; тему реферату; прізвище, ім'я, по батькові автора (повністю); назву факультету, групи; прізвище, ініціали, науковий ступінь та звання наукового керівника; рік написання праці та місто в якому знаходиться навчальний заклад.

Наступна сторінка обов'язково вміщує план роботи. Виклад кожного наступного розділу починається з нової сторінки.

Список використаної літератури подається за абеткою, за авторами чи назвами збірок статей і документів. Статті, видрукувані в періодичних виданнях, також подаються за абеткою прізвищ авторів з обов'язковим наведенням назви, року та числа періодичного видання, де згадана стаття була вміщена. Реферат підписується автором.

Текст реферату потрібно розміщувати на одній сторінці аркуша. Аркуші обов'язково нумеруються. На сторінках тексту слід залишати поля з лівого боку 30 мм, з правого — 15, зверху — 20, знизу — 25 мм завширшки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Кий, Дір, Аскольд: огляд гіпотез та аргументів.
2. Історик М. Брайчевський про початковий літопис.
3. “Літопис Руський” про торгівлю і грошову систему в давній Київській державі.
4. “Норманська теорія” в сучасній історичній літературі: “за” і “проти”.
5. Битва за Київ 1240 р. та її наслідки.
6. Суперечки в історіографії про “перетікання київської спадщини”.
7. Західна політика Данила Галицького і його стосунки з Римською курією.
8. Битва біля Синіх Вод та її місце в історії Східної Європи.
9. Торгівля в Україні XIV–XVI ст.
10. Н. Яковенко про українську шляхту.
11. Магдебургія в Україні за новітніми дослідженнями.
12. Нові підходи у вивченні Запорозжя та його культури.
13. Книга Д. Яворницького “Запорозжя в залишках старовини і переказах народу”.
14. Запорозька Січ у західноєвропейських пам’ятках.
15. Україно-російські домовленості за козацьким літописанням.
16. Оцінка Богдана Хмельницького в сучасній історіографії.
17. Історик Ярослав Дашкевич про трагізм постаті Павла Тетері.
18. Конотопська битва 1569 р. в сучасній українській історіографії.
19. Маловідомі претенденти і тимчасові володарі гетьманської булави періоду “Руїни”.
20. Кошовий Кость Гордієнко: ситуативний союзник чи мазепинець?
21. Іван Мазепа як політик та меценат.
22. Гетьман-емігрант Пилип Орлик. Політичний портрет.
23. Внесок кирило-мефодіївських братчиків у розвиток науки і культури.
24. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст.
25. Юліан Бачинський та ідея самостійності України.
26. Перші спроби організації українських партій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

27. В. Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.
28. М. Міхновський у сучасній історичній літературі.
29. М. Грушевський як політик.
30. Огляд документів Центральної Ради.
31. Теоретичні засади Гетьманату 1918 р.
32. Україно-єврейські відносини часів Директорії.
33. ВУАН у 20-х роках ХХ ст.
34. Голод 1921–1923 рр. в Україні за документами і матеріалами.
35. Повстанський рух в Україні на початку 20-х років ХХ ст.
36. “Родова пам’ять про страшний голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр.” (Записані студентами спогади рідних, близьких, знайомих про пережиту, побачену чи почуту трагедію.)
37. Фашистсько-німецький окупаційний режим в Україні.
38. ОУН, УПА у Другій світовій війні. Огляд документів.
39. Перехід Криму до складу УРСР.
40. Українці в табірних повстаннях 40–50-х років.
41. Національна політика 70–80-х років в УРСР.
42. Українські в’язні сумління: огляд виданих спогадів і матеріалів.
43. Україна на початку ХХІ ст. Початок нової політичної епохи.
44. Початок революційних процесів в Україні: акція “Україна без Кучми!” (2000–2001 рр.).
45. Помаранчева революція і Майдан. Їх головні уроки та наслідки.
46. Місце України на сучасній геополітичній карті світу.

МАУП

ПОРАДИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

1. Уважно ознайомтеся з усіма заданими матеріалами, які є з цієї теми в посібнику. Вчитайтеся у назви і формулювання. Особливу увагу зверніть на мету заняття. Враховуйте, що літературу для підготовки виступів і рефератів можна використовувати й для підготовки питань семінару.

2. Подивіться, яка інформація з теми і питань заняття є в контексті лекцій та посібниках, які знаходяться в постійному Вашому користуванні. Підготовку варто розпочати з використання саме цих джерел.

3. Основна робота має проводитись у читальному залі. При цьому треба прагнути до перегляду й використання якомога більшої кількості джерел. Подивіться періодичу, що вказана у списку основної літератури (особливо останні надходження).

4. Читання і виписування — не самоціль. Зосередьтеся після перегляду літератури на підготовці коротких виступів, розрахованих приблизно на 7 — 10 хвилин. Важливо розробити оптимальну структуру і послідовність запланованого виступу. Тому в зошитах для практичних занять рекомендується скласти розгорнутий план виступу за принципом: вступ — основна частина — висновки. Слід записувати заплановані до використання під час виступу цитати; важкі для запам'ятовування факти і формулювання; положення, які є найважливішими або, які особливо зацікавили; а також питання, що виникли в процесі підготовки з приводу прочитаного та осмисленого, які збираєтеся поставити під час обговорення на семінарі тощо.

5. У процесі підготовки кожного з питань семінару обов'язково зверніть увагу на ті положення, які їх стосуються, бо в більшості останні є своєрідними порадами, активізують інтелектуальну роботу, спонукають до постановки нових проблем.

6. Готуючись до семінару, керуйтеся правилом “краще менше, та краще”. Тобто, опрацьовуючи якийсь питання, розробляйте його від початку до кінця. Для повної ясності термінів і понять використовуйте відповідні словники чи іншу довідкову літературу. Запам'ятовуйте основні дати і факти, виявляйте закономірності,

робіть для себе висновки тощо. Недоцільно братися за вивчення іншого питання, не підготувавши попереднє.

7. При підготовці намагайтеся відокремлювати в історичних процесах основне і визначальне (запам'ятовуючи передусім саме це) від другорядного і незначного. Якщо важко запам'ятати дати, спершу зафіксуйте в пам'яті століття і десятиліття, а вже потім роки, місяці, дні. Свої думки формулюйте коротко, точно, виразно, зрозуміло, по суті аналізованого питання чи проблеми. Оперуйте лише зрозумілим для вас матеріалом.

8. Опрацювання “акцентів” не потребує підготовки якихось виступів чи великого записування, це концептуальні положення якими потрібно послуговуватися при вивченні теми.

9. За завданням викладача студент може готувати окремий (фіксований) виступ із теми заняття, розрахований на 8–10 хв в усній чи письмовій формі. Деякі з таких виступів при подальшій роботі можуть трансформуватися в реферати.

10. Реферат (від лат. *refereo* — доповідь) — це невелика письмова студентська робота оглядово-аналітичного характеру, що передбачає самостійне студювання якоїсь праці, книги, проблеми з використанням чималої кількості доступних джерел. Реферат потрібно належно оформляти: структура, посилання в тексті на джерела, правильно складений список використаної літератури. Не всяка письмова робота є рефератом. Реферативний виступ розрахований на 10–15 хвилин.

11. Готуючи окремий виступ або реферат, звертайте увагу, щоб не було дублювання тих аспектів, які є в плані семінару або в акцентах.

МАУП

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

План дисципліни за модулями

Курс 1 Семестр I

Всього годин у навчальному році 108

№ пор.	Тема	Кількість, год.		
		лекції (Л)	семінарські заняття (СЗ)	самостійна робота студентів (СРС)
Модуль 1. Прадавня історія та середні віки в Україні				
1	Найдавніший період в історії України	2	—	2
2	Слов'яни в європейській історії	2	—	4
3	Київська Русь в період зародження і становлення феодальних відносин	2	2	4
4	Початок доби удільних князівств	2	4	2
5	Зародження козацтва та становлення Запорозької Січі (кінець XV — перша пол. XVII ст.)	2	—	4
6	Українська Козацька держава у період формування та поступового руйнування	4	4	2
Модуль 2. Національне відродження на українських землях				
7	Суспільно-політичний лад України в період утвердження і розвитку капіталізму (XIX ст. — початок XX ст.)	2	4	4
8	Українська Народна республіка — від створення до поразки	4	—	4
9	Гетьманат П. Скоропадського	2	—	2
Модуль 3. Україна в радянський період				
10	Утворення СРСР та зміни в суспільно-політичному житті України (20–30-ті роки)	2	2	4
11	Західна Україна в 20–30-х роках XX ст.	2	—	2
12	Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)	2	—	4
13	Суспільно-політичне життя України у повоєнні роки та у роки відлиги (1945–1963 рр.)	2	—	4

14	Суспільно-політичне життя України в період брежнєвського застою (1963–1982 рр.) та горбачовської перебудови (1985–1990 рр.)	2	—	4
Модуль 4. Україна незалежна				
15	Розпад СРСР та відродження Української суверенної незалежної держави (1990 р. до сьогодні)	2	2	4
16	Україна в сучасному геополітичному просторі	2	—	4
Всього годин:		36	18	54

Модуль 1

Тема 3. Київська Русь у період зародження і становлення феодальних відносин

Практичне заняття № 1 Київська Русь у період зародження і становлення феодальних відносин

Мета: розглянути фундаментальні питання з історії Київської Русі, проаналізувати основні теорії про походження Києва та Руської держави.

План

1. Утворення державності у східних слов'ян. Наукові теорії походження держави Київська Русь.
2. Державотворча діяльність київських князів наприкінці IX — на початку XII ст.
3. Соціально-економічні порядки Київської Русі, їх особливості. Характеристика “Руської Правди”.
4. Культура і побут Київської Русі. Причини і значення прийняття християнства.

Акценти

- Передумови утворення держави Русь. Загадка Кия.
- Які теорії походження Русі ви знаєте?

- Схарактеризуйте діяльність Київських князів та їхню політику.
- Яку версію утворення держави Русь подає “Повість временних літ” і які аргументи на її спростування є в історіографії?
- Схарактеризуйте колонізаційні та етнічні процеси; критику теорії давньоруської народності; Русь і степ.
- Дайте оцінку державному устрою, економіці, торгівлі Київської держави.
- Яким чином проходило утвердження християнства? Вплив Візантії на Руські землі.
- Розкрийте специфічні особливості слов'янської культури. Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі у європейській історії.

Література

1. *Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі. — К., 2001.
2. *Власто А.* Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'ян. — К., 2004.
3. *Греков Б.* Київська Русь. — К., 2003.
4. *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. — К., 2000.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. 1. — К., 1992.
6. *Історія України / За ред. В. Смолія* — К., 1996.
7. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1995.
8. *Толочко О., Толочко П.* Київська Русь. — К., 1998.

Тема 4. Початок доби удільних князівств

Практичне заняття № 2

Галицько-Волинська держава

Мета: на основі вивчення формування та розвитку Галицько-Волинської держави з'ясувати її місце та значення в історії України.

План

1. Причини і наслідки роздробленості руських земель в контексті тогочасної світової історії.
2. Монголо-татарська навала та її вплив на подальший розвиток руських земель.

3. Формування території Галицького та Волинського князівств в XI–XII ст. Ростиславичі. Князь Роман Мстиславович.
4. Король Данило Галицький і його політика.
5. Розвиток і поступовий занепад держави за наступників Данила, її місце в історії України.

Акценти

- Назвіть основні історичні міста Галицької та Волинської земель, окресливши приблизні межі цих територій за сучасним адміністративним поділом.
- Складіть письмово хронологію правління Ростиславичів у Галичині.
- Про кого, де і чому сказано: “Сидить високо на своїм золотокоронім престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками...”?
- Про якого українського князя літописець писав як про “пріснопам’ятного самодержавця всія Русі”? Чому його так називали?
- За яких обставин князь Данило Романович став королем? Чому історик М. Костомаров називав його князем-лицарем?
- Складіть письмово хронологію правління наступників короля Данила із роду Романовичів із зазначенням прикметних рис володарювання.
- Сформулюйте висновки про значення Галицько-Волинської держави (королівства Руського) в історії України.

Література

1. Багалій Д. Нариси Історії України. — К., 1994. — Розд. 11, 12.
2. Великий А. Проблема коронації Данила // Старожитності. — 1993.
3. Грушевський М. Історія України–Руси. — К., 1992. — Т. 2. — С. 359–504; — К., 1993. — Т. 3. — С. 1–142.
4. Ісаєвич Я. Галицько-волинська держава. — Л., 1999.
5. Костомаров М. Галерея портретів. Біографічні нариси. — К., 1993.
6. Крип’якевич І. Галицько-волинське князівство. — Л., 1999.
7. “Літопис Руський”. — К., 1990.

Практичне заняття № 3

Українські землі у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV — перша половина XVII ст.)

Мета: зрозуміти особливості життя української людності в Литовсько-Руській державі та з'ясувати значення причини соціально-структурних і правових змін.

План

1. Процес входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського.
2. Соціальна еволюція: князі, стани, зміна порядків.
3. Розвиток правової системи: Литовські статuti, звичаєве право, Магдебурзького права.

Акценти

- Складіть таблицю, як відбувався перехід українських земель із середини XIV ст. під владу іноземних правителів: куди, коли, який край увійшов і до якого часу.
- Чому входження українських земель до Великого князівства Литовського відбувалося мирним шляхом? Чим відрізнялася “місійна роль” Великого князівства Литовського у збиранні спадщини Русі від політики Московської держави?
- Чому Велике князівство Литовське дослідники називають Литовсько-Руською державою? Як пояснити зміст вірша, виявленого в Литовському статуті 1588 р.:
Полска квітнет лацизною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Польщі не перебудеш,
Без сей в Литве блазнем будеш.
- Які істотні зміни відбулися в соціальній структурі українського суспільства в Литовсько-Руську добу? Чому з появою шляхти, за словами історика Д. Дорошенка, порушується соціальна рівновага у суспільстві?
- Що таке Литовський статут? Чи відповідає його назва змістові?
- Що таке звичаєве право і копні суди?
- Коротко схарактеризуйте, як функціонувало магдебурзьке право в українських містах.

- Чому історик М. Брайтчевський називає період 1363–1470 рр. “другим Українським Королівством”?

Література

1. *Грушевський М.* Історія України–Руси. — К., 1994. — Т. 5.
 2. *Русіна О.* Про князівську традицію на Київщині у XIII–XV ст. // Київ. старовина. — 1997. — № 3/4.
 3. *Терещенко Ю.* Україна в складі Литовського князівства та Польського королівства // Історія України. — 1997. — № 16 (додаток).
 4. *Шабуньдо Ф.* Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. — 1994. — № 1, 2.
 5. *Шабуньдо Ф.* Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV — першій половині XVI ст. // Сучасність. — 1996. — № 5.
- Книги з курсу історії України Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Брайтчевського та Н. Яковенко.

Тема 6. Українська Козацька держава у період формування та поступового руйнування

Практичне заняття № 4

Формування української національної держави та її розвиток у період національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Мета: розглянути існуючі наукові історико-правові оцінки причин, змісту і наслідків договору 1654 р. у зіставленні з ідеологічними спекуляціями на цю тему.

План

1. Причини, рушійні сили, характер, початок і перші результати національно-визвольної війни. Зборівський договір. Гетьман Богдан Хмельницький, його роль в історії України.
2. Союз з Московським царством. Його умови та існуючі оцінки. Зовнішня політика Б. Хмельницького в 1655 — 1657 рр.
3. Соціально-економічні та політичні наслідки національно-визвольної війни. Її характеристика як революції.
4. Адміністративно-політичний устрій і соціально-економічні порядки Української Козацької держави, їх порівняння з порядками Запорозької Січі.

Акценти

- Якою була політика Богдана Хмельницького стосовно Московського царства в 1648–1653 рр.? Чому до 1654 р. Москва не втручалася у події?
- Назвіть чинники, що спричинили рішення Б. Хмельницького до зближення з московським царем на початку 1654 р. Що таке “Переяславський міф”?
- Схарактеризуйте перебіг українсько-російських переговорів у Переяславі. Коротко сформулюйте зміст рішень козацької Ради.
- Як укладалися договірні статті Війська Запорозького з московським царем? Думки вчених про їхній зміст.
- Перелічіть існуючі в історичній літературі правові оцінки домовленостей 1654 р., аргументуйте їх. Чому їх не можна трактувати як приєднання чи возз’єднання України з Росією?
- Доведіть, що договірні сторони по-різному розуміли сутність і характер стосунків між ними після 1654 р.
- Чи виправдалися сподівання Богдана Хмельницького на сприятливі наслідки Переяславських домовленостей? Що таке Віденське і Андрусівське перемир’я?
- Чому Михайло Драгоманов називав перебування України під Московським царством “пропащим часом”?
- Яку політику провадив Б. Хмельницький щодо Москви після Віденського перемир’я?

Література

1. *Апанович Б.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи реальність. — К., 1994.
2. *Брехуненко В.* Московська експансія. Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
3. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // У кн. “Вивід прав України”. — Л., 1991; Укр. іст. журн. — 1992. — № 2.
4. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1679). — К., 1999 (серія “Україна крізь віки”. — Т. 7).
5. *Ульяновський В.* Переяславська Рада без шат апологетики // Трибуна. — 1991. — № 3, 5, 8.
6. *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657.* — К., 1998.

Практичне заняття № 5
Козацько-Гетьманська держава в період обмеження
її автономії Російською імперією
(друга половина XVII–XVIII ст.)

Мета: з'ясувати роль кожного з провідників Гетьманщини в складних умовах агресії та братовбивчої “війни берегів”. Зробити відповідні висновки. Вивчити діяльність гетьмана Івана Мазепи та його послідовників як творців політики українського сепаратизму XVIII ст.

План

1. Гетьманування Івана Виговського. Гадяцька угода.
2. Гетьмани Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, П. Тетеря, Д. Многогрішний за оцінками істориків.
3. Об'єднавча політика Петра Дорошенка та Івана Самойловича і її наслідки.
4. Іван Мазепа — людина і політик. Вектори його внутрішньої та зовнішньої діяльності.
5. Шлях Івана Мазепи до Полтавської катастрофи та її наслідки.
6. Гетьман-емігрант Пилип Орлик. “Пакти і конституція прав вольностей Запорозького Війська” 1710 р.

Акценти

- Чи можна назвати Івана Виговського продовжувачем справи Б. Хмельницького у зовнішній та внутрішній політиці?
- Зміст та історико-правова оцінка Гадяцької угоди, перспективи її реалізації.
- Що спільного і що відмінного було в трьох гетьмануваннях Юрія Хмельницького?
- Яке відношення мають Іван Брюховецький та Павло Тетеря до “війни берегів”? Чи винні вони в її розв'язанні?
- Як виявлялася політика “за” і “проти” Москви в діяльності Дем'яна Многогрішного?
- Що було спільного і відмінного в об'єднавчій політиці гетьманів Петра Дорошенка та Івана Самойловича? Які результати цієї політики? Наведіть докази патріотизму цих гетьманів.

- Подумайте, яким було співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників поділу козацької держави в другій половині XVII ст.
- Якими були масштаби спустошення і руйнації в цифровому вираженні?
- Сформулюйте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепи зокрема, і стосовно Правобережної України. Схарактеризуйте його ставлення до Семена Палія.
- Які чинники штовхали Мазепу до розірвання союзу з московським царем Петром I? Доведіть це на фактах.
- Складіть коротку хронологію перебігу спільних українсько-шведських дій після укладання союзу між Мазепою і Карлом XII. Окресліть коло мазепинців.
- Назвіть причини царського терору восени 1708 р. в Україні.
- Розкажіть про обставини обрання на гетьманську посаду Пилипа Орлика. Чому були укладені Конституційні Пакти, який їх зміст і значення.
- Якими були спроби для реваншу у Пилипа Орлика? Наведіть факти, що свідчать про його високий український патріотизм.

Література

1. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
2. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. — К., 1996.
3. *Володарі* гетьманської булави. — К., 1994.
4. *Гетьмани* України. — К., 1991.
5. *Іван Мазепа.* — К., 1992
6. *Іван Мазепа і Москва.* Історичні розвідки і статті — К., 1994.
7. *Історія* України в особах. IX–XVIII ст. — К., 1993.
8. *Шевчук В.* Козацька держава. — К., 1995.

Тема 7. Суспільно-політичний лад України в період утвердження і розвитку капіталізму (XIX — початок XX ст.)

Практичне заняття № 6 Українські землі під владою Російської та Австро-Угорської імперій

Мета: проаналізувати етапи національного відродження в українських землях у XIX ст.

План

1. Три поділи Речі Посполитої та їх значення для України.
2. Антикріпосницькі виступи: декабристи, Устим Кармалюк.
3. Початок українського національного відродження, його особливості. Т. Г. Шевченко.
4. Утворення Кирило-Мефодіївського братства і його діячі. Основні програмові ідеї “Закону Божого” (“Книги буття українського народу”) та їх оригінальний виклад.
5. “Руська трійця” та революція 1848–1849 рр. в Галичині й на Буковині.

Акценти

- Схарактеризуйте Україну на початку XIX ст.
- Опишіть етапи збирання культурної спадщини та її прирощення в першій хвилі національного відродження у Наддніпрянській Україні і західноукраїнських землях.
- Сформулюйте, з використанням цитат, основні ідеї “Книги буття українського народу” (“Закону Божого”), поясніть ці назви.
- Зробіть виписки зі Статуту товариства та його відозв щодо положень ідейно-програмового спрямування. Прокоментуйте їх.
- Чим різняться слов’янофільські ідеї братчиків від ідей, що проповідувалися в Росії?
- Розкажіть про вплив Кирило-Мефодіївського братства на розвиток національно-визвольного руху українського народу?

Література

1. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. — К., 1994.
2. *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.* — К., 1990. — Т. 1. — С. 16–367; Т. 2. — С. 10–379.
3. *Костомаров М.* “Закон Божий” (“Книга буття українського народу”). — К., 1991. — № 10.
4. *Розумний Я.* “Чи ми ще зійдемося знову?” Кирило-Мефодіївське братство з перспективи 150 років // Сучасність. — 1998. — № 12.

Практичне заняття № 7 Політична Україна на початку ХХ ст. (в період до 1917 р.)

Мета: закріпити та поглибити знання про розгортання політичного етапу українських національно-визвольних змагань. З'ясувати розстановку політичних сил на карті Європи напередодні Першої світової війни.

План

1. Утворення українських політичних партій, їх програми.
2. Україна в революції 1905–1907 рр.: основні події і наслідки.
3. Україна в Першій світовій війні: національний і геополітичний аспекти.

Акценти

- Які передумови створення перших українських політичних партій? Чому цей процес почався раніше в підавстрійській Україні — Галичині?
- Назвіть основні партії і дайте порівняльну характеристику їхніх програм, акцентуючи увагу на вирішенні національного питання. Чому домінували автономістські устремління?
- Назвіть особливості революції 1905–1907 рр. в Україні та перелічіть основні наслідки: національно-культурні, політичні, економічні. Чи закріпилися вони в роки реакції?
- Ставлення українських політиків до Першої світової війни? Яку тактику вони проводили?

- У чому полягав особливий трагізм Першої світової війни для українців? Якими були національні та геополітичні аспекти цієї війни для України?
- Як позначилася війна на українському визвольному русі?

Література

1. *Багатопартійна українська держава на початку XX ст.* — К., 1992.
2. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посіб. — К., 1996.
3. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX ст. — К., 1993.
4. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
5. *Лавров Ю.* Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) // *Історія України.* — 1999. — № 21–24 (додаток).

Модуль 3

Тема 10. Утворення СРСР та зміни в суспільно-політичному житті України (20–30-ті роки)

Практичне заняття № 8

Мета: проаналізувати зміст, особливості та наслідки українського відродження 20-х років у контексті економічної та національної політики більшовиків.

План

1. Особливості впровадження та проведення непу в Україні. Наслідки цієї політики.
2. Зміст і наслідки радянської “українізації”.
3. Мистецьке відродження: характер, вияви, досягнення, згорання.

Акценти

- Що змусило більшовиків перейти до непу? Якими були особливості його проведення в УРСР?

- У цифрах схарактеризуйте наслідки непу. Чому і як почалося згорання цієї політики?
- Що таке політика коренізації та її український варіант? Чому “українізація” мала суперечливий характер? Чи можна її вважати ошуканством і провокацією?
- Яку роль у проведенні “українізації” відіграли колишні “боротьбисти”?
- Доведіть, що українська культура 20-х років мала вагомий досягнення (навіть за світовими вимірами).
- Чому українське відродження 20-х років називають “розстріляним”?

Література

1. Канцелярук Б., Адамський В. Українська державність у контексті політичної стратегії Кремля: уроки історії // Розбудова держави. — 1995. — № 11.
 2. Касьянов Т. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.
 3. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) — К., 1999 (серія “Україна крізь віки”. — Т. 11.)
 4. Шаповал Ю. ГПУ–НКВД як інструмент антиукраїнізації в 20-ті і 30-ті роки // Укр. історик. — 1995. — № 1–4.
- Книги Я. Грицака, Т. Гунчака та інші курси новітньої історії України.

Модуль 4

Тема 15. Розпад СРСР та відродження Української суверенної незалежної держави (1990 р. — до сьогодні).

Практичне заняття № 9 Розпад СРСР та відродження Української суверенної незалежної держави (1990 р. — до сьогодні)

Мета: на основі аналізу історичних подій і явищ другої половини ХХ ст. закріпити раніше здобуті знання з питань політичного самовизначення України.

План

1. Дисидентський рух як політична передумова самовизначення.
2. Основні віхи на шляху проголошення державної незалежності.
3. Проблеми розвитку самостійної України.

Акценти

- Хто такі “шістдесятники” та дисиденти? Схарактеризуйте, як боровся з ними режим? Простежте наростання політизації дисидентського руху.
- У якому сенсі дисидентський рух був передумовою самовизначення України?
- Схарактеризуйте українські наслідки проголошеної політики перебудови. Як вплинула на суспільно-політичне життя Чорнобильська катастрофа?
- Назвіть основні віхи середини 80-х років, що сприяли просуванню України до незалежності. Особливу увагу приділіть формуванню Народного Руху України та безпосереднім обставинам проголошення Акту про незалежність України, його закріпленню на референдумі.
- Сформулюйте економічні, соціально-політичні та національно-культурні підстави самостійності України.
- Як відбувалися процеси міжнародного утвердження України та наповнення її державності конкретним змістом?
- Схарактеризуйте основне коло проблем розвитку сучасної України та можливі шляхи їх розв’язання.

Література

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посіб. — К., 1996.
2. Іванченко Р. Історія без міфів. — К, 2006.
3. Історія України / За ред. Ю. Зайцева. — Л., 1998.
4. Касьянов Т. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років — К., 1995.
5. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років. — К., 1998.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ–ЗАОЧНИКІВ

1. Трипільська культура, її особливості.
2. Утворення державності у східних слов'ян. Існуючі в науці теорії походження держави Київська Русь.
3. Історія термінів “Русь”, “Мала Русь”, “Україна”.
4. Державотворча діяльність київських князів кінця IX — початку XII ст.
5. Соціально-економічні порядки Київської Русі, їх особливості.
6. Культура і побут Київської Русі. Причини і значення прийняття християнства.
7. Монголо-татарська навала та її вплив на подальший розвиток руських земель.
8. Утворення та особливості розвитку Галицько-Волинської держави. Князь Данило Романович.
9. Правова система Великого князівства Литовського: копні суди, Магдебурзьке право, Литовські Статути.
10. Утворення Речі Посполитої. Зміна становища українського населення після Люблінської та Берестейської (Брестської) уній.
11. Причини і сутність національно-культурного піднесення в Україні кінця XVI — початку XVII ст. Братства.
12. Гетьман П. Сагайдачний, його роль в історії України.
13. Запорозька Січ від утворення до 1648 р.: історія заснування, внутрішній устрій, військові походи.
14. Козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
15. Козацько-селянські повстання 1625 — 1638 рр. Причини їх поразок.
16. Гетьман Богдан Хмельницький, його роль в історії України.
17. Союз з Московським царством. Його умови та існуючі оцінки.
18. Соціально-економічні і політичні наслідки національно-визвольної війни.
19. Гетьманування І. Виговського. Гадяцька унія: причини та наслідки її прийняття.

20. Об'єднана політика гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича, її сутність, відмінність, причини невдачі.
21. Правобережна Україна наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. Визвольна боротьба народу: опришки, гайдамаки, Коліївщина.
22. Гетьманство І. Мазепи.
23. Обставини появи Конституції 1710 р., її основні положення.
24. Українська Козацька держава за часів правління останніх гетьманів. Поступова ліквідація її автономії.
25. Початок українського національного відродження, його особливості. Т. Г. Шевченко.
26. Антикріпосницькі виступи: декабристи, Устим Кармалюк.
27. Реформи в Росії та Австрії в середині XIX ст. та їх значення для розвитку українських земель.
28. "Руська трійця" та революція 1848–1849 рр. в Галичині й на Буковині.
29. Кирило-Мефодіївське братство.
30. Громадсько-політичне життя в Україні в другій половині XIX ст.: хлопомани, громади, москвофіли, народовці і загальноросійські народницькі організації.
31. Створення перших українських політичних партій, їх програми та діяльність.
32. Україна в революції 1905 — 1907 рр.: основні події та наслідки.
33. Українське громадсько-політичне життя в Австро-Угорщині на початку XX ст. Січковий рух.
34. Україна в роки Першої світової війни. Українські січові стрільці.
35. III Універсал. Проголошення Української Народної Республіки.
36. IV Універсал. Проголошення незалежності УНР. Причини поразки Центральної Ради і перемоги більшовиків.
37. Берестейський мир і Україна. Повернення Центральної Ради та її падіння. Основні заслуги і прорахунки Центральної Ради.
38. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського.
39. Директорія: її політика і причини поразок.
40. Західноукраїнські землі в 1918–1922 рр. Історичне значення ЗУНР.

41. Національно-культурна політика в 20–30-х роках: коренізація, її здобутки та причини згорання.
42. Радянська влада і українське селянство в 20-х роках ХХ ст.
43. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, перебіг, наслідки.
44. Сталінський політичний терор в Україні: особливості та наслідки.
45. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною: обставини та наслідки.
46. Діяльність ОУН в роки Другої світової війни.
47. Визволення України. Внесок українського народу в Перемогу над фашизмом.
48. Наростання кризових явищ в Україні в 60–80-х роках. Русифікація.
49. Українське дисидентство і боротьба влади з ним.
50. Україна на шляху до проголошення державної незалежності 1989 — 1991 рр.
51. Відродження державної самостійності України.
52. Відновлення багатопартійності. Сучасне політичне життя в Україні.
53. П'ятнадцять років незалежності: досягнення, проблеми, перспективи. Уроки історичного розвитку.
54. Україна і світ. Взаємини з іншими державами.
55. Сучасна українська діаспора на Заході та Сході.
56. Хмельниччина на сучасному етапі.
57. Українська національно-державна символіка: історія та сутність.

МАУП

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

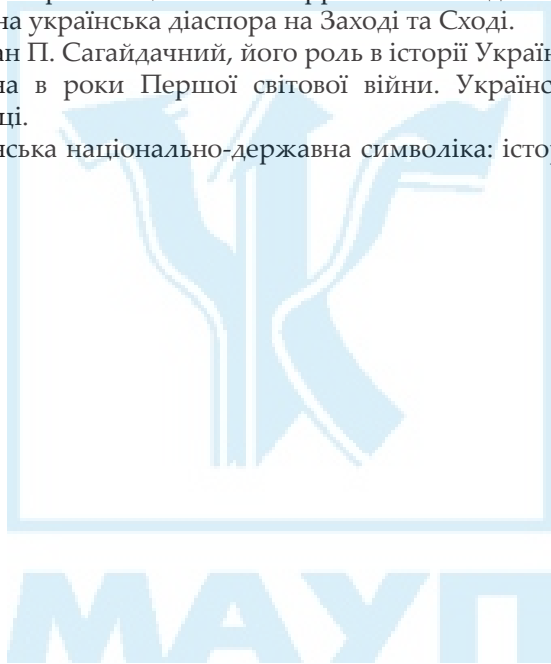
1. Історія України як наука та видатні історики України. Основні принципи її дослідження.
2. Козацько-селянські повстання 1625–1638 рр., причини їх поразок.
3. Утворення Центральної Ради. Боротьба за автономію України. I і II Універсали.
4. Запорозька Січ від утворення до 1648 р.: історія заснування, внутрішній устрій, військові походи.
5. III Універсал. Проголошення УНР. Війна між Радянським урядом і Центральною Радою.
6. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, перебіг, наслідки.
7. Причини, рушійні сили, характер, початок і перші результати національно-визвольної війни. Зборівський договір.
8. IV Універсал. Проголошення незалежності УНР. Причини поразки Центральної Ради і перемоги більшовиків.
9. Військові і дипломатичні дії козацького уряду в 1649–1659 рр.
10. Берестейський мир і Україна. Повернення Центральної Ради та її падіння. Основні заслуги і прорахунки Центральної Ради.
11. Періодизація історії України.
12. Гетьман Богдан Хмельницький, його роль в історії України.
13. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського.
14. Значення вивчення курсу історії України для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації.
15. Формування й розвиток первіснообщинного ладу на території України.
16. Союз з Московським царством. Його умови та існуючі оцінки.
17. Зовнішня політика Б. Хмельницького в 1655–1657 рр.
18. Директорія: її політика і причини поразок.
19. Трипільська культура, її особливості.
20. Соціально-економічні та політичні наслідки національно-визвольної війни. Її характеристика як революції.
21. Західноукраїнські землі в 1918–1922 рр. Історичне значення ЗУНР.

22. Північне Причорномор'я в I тис. до н. е. — перших століттях н. е.
23. Порівняльна характеристика адміністративно-політичного устрою та соціально-економічних порядків Української Козацької держави з порядками Запорозької Січі.
24. Утвердження радянської влади. Зміни в політиці радянських урядів України.
25. Походження слов'ян. Антський період їх історії.
26. Гетьманування І. Виговського. Гадяцька унія: причини та наслідки її прийняття.
27. Україна на початку 20-х років. Перехід до непу. Створення СРСР.
28. Східнослов'янські племена в VI–IX ст.: зони розселення, господарство, соціальний устрій, побут, культура, відносини із сусідніми народами.
29. Основні зміни в умовах Переяславського договору з Московією 1659 р. порівняно з березневими статтями 1654 р. Історія поділу козацької держави на дві частини та початку Руїни.
30. Національно-культурна політика в 1920–1930 рр.: коренізація, її здобутки та причини згорання.
31. Утворення державності у східних слов'ян. Існуючі в науці теорії походження держави Київська Русь.
32. Політичні портрети право- та лівобічних гетьманів періоду Руїни.
33. Радянська влада і українське селянство у 20-х роках ХХ ст.
34. Історія термінів “Русь”, “Мала Русь”, “Україна”.
35. Об'єднавча політика гетьманів П. Дорошенка і І. Самойловича, їх сутність, відмінність, причини невдачі.
36. Основні зміни в Радянській Україні у 30-х роках порівняно з 20-ми роками.
37. Державотворча діяльність київських князів кінця IX — початку XII ст.
38. Гетьманство І. Мазепи. Причини і наслідки спроби розірвати союз із Московією.
39. Сталінський політичний терор в Україні: особливості і наслідки.
40. Соціально-економічні порядки Київської Русі, їх особливості, характеристика “Руської Правди”.

41. Обставини появи Конституції 1710 р., її основні положення.
42. Становище українських земель у складі Польщі. Характеристика основних політичних партій Західної України. Причини розколу ОУН.
43. Культура і побут Київської Русі. Причини і значення прийняття християнства.
44. Українська Козацька держава при останніх гетьманах. Поступова ліквідація її автономії. Історичне значення Гетьманщини.
45. Українці під владою Румунії і Чехословаччини. Історична драма Карпатської України.
46. Причини і наслідки роздробленості руських земель у контексті тогочасної світової історії.
47. Правобережна Україна наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. Визвольна боротьба народу: опришки, гайдамаки, Коліївщина.
48. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною: обставини та наслідки.
49. Основні князівства на землях Київської Русі, відмінності між ними.
50. Три поділи Речі Посполитої та їх значення для України.
51. Військові дії в Україні в 1941 – на початку 1942 рр. Спроби ОУН проголосити в 1941 р. українську державність.
52. Монголо-татарська навала та її вплив на подальший розвиток руських земель.
53. Нова Січ. Зміна порядків у ній порівняно зі Старою. Причини ліквідації Січі. Подальша історична доля запорожців.
54. Німецький окупаційний режим. Український рух Опору: радянські партизани і УПА.
55. Утворення та особливості розвитку Галицько-Волинської держави. Князь Данило Романович.
56. Порівняльна характеристика становища українського населення в складі Російської та Австрійської імперій.
57. Визволення України. Внесок українського народу в перемогу над фашизмом. Діяльність ОУН в роки Другої світової війни.
58. Розвиток Галицько-Волинської держави за наступників Данила. Її місце в історії України.
59. Реформи в Росії та Австрії в середині XIX ст., їх значення для розвитку українських земель.

60. Україна в роки повоєнного сталінського режиму.
61. Захоплення українських земель Литвою, Польщею, Молдавією, Угорщиною в середині XIV ст.
62. Початок українського національного відродження, його особливості. Т. Г. Шевченко.
63. Україна в роки “хрущовської відлиги”.
64. Порівняльна характеристика становища українських земель у складі Великого князівства Литовського і Польщі.
65. Антикріпосницькі виступи: декабристи, Устим Кармалюк.
66. Наростання кризових явищ в Україні в 60–80-х роках XX ст. Русифікація.
67. Основні класи та стани українського суспільства у складі Великого князівства Литовського. Поступова зміна соціально-економічних порядків на рубежі XV–XVI ст.
68. Кирило-Мефодіївське братство.
69. Українське дисидентство і боротьба влади з ним.
70. Правова система Великого князівства Литовського: копні суди, Магдебурзьке право, Литовські Статути.
71. “Руська трійця” та революція 1848–1849 рр. в Галичині й на Буковині.
72. Україна на шляху до проголошення державної незалежності 1989–1991 рр.
73. Причини розпаду Київської Русі: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства.
74. Громадсько-політичне життя в Україні у другій половині XIX ст.: хлопомани, громади, москвофіли, народовці і загальноросійські народницькі організації.
75. Відродження державної самостійності України.
76. Утворення Речі Посполитої. Зміна становища українського населення після Люблінської та Берестейської (Брестської) уній.
77. Україна у міжвоєнний період.
78. Відновлення багатопартійності. Сучасне політичне життя в Україні.
79. Порівняльна характеристика основних різновидностей козацтва, їх роль у розвитку українського суспільства.
80. Створення перших українських політичних партій, їх програми та діяльність.

81. П'ятнадцять років незалежності: досягнення, проблеми, перспективи. Уроки історичного розвитку.
82. Причини і сутність національно-культурного піднесення в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. Братства.
83. Українське громадсько-політичне життя в Австро-Угорщині на початку XX ст. Січковий рух.
84. Сучасна Україна і світ. Взаємини з іншими державами.
85. Козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
86. Україна в революції 1905–1907 рр.: основні події та наслідки.
87. Сучасна українська діаспора на Заході та Сході.
88. Гетьман П. Сагайдачний, його роль в історії України.
89. Україна в роки Першої світової війни. Українські Січкові стрільці.
90. Українська національно-державна символіка: історія та сутність.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акт проголошення незалежності України.* — К., 1991.
2. *Актуальні питання історії України: Навч. посіб.* — Хмельницький, 1994, 1995 та ін. — Вип. 1–4.
3. *Александрович Б.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. — Л., 2000.
4. *Алексев Ю., Вертере А., Даниленко В.* Історія України: Навч. посіб. — К., 2004.
5. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
6. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
7. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1964 р. Міфи і реальність. — К., 1994.
8. *Аркас М.* Історія України-Русі. — К., 1990.
9. *Багатопартійна Українська держава на початку XX століття: програмні документи перших українських партій.* — К., 1992.
10. *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання. — К., 2000.
11. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993.
12. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — К., 1994.
13. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 — 1941 рр.). — К., 1999.
14. *Бойко О.* Історія України: Посібник. — 2-ге вид. — К., 2002.
15. *Боплан Г.* Опис України. — К., 1990.
16. *Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст.: Навч. посіб. — К., 1998.
17. *Борисенко В.* Курс української історії. — К., 1996.
18. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1993
19. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
20. *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К., 1998.
21. *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004.

22. *Верстюк В., Дзюба О., Непринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довід. — К., 1995.
23. *Видатні постаті України: Біогр. довід.* — К., 2004
24. *Винниченко В.* Відродження нації: Т. 1–3. — К., 1990.
25. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.
26. *Власто А.* Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'ян / Пер. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терех. — К., 2004.
27. *Гетьмани України. Історичні портрети.* — К., 1991.
28. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки.* — К., 2003.
29. *Гончарук П.* Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Курс лекцій. — К.: Центр навч. літ-ри, 2005.
30. *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.
31. *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV — початок XVII ст.) — Л., 2002.
32. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. — К., 1996.
33. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1991.
34. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1991.
35. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
36. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993.
37. *Давня історія України: У 2 кн.* — К., 1994, 1995.
38. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — Л., 1991. — Т. ССXXII.
39. *Декларація про державний суверенітет України.* — К., 1990.
40. *Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко.* — К., 2005.
41. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998.
42. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років із Сталінінм. П'ятдесят років без Сталіна: Наук.-публ. дослідж. — К., 2003.
43. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
44. *Донцов Д.* Туга за героїчним. Постагі та ідеї літературної України. — К., 2003.
45. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: У 2 т. — К., 2002.
46. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К., 1991. — Т. I–II.

47. Доценко О. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.: Курс лекцій. — К., 2003.
48. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
49. Драч І. Чи працює українська національна ідея // Укр. світ. — 1995. — № 13. — С 4–6.
50. Єнсен А. Мазепа. — К., 1992.
51. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991.
52. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997.
53. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
54. Залізняк Л. Походження українського народу. — К., 1996.
55. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в ХVІ — першій половині ХVІІ століття. — Л., 2003.
56. Іванишин В. Нація, державність, націоналізм. — Дрогобич, 1992.
57. Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух в 60-х роках в Україні. — К., 2000.
58. Іванченко Р. Історія без міфів. — К., 1991.
59. Іванченко Р. Київська Русь: початки української держави. — К., 1995.
60. Іванченко Р. Княгиня Ольга. — К., 2002.
61. Іванченко Р. Українська державницька ідея. — К., 2004.
62. Іванченко Р. Українська державність 20–90-х років. — К., 2000.
63. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у ХVІ–ХVІІІ століттях: історичні нариси. — Л., 2004.
64. Ісаєвич Я. Галицька-Волинська держава. — Л., 1999.
65. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Л., 2002.
66. Історія України в особах: ІХ–ХVІІІ ст. — К., 1993.
67. Історія України ХХ — поч. ХХІ ст.: Навч. посіб. / За заг. ред. В. Смолія. — К., 2004.
68. Історія України / За ред. В. А. Смолія. — К., 1997.
69. Історія України. — Л., 1996.
70. Історія України: нове бачення: У 2 т. — К., 1995, 1996.
71. Історія України: нове бачення. — К., 1995. — Т. І, ІІ.
72. Історія української культури: Зб. док. і матеріалів. — К., 2000.
73. Історія сучасного світу: соціально-політична історія ХV–ХХ століть: Навч. посіб. / Ю. Горбань, Б. Білик, Л. Дячук та ін.; За ред. Ю. Горбаня. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К., 2003.

74. *Історія України ХХ — початку ХХІ ст.: Навч. посіб. / П. Панченко, Н. Барановський, С. Падалка та ін.; За заг. ред. В. Смоля.* — К., 2004.
75. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. — К., 1995.
76. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.
77. *Коваль М.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // *Україна крізь віки.* — К., 1999. — Т. 12.
78. *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачова. — К., 2004.
79. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760 — 1830. — К., 1996.
80. *Конквест Р.* Жнива скорботи. — К., 1993.
81. *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К., 2003.
82. *Конституція України.* — К., 1996.
83. *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
84. *Культура українського народу.* — К., 1994.
85. *Кульчицький С.* Геополітичні уроки Тузлы // *Зеркало не-деди.* — 2004. — № 2 (477). — 17 янв.
86. *Кульчицький С.* Демографічні втрати України в I пол. ХХ ст. // *Енцикл. історії України.* — К., 2004. — Т. 2.
87. *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. — К., 2003.
88. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939). — К., 1999.
89. *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини, 1648–1782). — К., 1998.
90. *Крижанівський О., Плохій С.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні: кінець ХVІ — середина ХІХ ст. — К., 1994.
91. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Л., 1990.
92. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1992.
93. *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія (1917–1933). — К., 2001.
94. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

95. *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.
96. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — К., 1995.
97. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе: У 2 т. — К., 1994.
98. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994.
99. *Литвин В.* Україна: ХХ століття: У 2 кн. — К., 2002.
100. *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1920–1921 рр.). — К., 2003.
101. *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1928 рр.). — К., 2003.
102. *Лотоцький О.* Автокефалія. — К., 1999.
103. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1920. — К., 2003.
104. *Мечник С.* У часи воєнного лихоліття. ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. — Л., 1992.
105. *Мірчук П.* Українська повстанська армія. 1942–1952: Док. і матеріали. — Л., 1991.
106. *Мордвінцев В.* Російське самодержавство і Українська Православна Церква в кінці XVII–XVIII ст. — К., 1997.
107. *Муковський І.* Лисенко О. Звитяги і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997.
108. *Нагаєвський І.* Історія української держави. — К., 1993.
109. *Наконечний Є.* Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. — Л., 2004.
110. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998.
111. *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.* — 2-ге вид. — К., 2006.
112. *Незалежність України: історичні витоки та перспективи: Матеріали наук.-практ. конф.* — К., 1997.
113. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.
114. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
115. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 3-тє вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто, 2003.
116. *Основи етнодержавознавства: Підручник.* — К., 1997.
117. *Пайк В.* Корінь безсмертя України. — Л., 1995.
118. *Плохій С.* Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. — К., 2005.

119. *Половецький П.* Геєна вогненна та інші документальні праці до "Книги буття" українського народу. — К., 2002.
120. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998.
121. *Потульніцький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. — К., 2002.
122. *Петро С.* Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1930 роках. — Л., 1994.
123. *Переяславська Рада: історичне значення та політичні наслідки / Упоряд. М. Т. Товкайло.* — К., 2003.
124. *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань, Я. Шашкевич, І. Гирич та ін.* — К., 2003.
125. *Пріцак О.* Походження Русі. — К., 1997.
126. *Реєнт О., Лисенко О.* Українська національна ідея і християнство. — К., 1997.
127. *Ричка В.* Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). — К., 1997.
128. *Русина О.* Україна під татарами та Литвою. — К., 1999.
129. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950 — початок 1990 років. — К., 1998.
130. *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.
131. *Сергієнко П.* Соборна Україна: від ідеї до життя. — К., 1993.
132. *Сергійчук В.* Іменем війська запорозького. — К., 1992.
133. *Сергійчук В.* Національна символіка України. — К., 1992.
134. *Сергійчук В.* Переяславська Рада — трагедія України і проґраш Європи. — К., 2003.
135. *Сергійчук В.* Трагедія Волині. — К., 2003.
136. *Скоропадський П.* Спогади. — К., 1992.
137. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.
138. *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. Проблема державотворення. — К., 1993.
139. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея. Проблеми формування еволюції, реалізації. — К., 1997.
140. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999.

141. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994.
142. *Суворов В.* Тень победы. — Донецк, 2003.
143. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ.: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996.
144. *Толочко О., Толочко П.* Київська Русь // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 4.
145. *Україна в XX столітті (1900–2000): Зб. док. і матеріалів / Упоряд. В. Слісаренко, В. Гусев, В. Король та ін.* — К., 2000.
146. *Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи.* — К., 2001.
147. *Україна XX ст. Проблеми національного відродження: Зб. наук. праць.* — К., 1993.
148. *Україна: національна ідея: Матеріали Міжнар. наук. конф.* — К., 2002.
149. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць.* — К., 2003.
150. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001).* — К., 2001.
151. *Українська державність у XX ст.* — К., 1996.
152. *Українська ідея. Перші речники.* — К., 1991.
153. *Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.* — К., 1990.
154. *Українська національна ідея і сучасність.* — Одеса, 1999.
155. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: Зб. док. і матеріалів.* — Л.; К., 2001.
156. *Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 р.: Док. і матеріали.* — К., 2003.
157. *Ульяновський В.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV — кінець XVI ст. — К., 1994. — Кн. 1–2.
158. *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 р.* — К., 1998.
159. *Універсали українських гетьманів від Івана Мазепи до Івана Самойловича (1657–1687).* — Л.; К., 2004.
160. *Уроки Переяслава. До 350-річчя Московсько-Переяславської угоди: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* — К., 2004.
161. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення.* — К., 1996.

162. Фрис Б. Історія кириличної рукописної книги в Україні Х–XVIII ст. — Л., 2003.
163. Халєбський П. Країна козаків. — К., 1995.
164. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К., 1981.
165. Хоменко В. Українська і світова культура: Підручник. — К., 2002.
166. Християнство як феномен культури. — К., 2000.
167. Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф. 20 берез. 1997. — К., 1997.
168. Черкащина Н. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення: Навч. посіб. — К., 2005.
169. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003.
170. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
171. Шелест П. Справжній суд ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К., 2003.
172. Шилов Ю. Истоки славянської цивілізації. — К., 2004.
173. Шип Н. Дискусія про термін “Русь” // Укр. іст. журн. — № 6. — 2002.
174. Шпорлюк Р. Імперії та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії. — К., 2000.
175. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). — К., 2000.
176. Ющук І. Якою мовою розмовляла Київська Русь. Мова наша українська: Статті, виступи, роздуми. — К., 2003.
177. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990.
178. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 2005.
179. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посіб. — К., 1997.
180. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.
181. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1 млн років тому	Поява первісних людей на території України.
10–12 тис. років —	Мезоліт.
7–6 тис. років до н. е.	
VII–V тис. до н. е.	Неоліт.
IV–III тис. до н. е.	Розселення племен Трипільської культури на території України.
IV–III тис. до н. е.	Енеоліт.
II–I тис. до н. е.	Бронзова доба.
На зламі II і I тис. до н. е.	Початок залізної доби.
IX–VII ст. до н. е.	Розселення киммерійців між Дністром і Доном та на Кримському і Таманському півостровах.
VII–III ст. до н. е.	Скіфи у Причорномор'ї.
VII–VI ст. до н. е.	Створення грецьких колоній у Причорномор'ї.
512 р. до н. е.	Війна скіфів з перським царем Дарієм.
III ст. до н. е.	Утвердження сарматських племен у Подніпров'ї. Заснування Неаполя Скіфського в Криму.
IV ст.	Вторгнення гунів у Східну Європу. Відхід готів на захід.
Кінець V — початок VII ст.	Існування держави антів.
530	Велике розселення слов'ян. Проникнення слов'ян на Балкани. Поява обрив-авар у Східній Європі.
839	Згадка Бертинської хроніки про Русь у зв'язку з посольством до Людовіка I Франконського.
860	Перший похід Русі (Аскольда і Діра) на Константинополь.
60-ті роки IX ст.	Прийняття християнства князем Аскольдом.
882	Захоплення Києва Олегом.
882–912	Князювання Олега.
Кінець IX ст.	Прихід печенігів у Причорноморські степи. Перехід угрів на Дунай.
907	Похід Олега на Константинополь.
911	Укладення договору князем Олегом з Візантією.
912–945	Князювання Ігоря.

915	Перша згадка в Літописі про печенігів.
40-ві роки X ст.	Походи Ігоря на Царгород і Закавказзя.
944	Укладення договору князем Ігорем з Візантією. Згадка про християнську Русь.
945–964	Регентство княгині Ольги.
957	Подорож Ольги до Константинополя.
964–972	Князювання Святослава.
968, 969–972	Походи Святослава на Балкани. Розгром хозарів (965). Походи на Оку і Волгу та за Дунай.
Бл. 980–1015	Князювання Володимира у Києві.
981	Приєднання князем Володимиром Червеньких городів.
988	Прийняття християнства як державної релігії Русі.
996	Десятинна церква.
1015–1019	Боротьба за Київ між синами Володимира.
1017	Ярослав уперше посідає престол у Києві.
1019–1054	Князювання Ярослава Мудрого.
1015–1016	Кодекс права (“Руська Правда”) Ярослава Мудрого.
30-ті роки XI ст.	Розгром печенігів.
1037	Закладено Софійський собор.
Бл. 1039	Перший Київський літопис.
1051	Обрання Іларіона — першого русина-українця — на митрополичий престол.
1068	Перший похід проти половців. Згадка про київське віче. Повстання у Києві.
1073	“Ізборник” Київського князя Святослава (1073–1076 рр.).
1093–1113	Князювання Святополка у Києві.
1097, листопад	З’їзд князів у Любечі.
Бл. 1113	Несторова редакція руського літопису “Повісті временних літ”.
1113–1125	Князювання Володимира Мономаха у Києві.
1125–1132	Князювання Мстислава Володимировича.
1124–1152	Князювання Володимирка в Галичині. Об’єднання галицьких князівств зі столицею в Галичі (перша згадка 1140 р.).
1146–1154	Князювання Ізяслава Мстиславича в Києві.

1153–1187	Князювання Ярослава Осмомисла у Галичі. Поширення галицького князівства до гирла Дунаю.
1155–1157	Князювання Юрія Довгорукого Суздальського у Києві.
1169, 8 березня	Зруйнування Києва Андрієм Боголюбським.
Бл. 1170	Початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
1185	Похід Ігоря на половців (бл. 1187 р. — “Слово о полку Ігоревім”).
1187	Перша згадка назви “Україна” у Київському літописі.
1187–1199	Володимир II.
1188	Роман Мстиславович вперше посів Галицький стіл.
1189	Угорська інтервенція. Бела III проголошує себе королем Галичини.
1199	Об’єднання Галичини і Волині князем Романом (бл. 1201 р. оволодів Києвом).
1202	Створено Лівонський Орден.
1203	Спустощення Києва князем Рюриком і половцями.
1205	Смерть князя Романа. Початок боротьби за його спадщину.
1214	Боярин Володислав Кормильчич посідає престол галицького князя.
1219	Галич захопив Мстислав Удатний (з його дочкою одружився Данило Романович Галицький).
1223, 31 травня	Поразка руських військ у битві з татарами на річці Калці.
1227	Об’єднання Волині синами Романа.
1238	Відновлення Галицько-Волинської держави Данилом Галицьким (помер 1264 р.).
1238	Розгром Данилом Галицьким німецьких рицарів під Дорогочином.
1239	Князь Данило підпорядковує Київ владі Галицько-Волинського князівства.
1239–1242	Татаро-монгольська навала орд Батия на Русь.
1240, 6 грудня	Падіння Києва. Спустощення міста монголо-татарами.
1245	Бій під Ярославом. Кінець угорсько-польської інтервенції і боротьби за спадщину в Галицько-Волинському князівстві.
1246	Поїздка Данила Галицького до хана.
50-ті роки XIII ст.	Заснування міста Львова (перша згадка у Галицько-Волинському літописі 1256 р.).

1253	Коронування князя Данила у Дорогочині.
1259–1260	Походи хана Бурундая на Галичину і Волинь.
1264 — бл. 1301	Лев I — галицький князь.
Бл. 1300 р.	Об'єднання Галицько-Волинського князівства із Закарпатською Україною.
1287–1288	Спустошення Галичини і Волині ордами хана Телебути.
1292	Закінчено Галицько-Волинський літопис.
1299	Київський митрополит Максим приймає титул “Митрополита всея Русі” і переїздить до Володимира на Клязьмі.
Бл. 1303	Заснування Галицької митрополії.
1316	Союз Андрія і Лева, князів “всієї землі Руської, Галичини і Володимирі”, з Тевтонським орденом.
1316–1341	Гедимін — король “Литовський і Руський”.
20-ті роки XIV ст.	Смерть останніх Романовичів (правління сина їхньої сестри — Болеслава Юрія II Тройденевича).
1325–1340	Князювання Юрія II Болеслава.
1330-ті роки	Шлюб князя Юрія II Болеслава з дочкою Гедиміна (1331 р.). Похід на Люблінську Землю (1337).
1339	Юрій II Болеслав надає місту Сяноку Магдебурзьке право.
1340	Смерть Юрія II Болеслава.
1345–1377	Правління Ольгерда у Великому князівстві Литовському.
1349	Завоювання Галичини польським королем Казимиром III.
1350–1352	Боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за волинські землі.
60-ті роки XIV ст.	Перемога литовського князя Ольгерда над татарами на Синіх Водах (1362 р.). Перехід Київщини і Поділля під владу Литви. Син Ольгерда стає київським князем. Князювання на Поділлі Коріатовичів.
1375	На західноукраїнських землях організовано католицьку ієрархію.
1377–1434	Правління Ягайла у Великому князівстві Литовському.
1385, 14 серпня	Кревська унія між Польщею та Литвою.
1387–1772	Галичина під пануванням Польщі.
90-ті роки XIV ст.	Перехід українських земель під безпосередню владу Вітовта. Князь Федір Коріатович править у Мукачеві (помер 1414 р.).

1392–1430	Князювання Вітовта у Великому князівстві Литовському.
1399, 12 серпня	Розгром Вітовта татарськими військами на річці Ворсклі.
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва.
1413, 2 жовтня	Городельська унія між Литвою та Польщею.
30-ті роки XV ст.	Приєднання до Польщі Західного Поділля і заведення польського права на всіх окупованих українських землях.
1430–1432	Правління Свидригайла у Великому князівстві Литовському.
1432–1440	Правління Сигізмунда у Великому князівстві Литовському.
1440	Олецько Володимирович стає київським князем.
1449	Утворення Кримського ханства.
1475	Турки здобувають генуезьку колонію Кафу (нині Феодосія). Крим попадає під турецьку зверхність.
1482, серпень	Перший великий напад кримських татар (союзників Московського князівства) на Київ. Спустошення Києва кримським ханом Менглі-Гіреєм.
1489–1492 рр.	Перші документальні згадки про українських козаків.
1490–1492	Повстання у Галичині проти польського панування під проводом Мухи.
1491	У Кракові українським першодрукарем Швайпольтом Фіолем видано кирилицею “Октоїх” і “Часослов”.
1498–1499	Перші напади на українські землі турків.
1503	Приєднання Чернігово-Сіверщини до Московського князівства.
1508	Повстання князів Глинських проти Литви.
1514	Перемога військ князя Костянтина Острозького над московським військом під Оршею.
1529	Перший Литовський Статут.
1538	Буковина попадає в залежність від Туреччини.
50-ті роки XVI ст.	Князь Дмитро Вишневецький (Байда) засновує Хортицьку Січ.
1563	Страчено Байду-Вишневецького.
1569, 1 липня	Люблінська унія між Литвою та Польщею.
1573	Заснування Іваном Федоровичем у Львові друкарні.
1573–1586	Правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія.
1574	Вихід світ “Апостола” і “Букваря” у Львові.

- 1577 Похід Івана Підкови на Молдову, взяття Ясс.
- 1578 Запровадження козацького реєстрового війська (реформа Стефана Баторія).
- Бл. 1580 Заснування в Острозі школи та друкарні.
- 1581 Видання "Острозької Біблії".
- 1589 Утворення Московського патріархату.
- 90-ті роки XVI ст. Перші козацькі повстання під проводом Косинського (1591–1593 рр.) та Наливайка (1594–1596 рр.).
- 1596 Берестейська церковна унія.
- 1606 Взяття козаками Варни.
- 1608 Взяття козаками Перекопу.
- 1614 Козацькі морські походи під проводом гетьмана Петра Сагайдачного.
- 1615, 15 жовтня Заснування Київського братства, Київської братської школи (майбутньої Києво-Могилянської академії) і друкарні.
- 1616–1622 Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1616 Взяття запорожцями турецької фортеці Кафи.
- 1620 Відновлення православної ієрархії в Україні.
- 1621 Участь козацького війська на чолі з П. Сагайдачним у битві під Хотиним.
- 1625 Козацьке повстання під проводом М. Жмайла. Бій біля Курукового озера.
- 1628–1629 Спроба церковної угоди. Ідея створення Київського Патріархату.
- 1634 Поляновський "Вічний мир" з Москвою (за яким Смоленщина і Чернігівщина закріплювалися за Польщею).
- 1630 Козацьке повстання під проводом Тараса Трясила. Бій під Переяславом. Реєстр 8000.
- 30-ті роки XVII ст. Козацькі повстання проти Польщі.
- 1632 Обрання на коронаційному сеймі Петра Могили на митрополита.
- 1635 Будівництво Кодака. Повстання під проводом Сулими.
- 1637 Повстання під проводом Павлюка. Бій під Кумейками.
- 1638 Козацько-селянські повстання під проводом Д. Гуні і Я. Острянина. Бій під Лубнами.

1638	Ординація Війська Запорозького реєстрового. Реєстр 6000. Хмельницького обрано Чигиринським сотником (до того — військовий писар).
1648	Початок Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) проти польського поневолення.
1648, квітень– травень	Битва під Жовтими Водами.
1648, 26 (16) травня	Корсунська битва.
1648, 23 (13) вересня	Битва під Пилявцями.
1648, жовтень	Облога Львова.
1648, 23 грудня	Тріумфальний в'їзд Хмельницького у Київ.
1649, 31 (21) липня	Поразка під Лоевим військ під проводом М. Кричевського.
1649, липень– серпень	Битва під Зборовим. Зборівська мирна угода з Польщею (8 серпня).
1650, літо	Похід на Молдавію.
1651, червень– липень	Битва під Берестечком.
1651, 14,15 вересня	Бої під Білою Церквою.
1651, 28 (18) вересня	Білоцерківський мир.
1652, 22, 23 травня	Розгром польського війська у битві під Батогом.
1653, грудень	Битва під Жванцем.
1653, 11 (1) жовтня	Земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну під протекторат царя.
1654,18 (8) січня	Переяславська рада.
1654, березень	Посольство до Москви у складі С. Зарудного та П. Тетері.
1657, 27 липня	Помер Б. Хмельницький.
1657, 26 серпня	На раді у Корсуні гетьманом обрано І. Виговського.
1657–1659	Гетьманування Івана Виговського.
1658, 16 вересня	Гадяцька унія.
1659, 28–29 червня	Розгром московських військ під Конотопом гетьманом І. Виговським.
1659, 27 жовтня	Підписання Ю. Хмельницьким “Переяславських статей”.
1660, 17 жовтня	Укладання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату.

- 1661 Заснування Львівського університету.
- 1663 “Чорна рада” у Ніжині.
- 1663–1668 Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1664 І. Виговського страчено за доносом П. Тетері.
- 1663–1665 Гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- 1665–1676 Гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні.
- 1666 Під Брацлавом війська під проводом Дорошенка розбили поляків.
- 1667, 30 січня Андрусівське перемир’я між Москвою і Польщею (поділ України підтверджений т. зв. “Вічним миром” 1686 р.).
- 1668 П. Дорошенко визнає протекторат Туреччини.
- 1669 Польський уряд затверджує гетьманом Ханенка.
- 1669 Глухівські статті.
- 1669–1672 Гетьманування Дем’яна Многогрішного на Лівобережній Україні.
- 70-ті роки XVII ст. Руїна на Правобережній Україні.
- 1672 Турки зайняли Поділля. Буцацький мир між Туреччиною та Польщею.
- 1672–1687 Гетьманування Івана Самойловича. Конотопські статті.
- 1674 Ханенко передає булаву Самойловичу.
- 1676 Дорошенко передає булаву Самойловичу.
- 1680 Смерть кошового отамана Івана Сірка.
- 1677–1681 Гетьманування Юрія Хмельницького на Правобережній Україні.
- 1681 За договором з Польщею Київ формально перейшов під протекторат Москви.
- 1683 Польща тимчасово поновила козацтво.
- 1685 Підпорядкування православної Київської митрополії московському патріархові.
- 1686 “Трактат про Вічний мир” між Росією та Польщею.
- 1687, квітень Перший Кримський похід.
- 1687, 25 липня — 1709 Гетьманування Івана Мазепи (нар. бл. 1639 р.). Коломацькі статті.
- 1689 Другий Кримський похід.

1699	Карловецький договір — Поділля повернулося під владу Польщі.
1704	Арешт Палія і заслання його до Сибіру.
1708, 28 жовтня	Шведсько-український союз.
1708, 2 листопада	Падіння Батурина.
1708–1722	Гетьманування Івана Скоропадського.
1709, квітень	Зруйнування російською армією Чортомлицької Січі.
1709, 27 червня	Полтавська битва.
1709, 27 червня	В Бендерах помер І. Мазепа.
1709	Заснування Олешківської Січі.
1710	Гетьман П. Орлик (помер в еміграції 1742 р.). Перша конституція — 16 квітня 1710 р.
1710	Похід гетьмана П. Орлика на Правобережжя.
1712, 5 березня	Прутський мир — Правобережжя і Запорожжя переходить під владу Орлика.
1712	Визнання Туреччиною гетьманом П. Орлика.
1714	Правобережжя переходить під владу Польщі.
1721	Ніштадський мир.
1722, 3 липня	Помер І. Скоропадський.
1722–1727	Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман П. Полуботок (помер 1724 р.).
1727, 1 жовтня	Гетьманування Дем'яна Апостола.
1728, 22 серпня	“Решительные пункты”.
1734	Нова Січ. Повстання на Правобережжі (гайдамаки). Помер гетьман Д. Апостол.
1734–1750	Діяльність в Україні “Правління гетьманського уряду”.
1735–1739	Російсько-турецька війна.
1743	“Права по яким судиться малоросійський народ”.
1745	Загинув Олекса Довбуш.
1750–1764	Гетьманування Кирила Розумовського.
1755	Скасування українсько-російського митного кордону.
1760	Судова реформа — Гетьманщину поділено на 20 судових повітів.
1761	Київ перейшов під пряме імперське управління.
1763	У Глухові скликано Генеральні збори.

1764	Скасування гетьманства.
1764–1781	Діяльність другої Малоросійської колегії.
1765–1767	Опис Малоросійських земель.
1768	Початок Коліївщини. Залізник і Гонга.
1768	Повстання на Січі.
1769	Турецька війна. Рум'янцев.
1772	Перший поділ Польщі.
1772–1918	Галичина під владою Австрії.
1774	Кучук-Кайнарджинський мир. Проголошення Кримського ханства незалежним від Туреччини.
1774	Австрія захопила Буковину.
1775–1918	Буковина під владою Австрії.
1775, 4 червня	Ліквідація царською владою (за наказом Катерини II) Запорозької Січі.
1775, 3 серпня	Маніфест про зруйнування Січі.
1781	Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське.
1783	Кінець автономії Гетьманщини.
1783	Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній Україні.
1783	Приєднання Кримського ханства до Російської імперії.
90-ті роки XVIII ст.	Початок заселення українськими козаками Чорноморки (Кубанський край).
1791	Перехід козаків на Кубань.
1793	Другий поділ Польщі. Правобережна Україна у складі Росії (1795 — до річки Буг).
1795	Третій поділ Польщі.
1796	Намісництва перетворено в губернії. Кріпацтво поширене на південну Україну.
1805	Відкриття Харківського університету.
1808	Відкриття Галицької митрополії.
1813–1835	Антикріпосницький селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
1814, 9 березня	Народився Тарас Шевченко.
1815	Конституція Королівства Польського.
1817	Закриття царським указом Києво-Могилянської академії.

1817	Відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі.
1819	Відкриття Імператорської Київської духовної академії.
1818–1821	Існування таємної організації “Союз благоденства”.
1818	Заснування в Полтаві масонської ложі “Любов до істини”.
1821, березень	Створення у Тульчині таємного Південного товариства декабристів (Пестель).
1822, весна	Створення Північного товариства декабристів.
1822	Перше видання у Москві чотири томної праці Д. Бантиш-Каменського “История малой России”.
1822–1825	“Історія Русів” (перше видання 1846 р.).
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1825, 29 грудня	Виступ Чернігівського полку в Україні.
1830, листопад	Початок польського повстання.
1831	Придушення польського повстання.
1831	Скасування Магдебурзького права в містах Лівобережної України.
1834	Відкриття Університету Св. Володимира у Києві.
1837	Видання “Руською трійцею” (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) у Будапешті альманаху “Русалка Дністрова”.
1842	Скасовано Литовський статут.
1846–1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства у Києві.
1848	Скасування панщини, політичне відродження Галичини. Собор Руських учених у Львові. Відкриття кафедри української мови і літератури у Львівському університеті. Створення у Львові культурно-освітнього товариства “Галицько-руська матиця”.
1848	Виникнення першої української політичної організації Головна руська рада. Засновано газету “Зоря Галицька”.
1855	Масовий антикріпосницький рух “Київська Козаччина”.
Кінець 50-х років XIX ст.	Перша “Громада” у Петербурзі, недільні школи на Наддніпрянщині.
1856	“Похід у Таврію за волею” — самовільне переселення селян (охоплено 574 села з населенням 76 тис. осіб) Катеринославщини та Херсонщини.
1861	Нова Австрійська Конституція, Галичина отримала автономію. Буковина стала коронним краєм Австрії.
1861, 10 березня	Смерть Тараса Шевченка.

1861, 3 березня (19 лютого)	Скасування кріпацтва в Російській імперії.
1862	У Петербурзі засновано товариство “Земля і Воля”.
1862	Розпочато військову реформу, переозброєння армії.
1863	Повстання поляків на Правобережній Україні.
1863	Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. Валюєва про заборону українського друкованого слова.
1864	Судова реформа.
1864(9)	Освітня реформа.
1868–1939	Діяльність товариства “Просвіта” у Львові.
1869–1918	Діяльність товариства “Руська Бесіда” у Чернівцях.
1870	Заснування колегії Павла Галагана у Києві.
1870	Міська реформа, засновано думи.
70-ті роки XIX ст.	Початок індустріалізації Донбасу (Юзівка, тепер Донецьк).
1873	Заснування Товариства ім. Т. Шевченка та природничого музею ім. Дідушицьких у Львові.
1873–1919	Діяльність Історичного товариства ім. Нестора Літописця у Києві (у 20-х роках XX ст. у складі ВУАН).
1874	Введено загальний військовий обов’язок для осіб віком 21 рік, строком на 6 років.
1875	Заснування Чернівецького університету.
1876	Емський указ царя Олександра II про заборону друку і видання книжок українською мовою. Вїзд М. Драгоманова на еміграцію до Женєви.
1877–1878	Перший судовий процес українських соціалістів у Галичині (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.).
1878–1882	Видання М. Драгомановим у Женєві журналу “Тромада”.
1881	Убивство народовольцями царя Олександра II.
1882	Вихід роману І. Франка “Борислав сміється”.
1884	Запроваджено новий університетський статут, який ліквідував автономію університетів.
1885	Заснування Харківського технологічного інституту.
1890	Створення першої української політичної партії — Радикальна партія Галичини.
1891–1893	Діяльність нелегальної студентської політичної організації в Україні “Братство тарасівців”.

- 1895 "Ukraina irredenta" Ю. Бачинського і проголошення ідеї політичної самостійності України.
- 1897–1913 М. Грушевський — голова НТШ у Львові.
- 1896 Відкриття В. Хвойкою перших пам'яток трипільської культури.
- 1898 Заснування Київського політехнічного інституту.
- 1898 Вихід у світ першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевського.
- 1898 Святкування у Львові 100-річчя відродження української літератури.
- 1899 У Галичині створено Українську національно-демократичну партію (УНДП) та Українську соціал-демократичну партію (УСДП).
- 1900 "Самостійна Україна" М. Міхновського і створення Революційної української партії на Наддніпрянщині.
- 1902 Заснування М. Міхновським політичної партії — УНП.
- 1903 Відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві.
- 1903, липень-серпень Загальноукраїнський страйк.
- 1904 Земські діячі заснували "Союз Визволення".
- 1905, 9 січня Розстріл робітників на Сенатській площі в Петербурзі.
- 1904, грудень Група членів РУП вийшла з партії і утворила Українську соціал-демократичну спілку (М. Меленевський, М. Ткаченко).
- 1904 Створено Українську демократичну партію (УДП), до керівного складу якої входили В. Чехівський, С. Чикаленко.
- 1904 Засновано Українську радикальну партію (УРП) на чолі з Б. Грінченком, С.Єфремовим, Ф. Матушевським.
- 1905, червень Повстання на броненосці "Князь Потемкин-Таврический".
- 1905, листопад Повстання матросів на 12 кораблях Чорноморського флоту в Севастополі, очолюваних лейтенантом П. Шмідтом.
- 1905–1906 Створення перших товариств "Просвіта" на Центральних і Східноукраїнських землях.
- 1905 Введено автономії в університетах.
- 1905 Засновано Селянський союз на чолі з С. Єфремовим.
- 1907 Заснування М. Грушевським Українського наукового товариства у Києві.

1905	Утворення політичних партій на Наддніпрянщині: Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української демократично-радикальної партії (УДРП).
1908	У Києві створено Товариство українських поступовців (ТУП).
1909	Реформи Столипіна про запровадження земств на Правобережжі.
1914, 14 лютого	Виборча реформа в Галичині (українці отримують третину місць у крайовому сеймі).
1914, серпень-вересень	Формування в Австро-Угорщині українського легіону Січових стрільців.
1914, серпень	Початок першої світової війни. У Львові створено Головну українську раду та Союз визволення України.
1916, червень	Війська Південно-Західного фронту під командуванням О. Брусилова прорвали австрійську оборону і захопили східну частину Галичини, Буковину, Волинь.
1917, 27 лютого (12 березня)	У Росії перемогла лютнева демократична революція, повалено самодержавство.
1917, 15 (2) березня	Микола II зрікає престолу.
1917, 17–18 (3–4) березня	У Києві створено Українську Центральну Раду.
1917, 19 березня	100-тисячна національна демонстрація у Києві.
1917, 17–21 (6–8) квітня	У Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес.
1917, 5–8 травня	У Києві відбувся Перший український військовий з'їзд.
1917, 10 червня	I Універсал Центральної Ради, проголошення автономії України.
1917, 15 червня	Утворення Генерального секретаріату Центральної Ради.
1917, 3 липня	II Універсал Центральної Ради.
1917, 4 серпня	“Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду”.
1917, 25–30 серпня	Корніловський заколот і його розгром.
1917, 25 жовтня	Більшовицький переворот у Петрограді.
1917, 7 листопада	III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки.
1917, 3 грудня	РНК прийняла “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради”.

1917, 4–6 грудня	Всеукраїнський з'їзд рад у Києві.
1917, 8–10 грудня	Встановлення радянської влади у Харкові.
1917, 11–12 грудня	I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові.
1917, 12 грудня	Проголошення радянської влади у Харкові.
1917, 26–29 грудня	Встановлення радянської влади у Катеринославі.
1918, 5 січня	Початок наступу радянських військ на Київ.
1918, 9 січня	IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР.
1918, 16 січня	Під Крутами відбувся бій між військами Центральної Ради та більшовицькими частинами.
1918, 26 січня	Радянські війська під командуванням Муравйова зайняли Київ.
1918, 27 січня	Мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку в Бресті-Литовському.
1918, 18 лютого	Початок наступу німецьких військ на Східному фронті.
1918, 3 березня	Підписання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною.
1918, 7 березня	Повернення Української Центральної Ради до Києва.
1918, 28–29 квітня	В Україні стався гетьманський переворот. П. Скоропадського проголошено гетьманом України.
1918, серпень	Утворення Українського національного союзу (УНС).
1918, 6 жовтня	Перший Державний український університет у Києві.
1918, 22 жовтня	Відкриття Державного університету в Кам'янці-Подільському.
1918, 18 жовтня	У Львові створена Українська національна рада.
1918, 1 листопада	У Львові спалахнуло українське національне повстання.
1918, 9 листопада	Створення Державного Секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки.
1918, 13 листопада	Анулювання Росією Брестського договору.
1918, 13–14 листопада	Утворено Директорію на чолі з В. Винниченком.
1918, 24 листопада	Урочисте відкриття Української Академії Наук.
1918, 14 грудня	Перехід влади до Директорії.
1918, 15 грудня	Невдала спроба укладення союзу між Махном і Петлюрою.
1919, 4 січня	Відкриття українського фронту.

1919, 6 січня	Тимчасовий робітничо-селянський уряд ухвалив декрет про назву радянської держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка — УСРР.
1919, 22 січня	Акт злуки УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну.
1919, 5 лютого	Вступ радянських військ до Києва.
1919, початок березня	Всеукраїнський з'їзд Рад. Прийняття Конституції УСРР.
1919, 6 квітня	Евакуація військ Антанги з Одеси.
1919, 1 червня	Засідання ВЦВК разом з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії в Москві й схвалення декрету про об'єднання радянських республік.
1919, липень	Окупація польськими військами Східної Галичини.
1919, липень-серпень	Наступ об'єднаних українських армій на Правобережжя.
1919, осінь	Поразка військ Директорії і УГА.
1919, 4 грудня	VIII конференція РКП(б) прийняла постанову "Про радянську владу на Україні".
1919, 11 грудня	Утворення Всеукрревкому.
1919, грудень — 1920, квітень	"Зимовий похід" військ УНР.
1920, січень	Створення Української комуністичної партії (УКП).
1920, 21 квітня	Варшавський договір.
1920, 6 травня	Вступ польської армії і військ УНР у Київ.
1920, 9 травня	Організація комітетів незаможних селян (КНС).
1920, серпень	Переговори делегації УНР з Врангелем у Ялті.
1920, вересень	Угода уряду УСРР з Махно про спільні дії в боротьбі з Врангелем.
1920, 12 жовтня	У Ризі підписано угоду про перемир'я і попередні умови миру між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого.
1920, 27 листопада	Розрив радянським командуванням угоди з Махно.
1920, 28 грудня	Підписання союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. VII з'їзд Рад. План ГОЕЛРО.
1921, 8–16 березня	X з'їзд РКП(б).
1921, 18 березня	Ризький мирний договір.
1921–1922	Голад в Україні.
1921, 8 травня	Закарпатську Україну приєднано до Чехо-Словаччини.

1921, 30 серпня	РНК УСРР прийняла постанову про втілення в життя нової економічної політики (непу).
1921, вересень	Остаточний розгром махновців. Перехід Н. Махна в межі Румунії.
1921, листопад	Рейд Ю. Тютюнника на Правобережну Україну.
1922	Початок роботи театру "Березиль" під керівництвом Леся Курбаса.
1922–1923	Голод у південних губерніях України.
1922, 30 грудня	Утворення СРСР. I з'їзд рад СРСР.
1923	Політика українізації.
1923, 31 січня	Прийняття Конституції СРСР.
1924, березень	З еміграції в Україну повернувся М. Грушевський.
1925, грудень	XIV з'їзд РКП(б). Проголошення курсу на індустріалізацію СРСР.
1925	Створення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Д. Левицький.
1927–1928	Хлібозаготівельна криза.
1927	Сформування Української національної партії на Буковині.
1928	"Шахтинська справа".
1929	Створення Організації українських націоналістів (ОУН), провід якої очолив Є. Коновалець..
Кінець 1929 — початок 1930	Ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).
Кінець 1929	Перехід до форсованої індустріалізації.
1930, 5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву.
Кінець 1930	Процес СВУ.
1932, 7 серпня	Закон про охорону соціалістичної власності (так званий "закон про п'ять колосків").
1932, 8 листопада	Таємна постанова ЦК ВКП(б) про припинення відвантаження товарів для сільських місцевостей України.
1932, 10 листопада	Урочисте введення в дію Дніпровської гідроелектростанції в Запоріжжі.
6 грудня	Прийняття постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У про занесення на "чорну дошку" сіл, які "злісно саботують хлібозаготівлі".
1932–1933	Голодомор-геноцид в Україні.

1934, 1 грудня	Вбивство С. Кірова і розгортання нової хвилі репресій.
1937, 30 січня	Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження нової Конституції УРСР.
1937–1939	Період найширшого розмаху сталінських репресій.
1938, 20 квітня	Прийняття РНК УРСР і ЦК КП(б)У постанови про обов'язкове вивчення російської мови в школах України з неросійською мовою викладання.
1938	Вбивство у Роттердамі радянським агентом керівника ОУН Є. Коновальця.
1939, 15 березня	Проголошення незалежності Закарпатської України. Президент А. Волошин.
1939, березень	Окупація Закарпаття військами Угорщини.
1939, 23 серпня	Підписання Пакту Ріббентропа — Молотова.
1939, 1 вересня	Початок Другої світової війни.
1939, 17 вересня	Перехід Червоного армією польсько-радянського кордону. Початок радянзації Західної України.
1939, 28 вересня	Підписання договору про дружбу між СРСР та Німеччиною.
1940, 28–30 червня	Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини.
1941, 22 червня	Напад Німеччини на Радянський Союз.
1941, 23–29 червня	Найбільший танковий бій початкового періоду війни в районі Луцьк — Броди — Рівне.
1941, 30 червня	У Львові ОУН проголосила “Акт проголошення відновлення Української держави”.
1941, 30 червня	Створення Державного Комітету Оборони (ДКО).
1941, 6 липня	Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу.
1941, 5 серпня — 16 жовтня	Оборона Одеси.
1941, 11 липня — 19 вересня	Оборона Києва.
1941, 15 вересня	С. Бандеру і Я. Стецька ув'язнено в німецькому концентраційному таборі.
30 жовтня 1941 — 3 липня 1942	Героїчна оборона Севастополя.
1941, 25 листопада	Наказ гітлерівського командування про арешт і страту членів оунівського підпілля.

1942, лютий	Формування з'єднань партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака.
1942, 20 червня	Утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР).
1942, жовтень	Утворення Української повстанської армії (УПА).
1942, 22 серпня	Вся територія України окупована гітлерівцями.
1942, 19 листопада	Початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом.
1942, 18 грудня	Звільнення радянськими військами перших українських сіл від німецької окупації. Початок битви за Україну.
1943, 5 липня	Початок битви на Курській дузі.
1943, серпень-грудень	Битва за Дніпро.
1943, 12 червня — початок жовтня	Карпатський рейд С. Ковпака.
1943, 6 листопада	Визволення Києва.
1944, 9 травня	Визволення Севастополя.
1944, 8 жовтня	Визволення території УРСР (у межах 1941 р.).
1945, 8–9 травня	Капітуляція фашистської Німеччини.
1945, 26 червня	У Сан-Франциско (США) відбулося урочисте підписання Декларації про утворення Організації Об'єднаних Націй. Україна увійшла до складу ООН як член-засновник.
1945, 26 червня	Радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до складу Радянської України.
1945, 16 серпня	Договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон.
1946–1947	Голод в Україні.
1946	В Україні запущено перший в СРСР атомний реактор.
1947, березень-грудень	Діяльність Л. Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Замінив його М. Хрущов.
1947, квітень-травень	Депортації українського населення “Закарзоння” (операція “Вісла”).
1949, листопад	Укази про Державний герб, гімн і прапор України.
1950, березень	Загибель Головного командира УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).
1953, 5 березня	Смерть Й. Сталіна.
1954, лютий	Початок освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю і Сибіру. Участь України.

1954, 19 лютого	Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
1954, травень	Україна стала членом ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.
1956, лютий	XX з'їзд КПРС. Виступ М. Хрущова з доповіддю "Про культ особи і його наслідки".
1957	Створено ради народного господарства.
1961, січень	Суд у Львові над членами дисидентської організації — Української робітничо-селянської спілки — Л. Лук'яненко, Г. Кандибою та ін.
1962	АН УРСР очолив Б. Патон.
1963, липень	Пленум ЦК КПУ звільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду було призначено П. Шелеста.
1963, жовтень	Україна підписала Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою.
1963	Вперше закуплено хліб за кордоном.
1964, 14 жовтня	М. Хрущова звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і на його місце обрано Л. Брежнєва.
1965, серпень–вересень	Перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні.
1965, 4 вересня	Маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі "Україна".
1972, січень — травень	Нова хвиля арештів в Україні представників інтелігенції.
1972, травень	Усунення П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК КП України. Обрання на цей пост В. Щербицького.
1976, жовтень	Утворення Української Гельсінської спілки. М. Руденко.
1977, жовтень	Прийняття нової Конституції СРСР.
1978, 20 квітня	Позачергова сесія Верховної Ради УРСР схвалила нову Конституцію Української РСР.
1979, травень	Вбивство композитора В.Івасюка.
1985, 1 березня	М. Горбачова обрано Генеральним секретарем ЦК КПРС.
1985, квітень	Пленум ЦК КПРС. Початок перебудови.
1986, 26 квітня	Сталася аварія на Чорнобильській АЕС.
1989, березень	Вибори народних депутатів СРСР.

- 1989, травень Установча конференція товариства “Меморіал”.
- 1989, липень Страйк шахтарів.
- 1989, 8–10 вересня Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.
- 1989, 28 вересня Пленум ЦК КП України звільнив від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро В. Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК КП України обрано В.Івашка.
- 1990, березень Вибори до Верховної Ради УРСР.
- 1990, березень У Москві відбувся позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР, який обрав М. Горбачова Президентом СРСР.
- 1990, 4 червня Верховна Рада УРСР обрала головою Верховної Ради УРСР В.Івашка.
- 1990, 6 червня Перехід демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції, оформленої як Народна Рада.
- 1990, 16 липня Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України і постанову про проголошення 16 липня Днем суверенітету України.
- 1990, 23 липня Верховна Рада УРСР прийняла відставку В.Івашка і обрала Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука.
- 1990, 3 серпня Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки.
- 1990, 2–17 жовтня Голодування студентів.
- 1991, 24 серпня Акт проголошення незалежності України.
- 1991, 4 вересня Над Верховною Радою піднято національний синьо-жовтий прапор.
- 1991, 1 грудня Всеукраїнський референдум.
- 1991, 6 грудня Верховна Рада прийняла Закон про Збройні сили України.
- 1991, 8 грудня Створено СНД.
- 1991, грудень Центральне статистичне управління вперше зареєструвало переважання в Україні чисельності померлих над народженими (депопуляцію).
- 1992, січень Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил на розбудову держави.
- 1992, 16 січня Закон про державний гімн України.
- 1992, 28 січня Закон про державний прапор України.
- 1992, 19 лютого Закон про малий герб.

1992, лютий	Утворено Український союз підприємців і промисловців, який у грудні 1993 р. очолив Л. Кучма.
1992, 27 жовтня	Верховна Рада затвердила склад Кабінету Міністрів на чолі з Л. Кучмою.
1993, літо	Розкол у Народному Русі України.
1993, липень	Верховна Рада схвалила “Основні напрямки зовнішньої політики України”.
1993, вересень	Відставка Л. Кучми з посади Прем’єр-Міністра.
1994, 27 березня	Вибори до Верховної Ради України тринадцятого скликання.
1994, 18 травня	Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза.
1994, 16 червня	Прем’єр-Міністром України затверджено В. Масола.
1994, 19 липня	Новообраний Президент України Л. Кучма приніс присягу на вірність українському народу.
1994, 16 листопада	Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).
1994, листопад	Офіційний візит Л. Кучми до США. Президент України виступив на 49 сесії Генеральної Асамблеї ООН.
1995, березень	Президент України прийняв відставку Прем’єр-Міністра В. Масола та поклав виконання його обов’язків на Є. Марчука.
1995, 11–12 травня	Візит в Україну Президента Сполучених Штатів Америки Білла Клінтона.
1995, 31 жовтня	Рішенням Верховної Ради Україна приєдналася до Ради Європи.
1996, 28 червня	Верховна Рада України прийняла Конституцію України.
1996, 1 вересня	В Україні запроваджена нова національна валюта — гривня.
1997, 19 листопада	Стартував американський космічний корабель “Колумбія”, у складі міжнародного екіпажу якого був перший космонавт незалежної України Л. Каденюк.
1997	Підписання договору про дружбу з Росією та хартію співробітництва з НАТО.
1998, 29 березня	Вибори до Верховної Ради України.
1998, квітень	У Києві відбулося офіційне відкриття Монетного двору Національного банку України.
1998, 7 липня	Після 69 пленарних засідань Верховної Ради України Головою Верховної Ради обрано О. Ткаченка.

- 1998, 27 серпня** Президент України Л. Кучма підписав Указ “Про встановлення відзнаки Президента України “Герой України”.
- 1998, листопад** Указом Президента України в державі встановлено День пам’яті жертв голодомору, який відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада.
- 1999, 21 січня** Указом Президента України встановлено День Соборності України, який відзначатиметься щорічно 22 січня — у день проголошення в 1919 р. Акта злуки.
- 1999, 25 березня** В автомобільній катастрофі трагічно загинув відомий політичний діяч, народний депутат, голова Народного Руху України В. Чорновіл.
- 1999, 14 листопада** Відбувся другий тур виборів Президента України. Більшістю громадян України на цю посаду переобраний Л. Кучма.
- 1999, 29 листопада** Указом Президента України з метою запровадження атрибутів української держави встановлено, що офіційними символами Глави держави є: Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова Печатка Президента України, Булава Президента України.
- 2000, січень** У Верховній Раді України утворилася більшість. Головою Верховної Ради обрано І. Плюща.
- 2000, 22 лютого** В Україні відмінено смертну кару.
- 2000, вересень** Зникнення журналіста Георгія Гонгадзе.
- 2002** Парламентські вибори. Перемога блоку Ющенка “Наша Україна”.
- 2004, жовтень — грудень** Помаранчева революція з епіцентром на київському Майдані. Обрання президентом В. Ющенка.
- 2005, лютий — вересень** Діяльність уряду на чолі з Ю. Тимошенко.
- 2005, вересень — травень** Діяльність уряду на чолі з Ю.Схануровим.
- 2006, 26 березня** Парламентські вибори в Україні. Перемога Партії регіонів.

ДОДАТКИ

Додаток 1

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (Статут про державний устрій, права і вільності УНР)

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.
2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.
3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні збори України.
4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.
5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.
6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.
8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.
9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з zachovannям приписного законом порядку.
10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.
11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони нарушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

19. Постанови § 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом, згідно § 79 — 80.

20. Лише громадяни УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть активну участь в орудуванню державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться

під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодатнім порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, Установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель, їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60–68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, тайним і пропорціональним голосуванням усіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судове не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншій правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений у своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до одповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконування своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Повірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, також волею народу виявленою не менш як трьома мільонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по перевірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори втрачають свою повновасть 3 днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова, Зміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в § 32–33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, які установлять Всенародні Збори. Один із них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більше ніж три місяці. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародніх Зборів треба присутности більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;
б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;

в) окремими депутатами, числом не менше ніж 30-ть;

г) Радою Народніх Міністрів УНР;

д) органами самоврядування, які об'єднують не менше ніж 100 тисяч виборців;

е) безпосередньо виборцями-громадянами республіки, в числі не менше ніж 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним у § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після докладу комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

[42.] Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39–41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім іншій, не вказаній Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють у звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного із Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах оскільки не поставлено інакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як за постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотикаються цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновасть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозуміння з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не меньше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР — самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовіря, складає свою повновасть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлене недовіря в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть у рамках цивільного, карного та адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади.

64. У яких випадках адміністративні органи можуть накладати й ексукувати кари — про те рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, із захованням при цьому постанов § 58 цього закона.

66. Найвищим Судом Республіки являється “Генеральний Суд УНР”, зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протязі п’яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади.

68. В усім іншим організація і компетенція судів та особи і речової приналежності судової установається законом.

VII. Національні союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно персональну автономію, цебто право на самостій-

не устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до цієї нації. Генеральний суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про її постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости, кожен громадянин має право вимагати як свого включення в цей національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про належність його до цієї нації.

72. Національний Союз користується законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва цієї нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законотатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загальноновстановленому порядку.

73. Із загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи,

певні частини, пропорціональні кількості членів цього національного союзу.

74. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно й устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів цієї нації, котрі з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

П р и м і т к а. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до цієї нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложением принципу пропорціонального Представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, яка обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів з другого боку, розв'язуються адміністраційним судом.

VIII. Про тимчасове припинення громадянських свобод

79. У випадку державної konieczности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

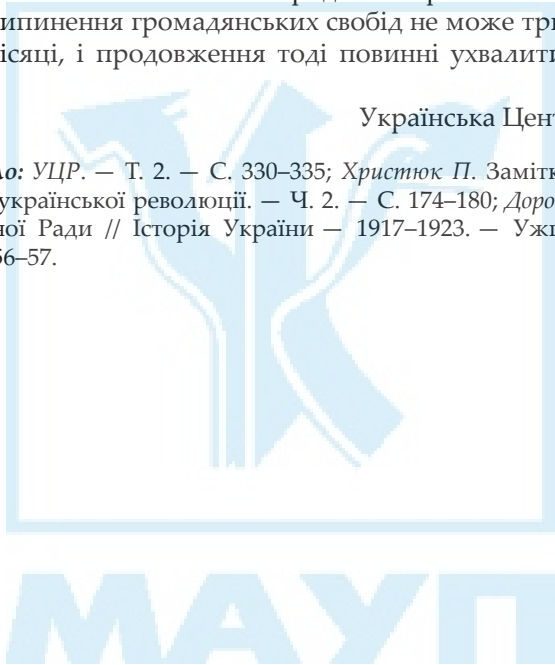
81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, передбджених в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народніх Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада

Джерело: УЦР. — Т. 2. — С. 330–335; Христюк П. Замітки і матеріали по історії української революції. — Ч. 2. — С. 174–180; Дорошенко Д. Доба Центральної Ради // Історія України — 1917–1923. — Ужгород, 1932. — Т. 2. — С. 56–57.

**АКТ ЗЛУКИ,
ухвалений (ратифікований)
першою сесією доповненої УН Ради**

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує урочисто (*торжественно*) з'єдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою в одну, однопільну, суверенну Республіку.

Зміряючи до якнайскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською (*Народною*) Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для остаточного виконання (*щодо сфіналізування*) договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори з'єдиненої Республіки, законодавчу (*законодавчу*) владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території вели Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

П р и м і т к а. *Курсивом* позначені слова, які відсутні в тексті, наведеному М. Чубатим, але є в тексті, наведеному М. Стахівим. Підкреслені слова наведені у варіанті М. Чубатого, але відсутні у варіанті М. Стахіва.

Джерела: Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки. — С. 4–5; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Т. 2. — Ч. 1: Завершення соборних державних змагань. — С. 44.

Універсал Директорії Української Народньої Республіки

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою — в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко
Члени:

Симон Петлюра
Панас Андрієвський
Андрій Макаренко
Федір Швець

Джерело: Нова Рада — 1919. — 11 (24) січня — № 16.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.*

Кількість померлих в Україні за 1933 р. у розрізі національності, тис. осіб			
Національність	у містах	у селах	всього
українці	111,8	1440,4	1552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдовани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5
інші	60,4	124,2	184,6
всього	230,9	1678,1	1909,0

Представники найчисельніших етносів на території СРСР за матеріалами переписів 1926, 1937 рр. (витяг)			
Національність	1926 р., тис. осіб	1937 р., тис. осіб	1937 р., відношення до 1926 р., %
росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7 %
українці	31 194 976	26 421 212	84,7 %
білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9 %
узбеки	3 955 238	4 550 532	115 %
татари	3 029 995	3 793 413	125,2 %
казахи	3 968 289	2 862 458	72,1 %
євреї	2 672 499	2 715 106	101,6 %
азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1 %
грузини	1 821 184	2 097 069	115,1 %
вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5 %

* Дані подано за дослідженнями С. Кульчицького.

Динаміка смертності по УРСР (між переписами 1926 і 1937 рр.)											
Область	Роки										
		1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Київська	тис.	104	99,9	106,9	113,0	103	161,3	495,4	88,8	57,5	66,8
	%	19,1	20,2	19,8	21,0	20,2	24,1	26,8	18,4	16,8	18,5
Чернігівська	тис.	54,6	50,9	53,8	47,2	49,0	58,2	117,3	64,3	32,2	37,2
	%	10,5	10,3	10,0	8,8	9,5	8,7	6,3	13,3	9,7	10,3
Вінницька	тис.	86,4	77,9	81,9	84,8	76,8	95,2	268,5	78,3	62,9	59,7
	%	16,5	15,7	15,2	15,8	14,9	14,2	14,5	16,2	18,4	16,5
Харківська	тис.	101	94,1	109,1	1–2,0	104	126,1	481,9	69,4	49,5	57,0
	%	19,5	19,0	20,3	19,0	20,2	18,9	26,0	14,4	14,5	15,8
Дніпропетровська	тис.	56,7	56,6	60,1	60,6	55,7	66,2	176,7	52,5	38,8	40,1
	%	10,9	11,4	11,2	11,2	10,8	9,9	9,6	10,9	11,4	11,1
Одеська	тис.	52,6	51,2	51,6	52,6	46,4	57,9	159,3	39,2	34,5	31,9
	%	10,0	10,3	9,6	9,8	9,0	8,7	8,6	8,1	10,1	8,8
Донецька	тис.	55,7	54,5	65,2	65,4	67,5	88,3	119,0	79,4	57,8	61,2
	%	10,7	11,0	12,1	12,2	13,1	13,2	6,4	16,4	16,9	16,9
МАСРР	тис.	10,2	10,6	10,1	12,7	11,3	15,0	32,2	11,5	7,7	7,4
	%	2,0	2,1	1,9	2,4	2,2	2,2	1,7	2,4	2,3	2,1
Всього по УРСР	тис.	522,6	495,7	538,7	538,1	514	668,2	1850,3	483,4	341,9	361,3
	%	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Статистика смертності по областях у відсотках від загальної кількості смертей в УРСР			
Область	1927–1928 рр., %	1933 р., %	1935–1936 рр., %
Київська	19,7	26,8	17,7
Чернігівська	10,4	6,3	10,0
Вінницька	16,0	14,5	17,4
Харківська	19,2	26,0	15,1
Дніпропетровська	11,6	9,6	11,3
Одеська	10,2	8,6	9,5
Донецька	10,8	6,4	16,9
МАСРР	2,1	1,8	2,1

Hungersnot 1932 - 1933 in der Ukraine

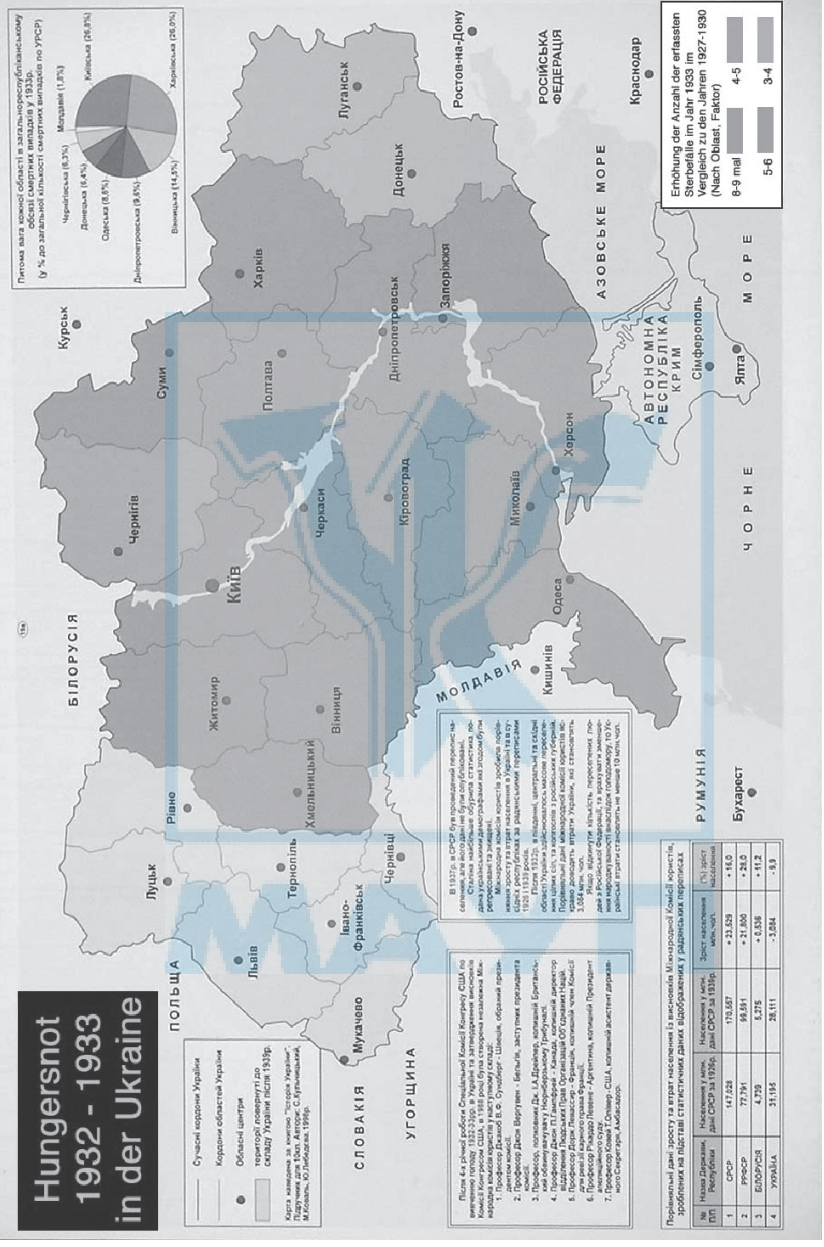
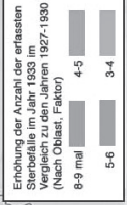
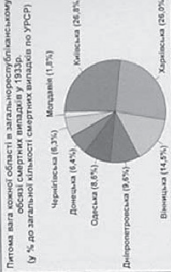
— Сучасні кордони України
 — Кордонні області України
 ● Обласні центри
 — територія повернута до складу України після 1939
 — Акти голоду за книгою "Голод в Україні", М. Митченко, Ю. Лисенко, 1996.

Після 6-ї ринкової Світової війни Косово США по черзі вивели з Європи. У 1938 році США ввели тариф на зерно, що призвело до голоду в Україні. Голод в Україні 1932-1933 року був спричинений наступом на Україну з боку Радянської влади. Голод в Україні 1932-1933 року був спричинений наступом на Україну з боку Радянської влади. Голод в Україні 1932-1933 року був спричинений наступом на Україну з боку Радянської влади.

Порівняльні дані (розу вказує втрачене населення в Україні, Мінкордони Косово) (у % до загальної кількості смертних випадків по УСРС)

№	Назва області	Населення в 1932	Населення в 1933	Зміна населення (%)
1	СРСР	147 628	151 667	+10,0
2	РСР	72 291	68 561	-21,6
3	БЛОР/СР	4 729	5 275	+11,2
4	УКРАЇНА	31 195	28 111	-10,8

В 1937, в СРСР був проведений перепис населення, який показав, що в Україні було втрачено 10% населення. Голод в Україні 1932-1933 року був спричинений наступом на Україну з боку Радянської влади. Голод в Україні 1932-1933 року був спричинений наступом на Україну з боку Радянської влади.

Карта із збірника “Міністерство закордонних справ і голод”
Коефіцієнти смертності населення в 1929–1933 рр.

Зміст

<i>Передмова</i>	3
Модуль 1. Прадавня історія та середні віки в Україні	5
Тема 1. Найдавніший період в історії України	5
1. Стародавня доба	5
2. Бронзова доба. Скіфо-сарматський час	9
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	14
Тема 2. Слов'яни в європейській історії	19
1. Походження та розселення слов'ян	19
2. Заняття, побут та звичаї слов'ян. Племінні союзи	23
Тема 3. Київська Русь у період зародження і становлення феодальних відносин	28
1. Народження та розбудова Київської Русі	28
2. Економічне життя та побут Київської Русі	32
3. Християнізація Русі	35
4. Культура Київської Русі	39
Тема 4. Початок доби удільних князівств	42
1. Причини розпаду Київської Русі. Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства	42
2. Боротьба з монголо-татарською навалою та її світове явище	45
Тема 5. Зародження козацтва та становлення Запорозької Січі (кінець XV — перша половина XVII ст.)	49
1. Походження козацтва	49
2. Виникнення та устрій Запорозької Січі. Реєстрове козацтво	51
3. Морські походи	55
Тема 6. Українська Козацька держава у період формування та поступового руйнування	58
1. Українська Козацька держава в період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького	58
2. Двозначність Переяславської угоди	61
3. Етапи руйнування козацької держави	64

Модуль 2. Національне відродження на українських землях	70
Тема 7. Суспільно-політичний лад України в період утвердження та розвитку капіталізму (друга половина XIX ст. — початок XX ст.)	70
1. Приєднання українських земель до складу Російської та Австрійської імперії	70
2. Реформи в Російській імперії у другій половині XIX ст. та соціально-економічний розвиток України в пореформений період	75
3. Український національно-культурний та суспільно-політичний рух. Антиукраїнська політика царизму. Виникнення українських політичних товариств і партій	78
Тема 8. Українська Народна Республіка — від створення до поразки	85
1. Початок української революції. Створення Української Центральної Ради. I Універсал	85
2. II Універсал та визнання української політичної автономії	88
3. III і IV Універсали. Створення УНР та проголошення незалежності України	90
4. УНР часів Директорії	94
5. Фастівський договір 1918 р. — крок до соборності України	98
Тема 9. Гетьманат Павла Скоропадського	102
1. Політично-правові основи становлення Української держави та її зовнішньополітичні пріоритети	102
2. Розвиток науки та культури	105
3. На перехресті політичних перспектив. Поширення ідей українського консерватизму	106
Модуль 3. Україна в радянський період	112
Тема 10. Утворення СРСР та зміни в суспільно-політичному, економічному житті України (20–30-ті роки)	112
1. Політика воєнного комунізму та її наслідки	112
2. Неп у “командних висотах” народного господарства. Голод 1921–1923 рр. в Україні	114

3. Перехід до планової економіки. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.	117
Тема 11. Західна Україна в 20–30-х роках ХХ ст.	123
1. Соціально-економічне й політичне становище Західної України в 20–30-х роках	123
2. Національно-визвольний рух. Політичні партії, їх програми і діяльність	125
3. Мюнхенська угода та її наслідки	128
Тема 12. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)	132
1. Воз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР	132
2. Рух Опору в Україні (1941–1944 рр.)	134
3. Окупаційний режим та визволення України	138
Тема 13. Суспільно-політичне життя України в повоєнні роки та в роки відлиги (1945–1963 рр.)	143
1. Суспільно-політичне життя УРСР після Другої світової війни. Голод 1946–1947 рр. в Україні	143
2. Політичні зміни в УРСР у період “хрущовської відлиги”	146
3. Міжнародне становище УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років	149
4. Економічний розвиток УРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років	150
Тема 14. Суспільно-політичне життя України в період брежнєвського застою (1963–1982 рр.) та горбачовської перебудови (1985–1990 рр.)	156
1. Спроби запровадження економічних реформ у другій половині 60-х — першій половині 80-х років та їх невдача	156
2. Зміни в демографічному та соціальному складі населення України в 60–80-х роках	157
3. Особливості національно-демократичного руху в Україні у 60–80-х роках	158
4. Загострення кризи тоталітарної системи в Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х років	160

Модуль 4. Україна незалежна	163
Тема 15. Розпад СРСР та відродження Української незалежної держави (1991 р. до сьогодні)	163
1. Відновлення незалежності України	163
2. Україна за часів незалежності: етапи державотворення	166
3. Українська Помаранчева революція	169
Тема 16. Україна в сучасному геополітичному просторі	174
1. Думки і погляди західних експертів щодо місця і ролі України в сучасній геополітиці	174
2. Геополітичні процеси навколо України	177
3. Головні напрями та орієнтири зовнішньої політики у післяпомаранчевий період	182
Вимоги до оформлення реферату	185
Теми рефератів	187
Поради для підготовки до семінарських занять	189
Плани семінарських занять	191
Теми контрольних робіт для студентів-заочників	205
Контрольні запитання	208
Список рекомендованої літератури	213
Хронологічна таблиця	221
Додатки	244

МАУП

The proposed educational-methodical manual is composed for the students of full-time, distance, correspondence-course students and everyone concerned with history of Ukraine. The composers attempted to systematize and classify the main historical events and facts. There are great amount of illustrative material, portrait ranges, extracts from the regulatory legal acts, schemes and tables which will help better memorizing and digestion of knowledge. Plans and tasks for the seminars are developed on the basis of finished educational-methodical course, which will allow the student to systematize the received knowledge and receive the new one.

For students of higher educational establishments of I–IV levels.

Навчальне видання

Маркова Світлана Василівна
Парандій Валентина Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник

Educational edition

Markova, Svitlana V.
Parandiy, Valentyna O.

HISTORY OF UKRAINE

Educational-methodical manual

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректор *І. С. Сандул*

Комп'ютерне верстання *О. О. Губанова*

Художнє оформлення *А. В. Ясиновський*

Підп. до друку 08.06.07. Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,34. Обл.-вид. арк. 18,25. Наклад 17 000 пр. Зам. № 7-0445

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Видавничо-поліграфічна компанія "Експрес-Поліграф"
04080 Київ-80, вул. Фрунзе, 47/2

Свідоцтво ДК № 247 від 16.11.2000